

CVEK
centrum pre výskum
etnicity a kultúry

Štátne deti na jednej lodi?

Rómske deti v detských domovoch

Editovala ELENA G. KRIGLEROVÁ

*Deti nie sú omalovanky,
nemôžete ich vyfarbiť podľa svojich predstáv.*

– Khaled Hosseini –

Štátne deti na jednej lodi?

RÓMSKE DETI V DETSKÝCH DOMOVOCH

Autorky

Elena G. Kriglerová
Alena Chudžíková
Katarína Medľová

Editovala

Elena G. Kriglerová

CVEK
centrum pre výskum
etnicity a kultúry

2015

Štátne deti na jednej lodi?

RÓMSKE DETI V DETSKÝCH DOMOVOCH

Editorka: Elena G. Kriglerová

Autorky: Elena G. Kriglerová, Alena Chudžíková, Katarína Medľová

Vydalo:

CVEK

centrum pre výskum
etnicity a kultúry

Centrum pre výskum etnicity a kultúry

Klariská 14, 811 03 Bratislava

www.cvek.sk

Recenzentky: PhDr. Ida Želinská a Mgr. Helena Tužinská, PhD.

Jazyková korektúra: Veronika Škultétyová

Preklad: Alexandra Malangone

Návrh obálky: Petra Macková

Grafická úprava a tlač: DEVELSKI, s. r. o.

Náklad: 500 ks

Vydanie: prvé

Všetky práva vyhradené. Žiadna časť tejto publikácie nemôže byť reprodukováaná, uložená vo vyhľadávacom systéme alebo rozširovaná žiadnym spôsobom a v žiadnej forme bez predchádzajúceho súhlasu vydavateľa.

*Venujeme všetkým deťom, ktoré v týchto chvíľach
nežijú vo svojich rodinách. Každé dieťa je jedinečné
a zaslúži si rešpekt a úctu. Pevne veríme, že nájdú šťastie
a lásku vo svojej vlastnej alebo náhradnej rodine.*

Špeciálne túto knihu venujeme Zuzane Liptákovej.

Obsah

Úvod	9
1 Detstvo a zmeny v jeho vnímaní	11
1.1 História konceptov detstva	13
1.2 Vplyv sociológie a psychológie na konceptualizáciu detstva	15
1.3 Sociálna konštrukcia detstva	17
2 Inštitucionálna starostlivosť v minulosti a dnes	19
2.1 Vývoj ústavnej starostlivosti	19
2.2 Rómske deti v starostlivosti štátu	23
2.3 Filozofia deinštitucionalizácie a vnímanie detí	26
2.4 Politiky transformácie detských domovov	27
3 Metodológia výskumu	31
4 Z domu do domova	35
4.1 Dôvody vynímania detí z biologických rodín	35
4.2 Sanácia rodiny pred vyňatím dieťaťa z rodiny	42
4.2.1 Rómske rodiny v centre pozornosti	44
4.2.2 Kto a ako môže zabrániť vyňatiu dieťaťa z rodiny	45
4.3 Umiestňovanie detí do rôznych typov starostlivosti	47
4.3.1 Umiestňovanie „problémových“ detí	49
4.3.2 Umiestňovanie detí so zdravotným postihnutím	50
4.3.3 Význam materinského jazyka pri zaraďovaní detí do rôznych typov starostlivosti	51
4.3.4 Integrácia detí so špeciálnymi potrebami	51
4.3.5 Hlas dieťaťa pri rozhodovaní o zaradení do skupín a profesionálnych rodín	52
5 Život v domove	53
5.1 Diagnostika a jej význam	53
5.1.1 Kultúrna citlivosť používaných diagnostických metód	55
5.1.2 Najčastejšie diagnózy	57
5.2 Práca s deťmi v domovoch	58
5.2.1 Prvé dni v detskom domove	58
5.2.2 Potreby detí	61
5.2.3 Individuálne plány rozvoja osobnosti dieťaťa	68
5.2.4 Psychologická starostlivosť o deti	70
5.3 Práca s rodičmi a návrat do biologickej rodiny	73
5.3.1 Zaangažovanosť domovov v práci s rodinou	74
5.3.2 Plány sociálnej práce s rodinou	74
5.3.3 Kontakt s rodičmi	75
5.3.4 Prípadové konferencie ako efektívna metóda práce s rodinou	78
5.3.5 Práca s rómskymi rodinami	79
5.3.6 Návraty domov	80

6 Rómske deti a identita	81
6.1 Vnímanie rómskych detí zamestnancami domovov	81
6.2 Deti z prostredia menšín a jazyková bariéra	86
6.3 Dôležitosť etnickej identity v ústavnej starostlivosti	88
6.4 Rómski zamestnanci	92
7 Vzťahy v domovoch	95
7.1 Hlas detí	97
7.2 Vzťahy medzi rómskymi a nerómskymi deťmi	103
7.3 Domovy a školy	106
8 Profesionálne rodiny a deti v nich	111
8.1 Vznik profesionálnych rodín	111
8.2 Mladšie deti v profesionálnej rodine	113
8.3 Deti s postihnutím v profesionálnej rodine	115
8.4 Staršie deti v profesionálnej rodine	116
8.5 Hľadanie rovnováhy medzi rolou rodiča a zamestnanca	118
8.6 Rómski profesionálni rodičia	121
8.7 Problémy profesionálnych rodín	122
8.8 Podpora profesionálnych rodín	125
Záver	127
Summary	139
Príloha	151
Zoznam literatúry	155
O autorkách	165

Na tomto mieste by sme rady poďakovali všetkým, ktorí sa podieľali na tom, aby kniha uzrela svetlo sveta a mohla doplniť diskusiu o ústavnej starostlivosti. Ďakujeme všetkým respondentom a respondentkám, ktoré s nami hovorili otvorene a trpezlivo odpovedali na naše otázky. Ďakujeme recenzentkám Hele Tužinskej a Ide Želinskej, že vďaka pozornému čítaniu a kritickému zhodnoteniu knihy umožnili skvalitniť jej výslednú podobu. Ďakujeme Alex Malangone, že sa podujala pro bono preložiť do angličtiny záver publikácie a tým sprístupniť najzákladnejšie zistenia aj zahraničným čitateľom.

A v neposlednom rade ďakujeme našim blízkym, že si pomaly zvykajú na naše večné cestovanie za poznáním. Dúfame, že tým prispievame k lepšiemu pochopeniu našej spoločnosti.

*Elena G. Kriglerová
Alena Chudžíková
Katarína Medlová*

Úvod

Milé čitateľky a čitatelia, držíte v rukách publikáciu troch autoriek Centra pre výskum etnicity a kultúry, ktoré už takmer desať rokov poukazuje na situáciu menšín, migrantov a ostatných „iných“ v našej krajine. Snažíme sa postupne meniť diskurz o tom, akou je Slovensko krajinou a čo ponúka alebo by malo ponúkať všetkým svojim obyvateľom a obyvateľkám. Táto kniha je naším ďalším príspevkom do diskusie o vzájomnom spoložití väčšiny a menšín. V tomto prípade sme sa rozhodli zamerať sa na tému, ktorá vo verejnosti (odbornej i laickej) stále dostatočne nerezonuje, hoci podľa nášho názoru je nesmierne dôležitá. Je to téma úlohy štátu v starostlivosti o deti, ktoré z rôznych dôvodov nevyrastajú vo svojich biologických rodinách.

Táto téma sa do veľkej miery týka aj detí z prostredia rôznych menšín, predovšetkým róm-ských, ktoré tvoria väčšinu detí v ústavnej starostlivosti. Ale týka sa napríklad aj detí maďarskej národnosti alebo detí migrantov. Špecifickou skupinou sú zdravotne znevýhodnené deti, ktorých v detských domovoch postupne pribúda.

Výskumy o detských domovoch na Slovensku existujú – v akademickom prostredí, ale aj v mimovládnom sektore bolo publikovaných viacero štúdií, ktoré sa venujú buď podmienkam detí v detských domovoch alebo celkovo inštitucionálnej starostlivosti. Chýbalo nám však širšie zarámčovanie a teoretické ukotvenie detstva a čo znamená detstvo v prostredí ústavnej starostlivosti pre rómske (alebo iné „menšinové“) dieťa. Spôsob nazerania na detstvo totiž do veľkej miery ovplyvňuje to, ako k deťom spoločnosť a štát pristupujú. Kniha preto obsahuje aj exkurz do histórie konceptualizácie detstva v sociálnych vedách. Detstvo sa v minulosti vnímalo (a stále vníma) ako niečo samozrejmé, čomu každý rozumie, lebo ho sám prežil. Tento prístup spochybňujeme a prinášame alternatívnu perspektívu nazerania naň ako na svet sám osebe. Naším cieľom nebolo poskytnúť vyčerpávajúci prehľad teórií detstva, ale objasniť našu pozíciu v téme, t. j. pozíciu sociálne konštruktivistickú, ktorú považujeme za schopnú poňať detstvo v jeho komplexnosti a individualite. Naš odborný tím vo svojej práci vychádza predovšetkým zo sociologických, sociálno-psychologických a ľudskoprávných rámcov, ktoré uplatňujeme aj pri analýze dát.

Deti v ústavnej starostlivosti bývajú často nazývané *štátnymi* deťmi, preto sme tento prívlastok použili aj v názve publikácie. Slovo *štátny* totiž naznačuje prevzatie zodpovednosti verejných inštitúcií za výchovu dieťaťa. Kritike podrobujeme aj predpoklady štátu o tom, čo predstavuje „normálnu“ výchovu dieťaťa a nedostatočnú pozornosť venovanú rozmanitosti foriem vývinu rôznych detí. Tieto predpoklady majú množstvo implikácií, ktoré sa odrážajú v nazeraní na deti a prístupe k nim, a sú preto v centre pozornosti.

Druhým rámcom publikácie je vzťah väčšiny a menšín. Väčšinu v tomto prípade reprezentuje štát, resp. zamestnanci detských domovov a iní aktéri, ktorí rozhodujú o podobách ústavnej starostlivosti. Menšinou sú potom rómske alebo deti z iných menšín, ktoré vyrastajú v ústavnej starostlivosti. Zaujímalo nás, ako tento vzťah funguje, ako sa celkové nazeranie

na menšiny a úlohu štátu premieta do organizácie každodenného života v domovoch a profesionálnych rodinách a nakoľko sa odráža v prebiehajúcom procese deinštitucionalizácie ústavnej starostlivosti.

Vzhľadom na to, aký spôsob nazerania na situáciu (aj) rómskych detí sme zvolili pri našom výskume a následnej analýze, táto kniha môže zaujať rôznorodých čitateľov. Primárne je určená zamestnancom detských domovov, ktorým prináša pohľad na určité aspekty prístupu k deťom, ktoré možno doposiaľ nebrali do úvahy. Naším cieľom nie je kritizovať, skôr priniesť novú perspektívu, ktorá môže napomôcť citlivejšiemu vnímaniu detí žijúcich mimo svojho skutočného domova. Nechceme ani formulovať presné návrhy a odporúčania. Rady by sme skôr pomohli nastavovať efektívnejšie a inkluzívnejšie politiky, ktoré berú do úvahy potreby a záujmy všetkých detí a prihliadajú aj na ich kultúrne špecifiká. Publikácia preto prináša spätnú väzbu aj predstaviteľom verejnej správy, ktorí tvoria politiky deinštitucionalizácie ústavnej starostlivosti. Jedným z hlavných princípov procesu deinštitucionalizácie je zachovávanie prirodzených rodinných väzieb každého dieťaťa. Dôraz sa pri tom kladie aj na názor samotných detí pri rozhodovaní o umiestnení v ústavnej starostlivosti. Keďže v minulosti sa štát cielene snažil rozbíjať väzby v rómskych rodinách a nariaďoval štátnu výchovu, venujeme sa postaveniu rómskych detí v detských domovoch aj v kontexte deinštitucionalizácie.

Kniha môže byť zaujímavým zdrojom inšpirácie aj pre mimovládne organizácie, ktoré sa venujú deťom v detských domovoch alebo sa snažia nájsť spôsoby, ako by deti nemuseli opúšťať svoje rodiny, prípadne sa do nich mohli čo najrýchlejšie vrátiť. Svojím teoretickým uchopením a paradigmami, z ktorých vychádza, sa naša kniha obracia s viacerými výzvami aj na akademickú obec. V neposlednom rade je určená každému, koho zaujíma téma detstva a úlohy štátu v starostlivosti o deti, ale aj postavenia menšín v našej spoločnosti.

1

Detstvo a zmeny v jeho vnímaní

Elena G. Kriglerová

Detstvo vnímame často ako univerzálnu kategóriu a považujeme ho za niečo samozrejmé, každému známe a nemenné. Každý z nás bol dieťaťom a väčšina z nás, dospelých, aj vychováva dieťa. To nám dáva pocit blízkosti, niečoho, čo je nám všetkým vlastné. Niečo, čím sme si všetci prešli, a preto to dobre poznáme (Wyness, 2006). Do tejto miery je detstvo skutočne univerzálne. So samozrejmou detstva sa potom spája množstvo predpokladov, ktoré sú zamlčané.

Možno preto sa aj v sociálnych vedách detstvo považovalo za čosi marginálne, etapu, ktorou každý musí prejsť a ktorú teda nie je potrebné nijakým spôsobom sledovať alebo skúmať. Zároveň, deti nezohrávali v spoločnosti dospelých dôležitú rolu, pretože sa akoby čakalo, kým sa z nich stanú kompetentní a kompletní ľudia. V súčasnosti sa detstvu venuje, naopak, množstvo pozornosti. Deti sa stávajú centrom záujmu rodičov, učiteľov, médií, ale aj firiem, ktoré vyrábajú hračky, oblečenie a mnohé ďalšie komodity, ktoré sa dobre predávajú. Mladí ľudia sa obávajú mať deti zo strachu pred zhoršením finančnej situácie. Výraznú časť rodinných rozpočtov totiž tvoria práve výdavky na deti. Množstvo pozornosti taktiež venujeme správnej výchove detí, kníhkupectvá sú plne populárnej aj vedeckej literatúry o tom, ako byť dobrým rodičom. Zo samozrejmosti, na ktorej stála výchova detí, sa postupne stala veda.

Pritom však aj mnohé súčasné psychologické alebo sociálno-psychologické prístupy stoja na univerzálnosti detstva. Pod univerzálnosťou tu myslíme to, že vnímajú všetky deti ako homogénnu kategóriu, ktorá sa len málo mení v čase, priestore a pod vplyvom rôznych sociálnych, ekonomických a rodinných podmienok. Ponúkajú „návody“, ako sprevádzať dieťa od narodenia do dospelosti, teda obdobím, ktoré sa považuje stále za prechodovú fázu k niečomu, čo sa už ráta, čo sa považuje za „skutočný život“. Je stanovená veková hranica (obvykle 18 rokov), kedy sa z dieťaťa stáva dospelý. Táto hranica je taká ostrá, že mnohí mla-

dí ľudia s napätím očakávajú, kedy dosiahnu tento vytúžený vek a budú môcť rozhodovať sami o sebe. Oni sami si túto hranicu nestanovili, odmalička počúvajú od rodičov, učiteľov a ostatných dospelých, že kým nebudú mať 18 rokov, musia za nich rozhodovať oni.

Avšak ani samotný koncept detstva, ani jeho prejavy v realite nie sú a nemôžu byť univerzálne. Už len spomínaný vek 18 rokov je len orientačnou hranicou. Tá je definovaná predovšetkým legislatívne, keďže mladý človek nadobúda právnu spôsobilosť práve dovŕšením 18. roku života. Od tohto veku sa môže zúčastňovať na voľbách, legálne piť alkohol, či vstupovať do manželstva. Po dovŕšení osemnásteho roku života už človek nepotrebuje zákonného zástupcu na právne úkony. Z pohľadu práva teda môže začať sám o sebe plnohodnotne rozhodovať až v tomto veku. Avšak ani táto hranica nie je múrom, ktorý oddeľuje detstvo od dospelosti. Aj právny systém začína využívať mnohé výnimky z tohto pravidla. Súd môže povoliť uzatvorenie manželstva vo veku 16 rokov (Zákon č. 36/2005 Z. z., §11/1), trestná zodpovednosť je v súčasnosti stanovená na 14 rokov (Zákon č. 300/2005 Z. z., §94) a existuje tlak na jej neustále znižovanie. Na druhej strane tam, kde vzniká nárok na dávky alebo inú pomoc zo strany štátu, sa veková hranica samostatnosti (alebo „konca detstva“) neustále zvyšuje. Napríklad pri posudzovaní hmotnej núdze nárok nevzniká automaticky po dosiahnutí veku 18 rokov, ale dieťa sa posudzuje v nadväznosti na tzv. „spoločnú domácnosť“ s rodičmi až do veku 25 rokov (Zákon č. 417/2013 Z. z., §3).

Zmeny vo vnímaní detstva majú vplyv aj na to, že dochádza k rozostrovaniu hranice detstva a dospelosti. Do právneho poriadku sa dostávajú pojmy ako *mladistvý* alebo *mladý dospelý*, prípadne *vek blízky dospelosti*, čo indikuje, že nejde už ani o dieťa, avšak nemožno hovoriť úplne ani o dospelom človeku. Uznávajú sa situácie, za ktorých sa mladý človek môže vnímať ako dospelý, a iné, kde aj po dosiahnutí osemnásteho roku života potrebuje istý typ ochrany buď od štátu, alebo rodiny. To platí predovšetkým pre mladých ľudí, ktorí sa vzdelávajú aj po dosiahnutí vekovej hranice dospelosti, a nie sú teda ešte zaradení na trh práce. Je zrejmé, že samostatnosť mladého človeka sa v súčasnosti vníma predovšetkým z hľadiska jeho ekonomickej sebestačnosti – teda schopnosti a možnosti užiť sa sám bez podpory dospelých (najčastejšie rodičov). V súčasnosti nastáva paradoxná situácia – v čoraz viac situáciách dochádza k znižovaniu veku, kedy mladí ľudia môžu rozhodovať sami o sebe a o veciach, ktoré sa ich týkajú. Do právneho poriadku¹ sa ustanovujú pravidlá o povinnosti vypočúť deti a mladých ľudí v prípade, že sa o nich rozhoduje (napríklad pri rozvoze rodičov, pri rozhodovaní o forme starostlivosti o dieťa, a iné). Zároveň sa však zvyšuje vek, kedy odchádzajú od rodičov a osamostatňujú sa ekonomicky.

Z týchto príkladov je zrejmé, že neexistuje a ani nemôže existovať presná hranica toho, čo je detstvo a dospelosť. V ďalších kapitolách si ukážeme, prečo je kategória detstva oveľa komplikovanejšia a komplexnejšia, než by sa mohla na prvý pohľad javiť. Pohľad na detstvo sa vyvíjal historicky a v priebehu času sa výrazne menil. Preto v prvej časti publikácie popíšeme, ako sa detstvo postupne vynorilo z akoby neexistujúcej kategórie a prešlo až do svojej súčasnej podoby. Zároveň poukážeme na to, že v rôznych kultúrach a v rôznych podmienkach sa detstvo vníma rôzne, a preto nemôže byť chápané ako univerzálna kategória. A v neposlednom rade sa zameriame aj na prístup k skúmaniu detstva v sociálnych vedách – a tiež to, aký mali ony vplyv na súčasné vnímanie, ako aj vznik politik súvisiacich s deťmi.

1 Zákon o rodine, Zákon o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele, Občiansky súdny poriadok a pod.

Na Slovensku sa konceptualizácii detstva v rámci štúdia príbuzenstva venovala predovšetkým etnológia a antropológia. V etno-monografiách 19. storočia sa niektoré prejavy detí v ľudovej slovesnosti interpretovali ako pozostatky predkresťanských rituálov, či ako zdrobenina zo sveta dospelých. V súčasnosti sa etnologické a antropológické štúdie aj na Slovensku zaoberajú teóriami detstva kriticky, napr. Salner (1979) v rámci štúdia rodiny, Ratica (1982 a 1983), Herzánová (1999 a 2002) a najmä publikácia Botíkovej, Jakubíkovej a Švecovej (1997).

V sociálnej antropológii sa venovali detstvu napríklad Kanovský a Turanská (2014), ktorí skúmali sociálnu štruktúru v detských skupinách a sociálny habitus predškolských detí. Kanovský (2011) zároveň poukazuje na to, že prístup k deťom v slovenskej antropológii bol podobný ako prístup k ženám: „*Boli dlhodobo marginalizované, ich hlas nezaznel a hovorili o nich výlučne iní*“ (s. 256-262). Súčasná akademická diskusia v pedagogike bola teóriou detstva ako sociálneho konštruktú ovplyvnená najmä v štúdiách Kaščáka a Pupalu (2012), ktorí sledujú, ako sa premieta sociálno-konštruktivistický model detstva do pedagogického diskurzu, a hovoria o emancipácii detstva ako o predpoklade zmeny nazerania na deti vo vzdelávacom procese.

V (česko) slovenskej sociológii je detstvo uchopované najmä cez sociológiu rodiny, napr. Možný (1999, 2006), Guráň a Filadelfiová (1998a, 1998b), Džambazovič (2012) a „rodové štúdie“, napr. Bútorová (1996) alebo Cviková a Juráňová (2001). Len ťažko sa však dá na Slovensku nájsť sociologická literatúra, ktorá by uchopila detstvo ako spoločenský fenomén hodný samostatného skúmania.

1.1 História konceptov detstva

Súčasnú vnímanie detstva je do veľkej miery dané historickými zmenami, v ktorých sa koncept detstva utváral (Thane, 1981). Medzi najzásadnejších autorov, ktorí sa venovali histórii detstva, patrí Philippe Ariès², ktorý popisoval históriu nazerania na deti už od staroveku. Podľa neho sa deti až do konca stredoveku vnímali predovšetkým ako akési miniatúry dospelých. Človek z pozície úplnej bezmocnosti a fyzickej závislosti na rodičoch prešiel rovno do fázy dospelosti – neexistovalo typicky detské oblečenie, deti trávili väčšinu času výlučne s dospelými a mali podobnú formu komunikácie. To však nijako nesúviselo s emóciami voči deťom, ktoré nepochybne existovali v podobe špecifických vzťahov rodičov voči potomkom. Nedá sa však vystopovať presná hranica alebo obdobie, kedy detstvo začalo byť konceptualizované ako „špecifická kategória“ (Ariès, 1973).

K zmenám začalo dochádzať až v 16. – 17. storočí, kedy sa detstvo začína objavovať ako prechodová fáza k dospelosti. Súviselo to so vznikom strednej prosperujúcej triedy. Detstvo sa začalo vnímať ako obdobie „*nevinosti a nezasiahnutosti*“ vedomosťami dospelých (Thane, 1981, s. 2). Zároveň sa začali vytvárať koncepty, ktoré súviseli s disciplínou a výchovou. Detstvo začalo byť vnímané ako obdobie, ktoré je potrebné na to, aby sa z dieťaťa stal kom-

2 Philippe Ariès nebol jediným autorom zaoberajúcim sa históriou detstva. Viac sa možno dozvedieť aj v prácach autorov François de Singly (1999), De Mause (1976), Cunningham (1991) alebo Pollock (1983).

petentný a zodpovedný dospelý. V niektorých krajinách to bolo ovplyvnené aj reformáciou a protestantskými hnutiami, ktoré kládli dôraz na prísnu disciplínu a potrebu vytvorenia komplexnej osobnosti. Ariès (1973) tvrdil, že počas reformácie panovala predstava, že bez zásadného vplyvu dospelých na deti boli pod vplyvom hriechu a diabla, a nemali by tak možnosť stať sa takými ľuďmi, akých vtedajšia spoločnosť vyžadovala. Koncept skazenosti a hriešnosti detstva bol podľa Thaneovej (1981) úplne nový a prispel k vyčleneniu detstva ako špecifického obdobia. Priniesol tiež myšlienku, že deti sú psychologicky a morálne „odlišné“ od dospelých. Kvôli tomu potrebujú byť pod neustálou kontrolou a usmerňovaním, aby nepodľahli diablovi.

Osemnásťe storočie prinieslo v Európe spolu s osvietenstvom aj potrebu vzdelávania a dosiahnutia „pravej“ dospelosti, ktorá sa vyznačuje zrelosťou, racionalitou a zodpovednosťou. Dobro spoločnosti bolo postavené na racionalite dospelých, ktorá sa však dá dosiahnuť len kvalitnou prípravou počas detstva a dospievania – teda nadobúdania dospelosti. Detstvo tak stále nebolo svetom samým osebe, ale len prípravou na niečo, kedy sa s človekom dá skutočne rátať. Ariès (1973, s. 396) píše, že v období osvietenstva bolo dieťa považované za nepripravené na život, a preto muselo byť „objektom špeciálneho zaobchádzania, akejsi karantény pred tým, ako sa stane dospelým.“ Už v tomto období, a neskôr aj v 19. storočí, bolo postavenie detstva odlišné pre chlapcov a pre dievčatá. U dievčat ešte stále prevažovalo podobné vnímanie ich roly ako v stredoveku. To súviselo predovšetkým s tým, že vzdelávanie bolo dostupné len chlapcom. Spoločnosť bola (podobne ako dnes) riadená mužmi, a preto aj skutočná príprava na dospelosť, teda vzdelávanie, bolo doménou chlapcov a mužov. U dievčat sa ešte veľmi dlho akceptovala skoršia dospelosť, čo sa prejavovalo až do 19. storočia možnosťou a častou praxou vstupovania do manželstva pred dosiahnutím pätnásteho roku života.

Avšak aj v tomto období zohrával veľkú rolu sociálny status. Vzdelávanie, a tým aj „predlžovanie“ detstva, bolo určené predovšetkým pre stredné a vyššie vrstvy. Chudobné rodiny potrebovali, aby deti boli zapojené do pracovného procesu. Veľmi dlho, s presahom až do 20. storočia, tak boli súčasťou „ekonomiky“ rodiny. Nebol teda priestor na *vek nevinnosti*, dokonca ani na prípravu na dospelosť. Až v neskoršom období, s nástupom povinného vzdelávania pre všetkých, sa začalo detstvo považovať za obdobie života, ktoré zasluhuje špecifickú pozornosť a ktoré sa výrazne odlišuje od dospelosti svojimi konkrétnymi znakmi a prejavmi.

Tým, že sa detstvo stalo samostatnou kategóriou, nastalo aj obdobie jeho sledovania a popisovania v sociálnych a filozofických štúdiách. Už o 17. storočí môžeme hovoriť ako o období „objavenia detstva“. Kým v stredoveku bolo dieťa vnímané ako „hrajúca sa vec“, „malé zvieratko“ alebo „miniatúrny dospelý“, John Locke (1693) vnímal dieťa ako ľudskú bytosť. Avšak aj on vnímal deti ako nezrelé osobnosti. Postupný vývoj racionality by mali dieťaťu sprostredkovať dospelí. Rodičom odporúčal, aby so svojimi deťmi trávili čas a prispôbovali vzdelávanie ich charakteru a typickému správaniu, aby sa rozvíjalo ich „telo a myseľ“.

Rousseau zas na rozdiel od predchádzajúceho vplyvu protestantských cirkví nevnímal deti ako imanentne hriešne a pod vplyvom diabla, ale práve naopak – ako tie, ktoré sa rodia dobré a postupne sú kazené spoločnosťou, ktorej súčasťou sa stávajú. Dôležitosť uznania detstva priniesla aj dôraz na vytváranie emocionálnych väzieb medzi rodičmi a deťmi, resp. tými, ktorí sa o deti starajú, a deťmi samotnými. Rodina a rodinné väzby a vzťahy sa začali považovať aj za dôležitý faktor „správneho“ vývinu detí. Táto paradigma prevažuje aj v súčasnosti – dôraz na vzťahy v rodine a vytváranie vzťahovej väzby medzi deťmi a ich

„významnými druhými“ v podobe dospelých je kľúčovým prvkom ochrany detí a podpory rodín vo verejných politikách (pozri viac v kapitole 5.2.2).

V histórii utvárania konceptu detstva zohrala veľmi významnú úlohu aj evolucionistická teória. Jej objavenie prinieslo do spoločenských vied princíp prirodzeného vývoja k vyšším formám. Podľa tejto teórie sa tak, ako sa vyvíjajú živočíchy k vyšším formám, vyvíja aj ľudstvo z primitívnejších foriem smerom k „civilizácii“ (Thane, 1981). Analogicky sa tento princíp prejavuje aj vo vývine individuálneho človeka. Aj deti sú tak považované za „nižší vývojový stupeň“ človečenstva a vyvíjajú sa smerom k vyšším formám – teda k dospelosti. Prevažoval názor, že dieťa sa rodí nekompletné a kompetentnou ľudskou bytosťou sa stáva až postupným vývinom a získavaním skúseností. Zároveň pretrvávala predstava, že existuje hranica, kedy túto kompetentnosť človek dosiahne a nadobudne stav „vyvinutosti“ a zrelosti (Thane, 1981). Antropológia popisuje, že napríklad u lovcov a zberačov existovali rôzne prechodové rituály, ktoré tvorili hranicu toho, kedy sa z dieťaťa stával dospelý človek. U dievčat bola takýmto rituálom napríklad prvá menštruácia a u chlapcov prvý lov. Prechodové rituály neskôr prestali hrať natoľko dôležitú úlohu. Stále však pretrvávajú predstavy o tom, že dieťa sa stane dospelým vtedy, ak sa začne správať určitým spôsobom, a súvisí to s prijatím hodnôt daného spoločenstva.

To je pre ďalšiu analýzu konštrukcie detstva veľmi dôležitý bod. Jednak táto predstava ovplyvnila vývinovú psychológiu, ktorá bola, a aj do súčasnosti je, dominantným prístupom k vnímaniu detstva v sociálnych vedách (pozri viac v 1.2). Zároveň naznačila, že je možné nakresliť deliacu líniu medzi detstvom a dospelosťou, kde detstvo je vnímané ako prechodová fáza k niečomu, čo je skutočné a do veľkej miery završené – teda nemenné (dospelosť). Detstvo tak bolo subordinálnou kategóriou. Zároveň boli deti vnímané viac ako objekty výchovy a zasahovania zo strany dospelých, než sociálni aktéri, ktorí žijú život samotný, nielen sa naň pripravujú (Corsaro, 1997; James, Jenks & Prout, 1998).

1.2 Vplyv sociológie a psychológie na konceptualizáciu detstva

Tak, ako sa v histórii vyvíjala spoločnosť, menila sa aj filozofia nazerania na detstvo. Keď sa detstvo stalo relevantnou a rozpoznávanou kategóriou, deti sa stali aj objektom skúmania sociálnych vied. V histórii sa na detstvo nazeralo dvomi spôsobmi. Už sme popísali, ako evolučná teória ovplyvnila vnímanie vývoja človeka nielen v spoločnosti, ale predovšetkým individuálne ako ľudskej bytosti počas života. Predpoklad lineárneho vývoja od nižšej formy života k postupne vyšším a rozvinutejším formám mal vplyv najmä na vývinovú psychológiu, ktorá detstvo rámcuje ako obdobie, kedy sa dieťa postupne „stáva“ ľudskou bytosťou vplyvom biologických a sociálnych faktorov. Deti sa tak popisujú ako niečo, čím by sa mohli v budúcnosti stať, nie ako niečo, čím sú (Wyness, 2006). Podľa tzv. *rekapitulačnej teórie*, vývin jednotlivca rekapituluje históriu a pripodobňuje sa vývojovým fázam ľudstva. Tak, ako si ľudstvo postupne vytváralo čoraz komplikovanejší a sofistikovanejší súbor symbolov a znakov, aj deti si postupne prostredníctvom osvojovania jazyka a kultúrnych hodnôt vytvárajú takýto komplexný svet (Burman, 1994).

Dôležité pre vývinovú psychológiu je určovanie mílnikov, ktorými každé dieťa musí prejsť v procese „stávania sa“ dospelým. Zástancovia týchto teórií považujú tieto mílniky za biologicky dané. Bez ich prekonania nie je možný postup na vyššiu úroveň vývoja. Všetky deti týmito procesmi prechádzajú a robia to vopred určeným spôsobom. Môžu pritom ísť len jedným smerom (Piaget, in: Jenks, 2009). Každý vývinový krok je charakterizovaný určitou schémou alebo dobre definovaným vzorcom. Tento systém má teda presne určený scenár a kalendár (Piaget, in: Jenks, 2009). Podľa Piageta sa dieťa stáva dospelým vtedy, ak dosiahne vedeckú racionalitu. Z pôvodne subjektívnej, kompulzívnej bytosti sa tak stáva súčasťou „logickej štruktúry univerza“ (Piaget, in: Jenks, 2009).

Sociológovia a sociálni psychológovia prístup k detstvu zmenili a zamerali sa na sociálne vplyvy, teda to, čo vývin dieťaťa ovplyvňuje popri biológii. Aj v týchto prístupoch sú však deti vnímané len ako nekompetentní aktéri, niekto, na koho vplýva okolie, nepopísané papere, ktoré je potrebné „zaplniť“ prostredníctvom výchovy a vzdelávania. Socializácia (Durkheim, 1922) bola považovaná za základ pre to, aby sa z dieťaťa mohol stať plnohodnotný člen spoločnosti, komplexná bytosť. Pôvodne iracionálne dieťa sa tak pod vplyvom dospelých postupne stáva reálnou bytosťou.

Štruktúrálny funkcionalizmus nadviazal aj na vývinovú psychológiu, aj na teórie socializácie a vytvoril teóriu sociálneho systému, ktorá však počíta iba s úplne vyvinutými a komplexnými súčasťami systému (Jenks, 2009), do ktorých deti nezapadajú. Pohľad na deti ako na „becomings“, teda niekoho, kto sa ešte len stáva reálnym aktérom, ich úplne vyčlenil zo sociálneho poriadku (Jenks, 2009). Podľa Parsonsa (1951) je sociálny poriadok tvorený súborom prekážok, ktoré sa kladú pred jednotlivca. Tieto prekážky mu pomáha prekonať socializácia, ktorá mu tak umožňuje stať sa súčasťou pevného a fungujúceho systému. Socializácia je podľa neho unilaterálny prenos z dospelých na dieťa. Povinnosťou dospelých je potom preniesť „sociálno“ na dieťa. Táto teória však zdôrazňuje pasivitu a bezmocnosť dieťaťa a zároveň vytvára nevyhnutnú závislosť detí na rodičoch alebo iných *významných druhých*, ktorí sa na procese socializácie podieľajú. Pasivita detí spočíva aj v tom, že sa rodia do už fungujúcej spoločnosti a len postupne sa stávajú jej súčasťou. Vplyv detí na spoločnosť a ani vzájomné interakcie dospelých a detí sa v týchto teóriách neberú do úvahy (Jenks, 2009).

Kritika týchto teórií sa zamerala predovšetkým na ich jednoznačnú predurčenosť a predpokladanú pasivitu samotných detí. Deti sú vnímané ako nezrelé, nekompetentné a neschopné ovplyvňovať to, akým spôsobom sa budú vyvíjať. Biologický determinizmus v psychológii ani socializácia ako prenos „sociálna“ z dospelých na deti v sociológii nepovažujú deti za plnohodnotnú súčasť spoločnosti. Ich členstvo v spoločnosti sa len „predpokladá“ v budúcnosti a všetky snahy vplývať na deti sú prevažne snahami o ich prípravu na túto budúcu úlohu.

1.3 Sociálna konštrukcia detstva

James a Prout (1997) popisujú, že pri vnímaní detstva sa v minulosti, ale často aj v súčasnosti uplatňuje významná dichotómia – príroda vs. kultúra. Deti sú svojou nevinnosťou a nezrelosťou bližšie k prírode – sú jednoduché, bez morálnych hodnôt, nesociálne a sú to osoby v „očakávaní“. Ich blízkosť k prírode sa prejavuje aj istou neriedenosťou a nediscipli-

novanosťou, ktorú treba kontrolovať a usmerňovať (Wyness, 2006). Oproti tomu dospelí sú bližšie ku kultúre, sú reprezentantmi sociálneho, teda niečoho, čím sa ľudstvo od prírody odlišuje. Majú systém morálnych hodnôt, sú to komplexné osobnosti, sociálne bytosti (James & Prout, 1997). Detstvo je teda často vnímané ako nedostatočná dospelosť. To mu však dáva aj punc akejsi chránenosti. Deti si hovejú vo svojej nevinosti a sú chránené pred svetom dospelých, ktorý je plný povinností a zodpovednosti (Kehily, 2009a).

Na nedostatky pôvodných teórií biologického a psychologického vývinu, ale aj teórií socializácie, ktoré nepočítali s deťmi ako aktívnymi subjektmi, ale len objektmi pôsobenia dospelých, nadviazali sociálni konštruktivisti. Tí úplne otočili diskurz o detstve, čím umožnili zmeniť nazeranie na deti. Dali im v spoločnosti hlas a pomohli poukázať na nesamozrejmosť detstva a na to, že nejde o univerzálnu a jednoznačnú kategóriu, o ktorej každý vie, čo sa za ňou skrýva.

Detstvo nie je a nemôže byť vnímané ako automatická, univerzálna a prirodzená črta ľudstva. Vždy je špecificky utvárané v danom čase a kultúrnom kontexte, v ktorom deti pôsobia. Nastaviť optiku nazerania na deti „šošovkou“ dospelých (jazykom dospelých, vnímaním dospelých, normalitou stanovenou dospelými) znamená to isté, ako interpretovať istú kultúru normatívnymi kategóriami inej kultúry. Sociálny konštruktivizmus presadzuje tézu, že detstvo nemôže byť vnímané ako niečo samozrejmé, o čom všetci vieme, čím je. Sú rôzne detstvá v rôznych historických etapách a rôzne detstvá v rôznych kultúrach. Analyzovanie detstva zároveň nemôže byť oddelené od ostatných kategórií, napríklad od sociálneho statusu, etnicity, náboženstva, či rodu. Vo všetkých týchto kategóriách sa detstvo javí rôzne a má odlišné prejavy (Jenks, 2009).

Vnímanie detí sa odvíja aj od politického diskurzu, ktorý v danom kontexte prevláda. Inak sa na deti pozerajú ich rodičia, inak učitelia, či lekári a inak pracovníci ministerstva, ktorí majú na starosti vytváranie politik na ochranu detí. Zároveň, ako sme už niekoľkokrát spomenuli, deti samotné významnou mierou vstupujú do toho, ako je detstvo konštruované. Aktívne prispievajú do procesov, ktoré detstvo ovplyvňujú a rámcujú. Ich účasť na sociálnych interakciách by preto podľa Jenksa (2009) mala byť sledovaná nezávisle od toho, ako túto účasť definujú dospelí. Nie sú len pasívnymi prijímateľmi „kultúry dospelých“. Sú spolutvorcami sociálnych väzieb, ktorých sú súčasťou (James & Prout, 1990).

V prácach mnohých sociológov sa paradigma otáča a deti sú vnímané ako aktéri sociálnych vzťahov. Za všetkých autorov možno spomenúť napríklad Corsara (1997), ktorý poukázal na to, že socializácia nie je len jednostranným procesom, v rámci ktorého si deti osvojujú zručnosti dospelých. Na detstvo je potrebné nazeráť ako na proces, v ktorom sa deti určitým spôsobom adaptujú, ale zároveň menia to, čo sa im od dospelých alebo od iných detí dostáva. Nehrajú teda len pasívnu rolu, ale aktívne spolupracujú a participujú na procese socializácie. Centrálnou myšlienkou v jeho teórii je to, že ide o kolektívne, komunitné aktivity – deti vyjednávajú, zdieľajú, reprodukujú a vytvárajú kultúru spoločne s ostatnými (Corsaro, 1997). Pôvodné vnímanie socializácie ako individuálneho procesu je podľa Corsara nedostatočné, preto navrhuje používať pojem „interpretatívna reprodukcia“. Dôraz kladie na inovatívne a kreatívne aspekty toho, ako sa deti spolupodieľajú na sociálnej zmene. Výchova tak do istej miery znamená aj výchovu rodičov a iných významných druhých, ktorí s deťmi prichádzajú do kontaktu. Kultúra, na ktorej sa deti podieľajú, sa navyše mení v čase.

Corsaro (1997) zároveň kritizuje a narúša pôvodné (psychologické, ale aj sociologické) lineárne vnímanie začleňovania detí do spoločnosti. Prináša model orbitálnej siete alebo špirály, v rámci ktorej deti participujú na rôznych sociálnych situáciách v rôznych inštitúciách (rodinné, vzdelávacie, kultúrne, ekonomické, politické, náboženské a podobne). Rodinné interakcie sa odohrávajú v rôznych priestoroch – doma, v aute, miestnom parku alebo napríklad na pohreboch, svadbách a podobne. Vzdelávacie vzťahy zas fungujú v iných prostrediach – v škole, knižnici, telocvični, či na školskom výlete.

Po týchto inštitúciách sa deti pohybujú ako po sieti. Vzájomnou interakciou sa tak deti, ako aj inštitúcie neustále menia (Corsaro, 1997). Centrom tejto siete je rodina a z nej sa dieťa postupne posúva do iných inštitúcií. Zároveň sa však neustále vracia aj do stredu siete. V súčasnosti sa už kladie dôraz na to, že deti sa stávajú súčasťou iných štruktúr, kde vytvárajú interakcie s inými deťmi a dospelými, a to v pomerne nízkom veku. Dôležité je, že v týchto interakciách deti vytvárajú svoje vlastné vrstovnicke kultúry, ktoré sa odlišujú od ostatných (dospeláckych), a čo je kľúčové – sú inovatívne a kreatívne. Corsaro na potvrdenie tejto hypotézy realizoval viacero výskumov priamo v prostredí detských vrstovnických skupín a podrobne popisuje, ako sa tieto kultúry tvoria. Keďže sa však všetko odohráva na špirále (alebo pavúčej sieti), tieto vrstovnicke kultúry nie sú oddelené od ostatných interakcií v spoločnosti, a preto majú na ňu priamy vplyv – pomáhajú ju reprodukovať a vplývajú na sociálnu zmenu. Aby to však nebolo také jednoduché, tieto pavúčie siete, v ktorých sa deti pohybujú a participujú na ich produkcii a reprodukci, variujú medzi kultúrami a subkultúrami v rámci danej širšej spoločnosti a menia sa v čase (Corsaro, 1997). To dáva analýze detstva veľmi dôležitú dimenziu. Potvrďuje totiž, že detstvo nemôže byť skúmané „ako také“, nie je to čosi univerzálne, na čo môžeme jednoducho nazerať očami dospelého človeka v ktoromkoľvek čase a kdekoľvek na svete.

Corsaro však nebol prvým, ktorý ideu siete a jej inovatívnej reprodukcie priniesol do spoločenských vied. Aj antropológ Clifford Geertz hovoril o sieti významov v súvislosti so všetkými ľuďmi bez ohľadu na vek (Geertz, 1973). Na neho nadviazala aj kultúrna antropologička Margaret Mead (1970), pričom rozoberala rôzne vzorce vzájomného učenia sa detí a dospelých (od dominantného učenia sa od najstarších, cez vrstovnicke učenie až po učenie sa dospelých od detí). Na tento koncept nadviazalo množstvo ďalších antropológov, čím spolu so sociológmi prispeli k diskusi o úlohe detstva v spoločnosti.

2

Inštitucionálna starostlivosť v minulosti a dnes

Elena G. Kriglerová

2.1 Vývoj ústavnej starostlivosti

Rôzne formy inštitucionálnej starostlivosti sú známe už z histórie. Ústavnú podobu dostávali však až neskôr s nárastom dôležitosti funkcií štátu a s preberaním mnohých úloh rodiny, cirkvi, komunit a ďalších subsidiárnych zložiek štátom. V našich geografických podmienkach malo na podobu a udržiavanie ústavnej starostlivosti vplyv predovšetkým obdobie socializmu, ktoré sa vyznačovalo veľmi silnou rukou štátu.

Inštitucionálna starostlivosť sa netýkala len detí. Mala podobu starostlivosti o rôznych potrebných ľudí, ktorí nemali dostatok možností alebo schopností postarať sa sami o seba (chorí, starí, zdravotne znevýhodnení). Podľa Matouška (1999) už v starovekom Egypte existovali rôzne miesta, kde sa zhromažďovali chorí alebo tí, ktorí sa nedokázali o seba postarať. V starovekom Grécku a Ríme tiež existovali rôzne kliniky, ktoré si lekári zriaďovali priamo vo svojich domoch. Ak však hovoríme o starostlivosti o opustené, chudobné alebo osirotené deti, neexistujú dôkazy, že o ne bolo v staroveku nejakým špeciálnym spôsobom postarané. Obvykle boli tieto deti buď zabíjané, alebo sa ich ujal niekto iný, kto ich neskôr mohol vyhlásiť za svojich potomkov (Matoušek, 1999).

Až neskôr začali vznikať „útulky“ alebo sirotince pre deti. V tomto prípade plnila súčasnú úlohu štátu cirkev a zabezpečovala starostlivosť o tých, ktorí sa o seba nedokázali postarať sami a nerobili to ani ich blízki. To pretrvávalo až do novoveku, kedy túto úlohu začal preberať štát: „Až do počiatku novoveku bola cirkev významnejšou inštitúciou než štát. Je to ona, ktorá prepožičala štátu legitimitu. Dlhú dobu vedľa seba existovala hierarchia svetskej a cirkevnej moci, pričom svetská nadobudla prevahu až v posledných storočiach“ (Matoušek, 1999, s. 27).

V Taliansku začali sirotince vznikať už v 14. storočí ako reakcia na výrazne narastajúci počet opustených alebo odložených detí. Prvé takéto sirotince mali veľmi vysokú úmrtnosť detí, až takmer 40 % ročne (Hrdy, 1999). V nasledujúcich storočiach sa takéto inštitúcie rozšírili aj do iných krajín, napr. Anglicka, Ruska a iných častí Európy. Napriek tomu boli ešte v 18. storočí pomerne zriedkavé. O opustené deti sa obvykle starala rodina alebo boli umiestňované do chudobincov (Dozier, 2012). V 19. storočí začala cirkev v Spojených štátoch amerických (USA) sirotince stavať systematickejšie, a to v dôsledku narastajúcej urbanizácie, občianskej vojny alebo chorôb.

V USA začala už začiatkom 20. storočia vo verejnom diskurze prevažovať predstava, že deti by mali vyrastať v rodinnom prostredí a z rodín by mali byť odoberané len v prípade, že je to nevyhnutné. Aj v tom prípade by však mali byť umiestňované skôr do iných rodín. Ďalšou podmienkou bolo, že deti nesmú byť odoberané rodičom len kvôli chudobe. Na týchto princípoch sa zhodli účastníci Konferencie o deťoch, ktorá sa konala v roku 1909 pod záštitou prezidenta Roosevelta (Dozier, 2012). Len pre zaujímavosť, na Slovensku sa tieto princípy starostlivosti o deti dostali do legislatívy prakticky až o sto rokov neskôr (v roku 2005).

Aj Matoušek (1999) hovorí o tom, že zmeny v ústavnej starostlivosti nastali až v 20. storočí. Ústavné zariadenia sa začali meniť z prostredí, ktoré mali izolovať a prevychovať jednotlivcov skôr na klientské zariadenia, kde sa dbá o potreby ľudí. Zmenila sa paradigma od „ochrany spoločnosti“ k ochrane „klienta“ pred spoločnosťou, často aj jeho vlastnou rodinou. Zároveň nastupujúci socializmus začal presadzovať myšlienku, že štát sa o niektorých ľudí dokáže lepšie postarať a dokáže ich ochrániť pred ich vlastnou rodinou (Matoušek 1999). To nepochybne tiež prispelo k posilňovaniu inštitucionálnej starostlivosti. V súčasnosti sa v našom prostredí preferuje (aspoň na deklaratórnej úrovni) skôr forma sociálnej práce, kde starostlivosť chodí za klientom, a nie naopak. Avšak dedičstvo socializmu pretrváva aj naďalej (pozri viac v kapitole 2.4). V západnej Európe a USA je tento trend dlhodobý a v súčasnosti tam už detské domovy v podobách, aké poznáme u nás, takmer neexistujú. Naše členstvo v EÚ, ale aj spoločenský vývoj podporujú skôr rodinnú formu starostlivosti o deti a iných ľudí v núdzi. Avšak táto cesta je stále dlhá a veľmi pomalá.

Dedičstvo ústavných inštitúcií u nás siaha hlbšie ako len do obdobia socializmu. Podľa Matouška (1999) už osvietenstvo a vláda Márie Terézie a Jozefa II. postavili základy pre vznik veľkého množstva ústavov, ktorých základnou charakteristikou bola formalizovaná štruktúra, hierarchické usporiadanie vzťahov a autoritatívny prístup (nadiktované pravidlá). Socializmus zas zaviedol viaceré princípy, ktoré do veľkej miery pretrvávajú dodnes. V prvom rade išlo o centralistický prístup a jednotné metodiky ku všetkým typom inštitúcií. Tým sa z nich stali neosobné zariadenia spravované pravidlami „zhora“.

Zároveň presadzoval myšlienku, že každého človeka je možné zmeniť, a na tom bol postavený takmer celý prístup ku klientom inštitúcií. Najvýraznejším princípom štátnej starostlivosti v období socializmu, ktorý súvisí predovšetkým so starostlivosťou o deti v detských domovoch, je princíp dysfunkčnej rodiny. Socializmus podkopal teórie o prirodzených väzbách v rodine a často staval na jej apriórnej nefunkčnosti (Matoušek, 1999). Netýkalo sa to len detí. Aj snaha o starostlivosť o starých, postihnutých (mentálne či fyzicky) alebo chorých ľudí má korene práve v predpoklade, že štát sa o svojich obyvateľov postará lepšie než ich rodiny.

Socializmus zároveň prostredníctvom týchto inštitúcií udržiaval kontrolu nad svojimi občanmi. Vo väčších kolektívoch to išlo jednoduchšie, pretože boli vyvinuté mnohé manipulatívne techniky odosobňovania a odstraňovania akýchkoľvek rozdielov medzi ľuďmi. A posledným faktorom, na ktorý Matoušek poukazuje a ktorý podľa nášho názoru do veľkej miery pretrváva aj dodnes, je predpoklad, že „školením“ sa človek dokáže dostatočne pripraviť na starostlivosť o deti alebo iných ľudí (Matoušek, 1999). Za socializmu bola potláčaná potreba vytvárania väzieb, skutočnej starostlivosti o deti a „načúvania“. Dôležitejšie bolo postarať sa o deti materiálne a vychovať z nich slušných občanov.

Komunistická ideológia dokonca plánovala úplne oddeliť rodičovskú starostlivosť od výchovy detí. Zvlášť to platilo v prípade rodín, ktoré sa ocitli v ťažkej životnej situácii a potrebovali pomoc. Namiesto toho, aby štát prostredníctvom svojich inštitúcií s rodinami pracoval v prospech detí, urýchlene ich izoloval skôr, ako by k nejakej intervencii vôbec došlo. Neprekonateľné rozpory medzi komunistickou ideológiou a realitou skončili rôznymi kompromismi – rodina pretrvala, ale predstava inštitucionálnej starostlivosti ako veľmi vhodnej formy výchovy detí tiež (Carter, 1995).

V súčasnosti takýto trend pretrváva čiastočne. Napriek tomu, že všetky strategické dokumenty a aj legislatíva presadzujú transformáciu ústavnej starostlivosti smerom k väčšej deinštitucionalizácii a starostlivosti o klientov v ich prirodzenom prostredí, realita zostáva stále iná. Na Slovensku inštitucionalizovaná starostlivosť ešte prežíva a niektorí zamestnanci ju stále považujú za vhodnejšiu.

K udržiavaniu *status quo* prispievajú predovšetkým dva faktory. Za prvé, systém ústavnej starostlivosti je dlhodobo stabilizovaný a disponuje budovami, ktoré majú určitú kapacitu. Tú je potrebné naplniť, aby bolo zabezpečené plynulé financovanie. Navyše, súčasní zamestnanci systému ústavnej starostlivosti sa obávajú straty práce alebo spoločenského uplatnenia. Akékoľvek zmeny by vyžadovali zmenu myslenia, ale aj množstvo technických a administratívnych úprav v záujme rekonštrukcie celého systému. Na to však chýba politická vôľa a tlak zdola, od samotných inštitúcií, ktoré by po zmene volali.

Druhým dôvodom je už vyššie spomínané „dobro klientov“, v našom prípade detí. Zatiaľ však nikto dostatočne nedefinoval, čo sa ním myslí. V posledných rokoch sa začína čoraz viac dostávať do popredia presadzovanie tzv. najlepšieho záujmu (v našom prípade) dieťaťa³. Toto je veľmi dôležitý princíp, ktorý umožňuje výrazne meniť optiku nazerania na situáciu v inštitucionálnej starostlivosti. Doposiaľ išlo viac o „dobro systému“ a jeho plynulý chod.

3 Zákon č. 305/2005 Z. z., o sociálnoprávnej ochrane detí a sociálnej kuratele hovorí o tom, že akákoľvek sociálna a právna ochrana dieťaťa musí slúžiť jeho blahu a byť v jeho najlepšom záujme, ako ho definuje Dohovor o právach dieťaťa.

V zmenenom systéme by však štát alebo poskytovatelia starostlivosti mali skôr slúžiť dobru klientov, nie naopak. Najlepší záujem dieťaťa však nie je dostatočne uchopený a každý v ňom môže vidieť niečo iné. Je to princíp, ktorý je mimoriadne ťažké legislatívne zadefinovať tak, aby skutočne plnil svoju funkciu. Každé dieťa je iné, žije v odlišnom socio-kultúrnom prostredí a je inak vnímané rôznymi aktérmi verejného priestoru (pozri viac v kapitole 1.1) Ako teda zadefinovať najlepší záujem dieťaťa tak, aby sme mu svojím prístupom skôr neuškodili?

Rogers (2009) hovorí, že ak skúmame najlepší záujem dieťaťa, je potrebné si položiť tri dôležité otázky. Kto tým získava a kto stráca, ak povieme, že niečo je najlepším záujmom dieťaťa? Aká ideológia alebo svetonázor stojí za naším presvedčením, že práve dané opatrenie je v najlepšom záujme dieťaťa? A do tretice – aké konanie je umožnené a aké konanie zakázané, ak je opatrenie realizované v najlepšom záujme dieťaťa? Podľa Rogersa (2009) pri odpovedaní na tieto tri otázky vznikli v minulosti tri diskurzy týkajúce sa detí. **Diskurz potrieb** vychádza z psychologického nazerania na deti a celý systém inštitucionálnej starostlivosti je postavený na tom, že každé dieťa má svoje potreby, ktoré je potrebné naplňovať. Služby štátu majú byť prostriedkom naplňovania týchto potrieb. Diskurz o potrebách detí je veľmi ovplyvnený vývinovou psychológiou, ktorá na základe určitých štádií vývinu dieťaťa „určila“, aké sú jeho potreby pre adekvátny psychologický a fyzický vývin.

Druhým diskurzom je **diskurz práv detí**, ktorý reaguje na sociálno-konstruktivistický prístup. Ten, ako sme písali v úvodnej kapitole, považuje deti za sociálnych aktérov, ktorí sú kompetentní reflektovať a spoluvytvárať svoju pozíciu v spoločnosti. Preto sa nedá pracovať len s konceptom potrieb detí, ktoré určitým spôsobom vymedzia dospelí. To, že má dieťa potrebu lásky a bezpečia, nie je len preto, aby sa z neho vyvinul plnohodnotný dospelý (ako to definuje vývinová psychológia). Je to hodnota sama o sebe tak, ako ju pociťujú aj dospelí ľudia. Preto je potrebné vymedziť „práva“ všetkých detí. Rogers (2009) hovorí o troch základných „P“ – *protection* – ochrana pred zneužívaním a opustením detí, *provision* – poskytovanie podpory pre zdravý vývin, *participation* – zapojenie do rozhodovania detí o nich samých. Problém však podľa neho nastáva, keď sú jednotlivé práva v rozpore, prípadne ak sa dostanú do rozporu práva rodičov a detí. V rôznych kultúrach môžu byť tieto práva vnímané rôzne, a preto je nemožné hovoriť o univerzálnosti diskurzu o právach. Rogers (2009) naproti tomu ponúka **diskurz „kvality života detí“**. Ten totiž opúšťa etnocentrický pohľad, pretože to, čo je vnímané ako kvalitný život, je veľmi kontextuálne. Zároveň prináša pohľad samotných detí na to, čo oni považujú za kvalitný život. Tento koncept bol predmetom viacerých výskumov Ferrana Casasa, ktoré realizoval v Španielsku (Casas, 2010). To, čo deti vnímajú ako kvalitu života, nemusí nevyhnutne súvisieť s objektívne definovanými a stanovenými „potrebami“. Kvalita života umožňuje brať do úvahy aj kontext, v ktorom rodina funguje (kultúrny a sociálny). Rogers (2009) tvrdí, že úvahy o tom, čo všetko dieťa potrebuje, by sa mali skôr uberať smerom k zlepšovaniu životných podmienok, ako uvažovaniu o tom, čo všetko dieťaťu škodí. Je dôležité brať do úvahy aj vnímanie samotných detí. Napríklad v škole – pre rodičov môže byť pre úspešné vzdelávanie dôležité fyzické prostredie, v ktorom sa deti vzdelávajú, pre učiteľov zase disciplína a plynulý chod výuky. Pre deti je však dôležité, ako sa k nim učiteľ správa, aké majú vzťahy so spolužiakmi. Preto by aj deti samotné mali poskytovať služby, ktoré sú im poskytované, a spoložhodovať o starostlivosti, ktorú dostávajú (Rogers, 2009).

Na Slovensku stále chýba dostatočne rozvinutá odborná diskusia o inštitucionálnej starostlivosti, ktorá by bola vyhovujúca pre deti. Kým v Spojených štátoch amerických už začiat

kom 20. storočia začali platiť princípy, ktoré hovoria o tom, že dieťa má vyrastať predovšetkým v rodine, na Slovensku začali tieto idey intenzívnejšie zaznievať až o sto rokov neskôr. Tieto témy sa podrobnejšie venujeme v časti o filozofii deinštitucionalizácie (kapitola 2.3).

2.2 Rómske deti v starostlivosti štátu

Dôvody vyššieho počtu rómskych detí v ústavnej starostlivosti⁴ v porovnaní s ostatnými deťmi (slovenskými, maďarskými) je potrebné hľadať predovšetkým v historických okolnostiach ovplyvňujúcich vývoj inštitucionálnej starostlivosti. Avšak nezanedbateľným dôvodom je aj súčasné nastavenie sociálneho systému a vnímanie toho, ako je potrebné riešiť nepriaznivú sociálnu situáciu v mnohých rómskych rodinách.

V 20. storočí začal mať štát celkovo oveľa výraznejší vplyv na fungovanie rodiny. Postupne, počas industrializácie a zavádzaním verejného systému vzdelávania, sa začala oddeľovať súkromná sféra rodiny od verejnej sféry. Kým rodine ostala predovšetkým opatrovateľská a výchovná funkcia, štát prevzal funkciu vzdelávaciu (prostredníctvom školstva). Avšak ani v opatrovateľskej funkcii neostali rodiny úplne autonómne. S čoraz významnejšou úlohou, ktorá sa začala prisudzovať právam detí, štát získal oveľa viac priestoru kontrolovať aj opatrovateľské funkcie rodín (pozri viac v kapitole 2.3). Narastajúca kontrola zároveň umožnila to, že pri identifikovanom zlyhávaní rodiny preberal na seba tieto úlohy štát (Zeihner, 2009).

Snáď najviac tento prístup zasiahol rómske komunity žijúce vo vtedajšom Československu. Počas druhej svetovej vojny došlo k výraznému potláčaniu práv Rómov. V rámci porraimosu (rómskeho holokaustu) bola v českých a moravských krajinách zlikvidovaná takmer celá rómska populácia. Z pôvodných osem a pol tisíc Rómov prežilo vojnu necelých 800 (Nečas, 1994). Na Slovensku nedochádzalo až k takým výrazným represiam ohrozujúcim životy Rómov. Aj napriek tomu však boli obeťami mnohých postihov, ktoré významným spôsobom zasiahli do ich životov.

Už prvé roky po vojne ukázali, že vnímanie Rómov sa nevelmi zmenilo, a prvé politiky voči nim sa príliš neodlišovali od tých, ktoré zaviedli nacisti. Rómovia sami vo svojich spomienkach uvádzajú, že gardisti len zmenili uniformy a začali fungovať ako predstavitelia novej moci (Nadácia Milana Šimečku, 2006). Po roku 1945 začalo dochádzať k väčším emigračným vlnám slovenských Rómov do českých krajín, čo vtedajšia moc vnímala veľmi negatívne ako tuláctvo, kočovníctvo a asociálny spôsob života (neskôr sa paradoxne násilné presídľovanie Rómov zo Slovenska do českých a moravských miest stalo oficiálnou štátnou politikou). Podľa historikov však bola emigrácia prirodzeným vyústením nepriaznivej povojnovej situácie, kedy si Rómovia nevedeli nájsť pracovné uplatnenie a živobytie na Slovensku a zároveň čelili veľmi odmietavému postojovi zo strany ostatných obyvateľov (Jurová, 1993).

To, ako boli po vojne Rómovia vnímaní, je možné charakterizovať listom, ktorý zaslalo ministerstvo práce ministerstvu vnútra v Prahe v roku 1946. V ňom sa píše: „*Vidím neustále*

4 Podľa výskumu Úsmev ako dar približne 60 % detí v detských domovoch tvoria práve rómske deti (Mikloško, 2013).

přijížděti maďarské cikány, jsou to cikáni ze Slovenska. Nedělají nic, než se potulují a obtěžují žebrotou obyvatele vesnic. Vzpomínám si, že hitlerovské Německo si s nimi umělo poradit, nahnilo je prý do sirných dolů a málo který z nich zůstal naživu. I když nebudeme napodobňovat metodu Němců, protože nechceme býti pustí pohani jako oni, přesto i v této věci musíme učinit pořádek, jednou pro vždy“ (Urgencie ministerstva spravodlivosti, In Jurová, 2008, s. 149).

Toto negatívne nastavenie zo strany úradov aj bežného obyvateľstva sa premietlo do mnohých verejných politík voči Rómom v nasledujúcich rokoch a malo aj výrazný vplyv na odobranie detí do inštitucionálnej starostlivosti. Nespokojnosť sa prejavila v snahách poslať Rómov do pracovných táborov, odobrať im deti a umiestňovať ich v detských domovoch. Odkazujúc sa na zákon o potulných Rómoch (Zákon č. 117/1927 Sb.), vládne nariadenie z roku 1928 (č. 68/1928 Sb.) a prezidentský dekrét z roku 1945 (č. 88/1945 Sb.), vzniklo viacerých návrhov na zaradenie Rómov do pracovnej povinnosti a opatrenia voči rómskym deťom. Napríklad návrh z roku 1946 ministerstva školstva hovorí o tom, že „*Děti v duchu platných předpisů by byly dány do pracovních škol s internáty (školy nápravné, jaké jsou u vychoven): Tyto školy by měli být zřizovány jako zvláštní školy pro děti potulných rodin a postupně po určité době aspoň jednoho roku by se postupně vřazovaly do ústavů nebo rodin ve smyslu zákona o dětech v cizí péči. Toto zvláštní zařízení má ten účel, aby předběžná reedukace potulných dětí umožnila zdravý přechod do společnosti dětí ostatních“ (Návrh Dr. Štampacha, In Jurová, 2008).*

Štát bol presvedčený, že Rómovia sa nedokážu postarať o svoje deti a že v prípade, ak zostanú v starostlivosti svojich rodičov, bude sa reprodukovať ich spôsob života, ktorý však bol pre spoločnosť neakceptovateľný. Tieto predstavy viedli k snahám štátu prevziať zodpovednosť za výchovu rómskych detí a eliminovať tak pretrvávajúce väzby v rómskych komunitách. Vnímanie rómskych detí v tomto období potvrdzuje aj to, že vyššie spomínaný návrh prezentovalo ministerstvo školstva prostredníctvom „vedúceho inšpektora pre vadnú mládež“, ako sa v tom čase jeho funkcia nazývala. Žiaľ, neexistujú relevantné dokumenty, ktoré by poukazovali na to, aký dopad mali návrhy týchto opatrení na život rómskych rodín. Historici však upozorňujú na to, že za „potulných a asociálnych“ sa považovali aj Rómovia, ktorí len prirodzene migrovali za prácou, mnohí z nich si ju aj sezónne alebo trvalo nachádzali a nijakým spôsobom neohrozovali svoje okolie (Jurová, 1993; Pavelčíková, 2004).

Ďalšie obdobie „budovania socializmu“ bolo v súvislosti s Rómami charakteristické veľmi chaotickými a nesystematickými prístupmi, ktoré neustále lavírovali medzi silno represívnymi opatreniami a snahami o priznanie etnickej alebo národnostnej identity Rómov. Tieto politiky nevedli k žiadnemu zlepšovaniu situácie a vyústili do toho, že koncom päťdesiatych rokov sa začala prísne raziť politika asimilácie Rómov, ktorú v roku 1958 spustilo uznesenie ÚV KSČ o práci medzi cigánskym obyvateľstvom. Jurová (In Mann, 1992) v tejto súvislosti píše, že „*toto uznesenie predstavovalo program striktné presadzovanej asimilácie sociálnej, kultúrnej a etnickej s potláčaním ich špecifik, ktorý sa potom realizoval v podstate až do roku 1970. Za hlavný cieľ sa vytýčilo celkové sociálne a kultúrne vyrovnanie Rómov s ostatnou spoločnosťou až po konečné splynutie“ (1992, s. 145). O „prevýchovu“ sa mali starať dobrovoľné organizácie (príslušníci zväzu mládeže, zväzu žien a podobne), ktorých bol však nedostatok a navyše požívali veľkú nedôveru samotných rodín, pretože nepoznali ich spôsob života a nedokázali sa do neho vcítiť. Vtedy nastal obrovský problém s núteným umiestňovaním rómskych detí do detských domovov (Pavelčíková, 2004).*

Nespokojnosť intelektuálnych elít s takouto politikou sa prejavila v roku 1978, kedy signatári Charty 77 odoslali československej vláde dokument podpísaný hovorcami charty Václavom Havlom a Ladislavom Hejrákom. V dokumente *O postavení Cikánů-Rómů v Československu* autori poukazujú na negatívne postoje spoločnosti voči Rómom, ktoré sa pohybujú medzi ľahostajnosťou a rasizmom (Charta 77, 1978). Rómovia sa podľa Charty stali najbezprávejšou skupinou obyvateľstva, voči ktorej sú uplatňované celoštátne represívne opatrenia, ktoré zásadne porušujú základné ľudské práva. Takýmto opatrením bol napríklad súpis kočovných a polokočovných Rómov, ktorý často zachytával aj ľudí, ktorí boli práve v danom čase na návšteve u príbuzných. Súpis vyústil do zákona o trvalom usídení kočujúcich osôb, podľa ktorého sa potrestali na odňatie slobody na 6 mesiacov až tri roky tí, ktorí nezanechali kočovný život napriek tomu, že im bola poskytnutá pomoc pre trvalé usídlenie (Zákon č. 74/1958 Sb.). Dokument Charty (1978) podrobne popisuje, ako sa tento zákon zneužíval na represie aj proti Rómom, ktorí v skutočnosti boli trvalo usídlení a mali zamestnanie. Podobne represívne pôsobila aj politika násilného rozptylu, vďaka ktorej štát bez ohľadu na širšie rodinné a komunitné väzby nútil Rómov sťahovať sa individuálne v rámci nukleárnych rodín do rôznych oblastí Československa, ktoré určili štátne úrady (Charta 77, 1978).

Žiadna z týchto politik, ktoré boli zamerané na prísnu asimiláciu a represie voči rómskemu obyvateľstvu, nevedli k ich skutočnému začleneniu do spoločnosti. Sociálne problémy a nedostatok integrácie podľa úradov pretrvávali, z čoho boli obviňovaní samotní Rómovia. Viedlo to k ďalším represiam, čo malo veľký vplyv aj na deti. Predstava výchovy rómskych detí ako uvedomelých socialistických občanov sa podľa úradov nemohla realizovať v rómskych rodinách, v ktorých „pretrvával pôvodný spôsob života.“ Úlohu v tejto oblasti teda preberal štát. Oficiálnou štátnou politikou sa tak stala idea, že len štát dokáže z rómskych detí vychovať ľudí, ktorí naplňujú predstavy „správneho“ občana socialistického štátu.

Charta 77 vo svojom dokumente uvádza, že dochádza k výrazne predpojatým súdnym rozhodnutiam o umiestňovaní detí v detských domovoch proti vôli rodičov schopných svoje deti vychovávať. Rómovia sa proti tomuto násilnému odoberaniu detí bránili: „Došlo i k případu, kdy VB vyhledala romské dítě schované pod postelí, a to pomocí vycvičeného psa, který jej před očima rodičů z úkrytu vytáhl“ (Charta 77, 1978).

Všetky tieto prístupy k rómskym deťom mali za následok, že ústavná starostlivosť sa stala jedným z riešení nepriaznivej socio-ekonomickej situácie Rómov a z nej vyplývajúcej nemožnosti dostatočne sa starať o svoje deti.

Podobný diskurz o potrebe prevýchovy rómskych detí pretrváva aj dnes. Hoci na to neexistujú presné štatistické údaje, podľa niektorých zdrojov (Mikloško, 2013) až takmer 60 % detí v ústavnej starostlivosti sú rómske deti. To sa ukázalo aj v našom výskume. Aj v regiónoch západného Slovenska, kde žije výrazne nižší počet Rómov ako na strednom či východnom Slovensku, tvorili rómske deti v navštívených domovoch často okolo 50 % detí. V ostatných regiónoch bol tento podiel aj výrazne vyšší, niektoré detské domovy sú prakticky výlučne rómske.

2.3 Filozofia deinštitucionalizácie a vnímanie detí

Napriek čoraz väčšej dôležitosti, ktorá sa pripisuje najlepšiemu záujmu dieťaťa, na Slovensku ešte stále neprevládol prístup, ktorý by mal v centre pozornosti samotné dieťa. Detstvo je naďalej vnímané ako obdobie života, ktoré je v plnej moci dospelých. Tí rozhodujú o podobách a formách starostlivosti, ktoré sú pre deti vhodné a adekvátne.

Aj keď v súčasnosti už sú prijaté dôležité koncepcie a legislatíva, ktorá kladie záujem dieťaťa na prvé miesto a ktoré jednoznačne presadzujú princíp deinštitucionalizácie starostlivosti o deti, v praxi ich implementácia stále pokrívka.

Aj samotný proces, ktorý viedol k prijatiu týchto koncepcií a legislatívnych materiálov, bol veľmi dlhý – trval viac ako desať rokov a stále nie je ukončený. Podľa kvalitatívneho výskumu občianskeho združenia Návrat (2012) zohrali v tomto procese kľúčovú úlohu mimovládne organizácie a jednotlivci. Tí začali presadzovať myšlienku, že dieťa by malo vyrastať v prostredí, ktoré sa čo možno najviac približuje podmienkam v bežnej rodine. Snažili sa presvedčiť ľudí v rozhodovacích pozíciách, aby sa začalo s postupnou transformáciou dovtedy fungujúcej ústavnej starostlivosti. Tá mala predovšetkým podobu klasických detských domovov „internátneho typu“ s bežnými zamestnancami a štandardnou pracovnou dobou (Návrat, 2012).

Klasické detské domovy pripomínali skôr „totálne inštitúcie“, ako ich popísal Ervin Goffman (1963) vo svojej práci *Azyls*. Totálne inštitúcie sa vyznačujú najmä izolovanosťou ich „klientov“ (Goffman ich nazýva chovancami) od okolitého sveta. Takmer celý život sa odohráva za múrmi týchto inštitúcií a len málo pripomína „život vonku“. Aktivity v nich sú obvykle presne a vopred naplánované, realizujú sa spoločne, je tam len malý priestor na individuálnu sebarealizáciu a neexistuje tam žiadne súkromie. Zamestnanci majú obvykle stanovený presný pracovný čas, po uplynutí ktorého žijú svoj civilný život mimo zariadení a mimo ich pravidiel. Pravidlá sú určované zhora a platia len pre chovancov. Ich dodržiavanie sa vyžaduje striktné, nedodržiavanie sa sankcionuje (Goffman, 1963).

Tento princíp na Slovensku mnohým prekážal, a preto sa mimovládne organizácie obrátili na ľudí v rozhodovacej sfére s návrhmi na postupnú zmenu. Na začiatku 90-tych rokov spadali rôzne typy detských domovov pod rôzne rezorty – dojčenské ústavy patrili pod ministerstvo zdravotníctva, ústavy pre postihnuté deti pod ministerstvo práce a bežné detské domovy pod ministerstvo školstva. V roku 1995 bol prijatý kompetenčný zákon, v rámci ktorého sa celá agenda ústavnej starostlivosti o deti presunula pod ministerstvo práce. To sa stretlo s rôznou kritikou zo strany odborníkov, ale aj zo strany samotných detských domovov. Obávali sa totiž o svoju existenciu a boli presvedčené, že ich primárnou úlohou je „výchova“ detí, a preto je správne, ak patria pod ministerstvo školstva (Návrat, 2012).

Kritika zmien pramenila predovšetkým z nepochopenia skutočnej úlohy inštitúcií pri starostlivosti o deti mimo rodiny. Detský domov nemá byť len inštitúciou, ktorá zabezpečí kvalitnú stravu, ošatenie a výchovu detí. Akoby tieto inštitúcie úplne rezignovali na všetky ďalšie oblasti, ktoré sú pre deti mimoriadne dôležité – vytváranie väzieb, bezpečné prostredie, či možnosť zapájať sa do rozhodnutí, ktoré sa deti týkajú (Návrat, 2012).

Až v roku 2005 sa podarilo prijať komplexný zákon o sociálnoprávnej ochrane detí (Zákon č. 305/2005 Z. z.), ktorá náhradnú starostlivosť definuje skutočne ako náhradnú a do centra pozornosti kladie samotné dieťa a rodinu.

Zároveň bol prijatý zákon o rodine (Zákon č. 36/2005 Z. z.), kde bola jednoznačne stanovená filozofia, že prvoradým prostredím pre starostlivosť o deti je rodina, nasledujú ďalšie formy náhradnej rodinnej starostlivosti, a až v nevyhnutných prípadoch môže byť dieťa umiestnené do inštitucionalizovaných foriem starostlivosti, pričom musia byť splnené presne určené podmienky.

Koncepcie transformácie inštitucionálnej starostlivosti od roku 2002 vyžadovali, aby zmenami neprešli len budovy detských domovov, ale predovšetkým celkový systém náhradnej starostlivosti. Napriek tomu sa pozornosť sústredila práve na materiálno-technické vybavenie a prestavbu detských domovov smerom k priateľskému prostrediu.

To však spôsobilo, že sa detské domovy viac „zabetónovali“ než otvorili zmenám (Návrat, 2012). Vytvorili sa dve vetvy, ktoré podporovali rôznu podobu transformácie. Prvá presadzovala model, ktorý sa nakoniec aj uchytil, a to rekonštrukciu a materiálne vybavenie súčasných detských domovov. Zámer nebol zlý, pretože dovtedajšie vybavenie bolo v katastrofálnom stave a deti žili v nevyhovujúcich podmienkach (Návrat, 2012). Avšak tým, že sa množstvo peňazí vložilo práve do rekonštrukcie domovov, posilnila sa legitimita ich existencie a upevňovanie *status quo*. Podobná situácia nastáva aj v prípade špeciálnych škôl pre deti s mentálnym postihnutím. Neochota a odpor na strane zamestnancov špeciálneho školstva a snaha za každú cenu udržať súčasný stav vedie k tomu, že nie je možné ani otvoriť zmysluplnú diskusiu o transformácii špeciálneho školstva smerom k inkluzívnemu modelu.

Druhou vetvou zmien v náhradnej starostlivosti bola práve „prorodinná“ vetva, ktorú predstavovali občianske združenia presadzujúce úplné zrušenie či rozpustenie detských domovov a transformáciu náhradnej rodinnej starostlivosti (Návrat, 2012). Tá sa však vzhľadom k vyššie uvedeným faktorom presadila len čiastočne. Postupným tlakom na zmenu legislatívy sa dosiahli viaceré pozitívne kroky. V roku 2009 bola prijatá novela zákona o sociálnoprávnej ochrane, ktorá stanovila, že povinná doba diagnostiky dieťaťa sa musí skrátiť na najviac 12 týždňov po príchode do detského domova (z pôvodných 6 mesiacov), po ktorých dieťa muselo byť umiestnené v profesionálnej rodine. Navyše, dieťa do troch rokov nesmelo byť umiestnené v klasickom detskom domove, ale v profesionálnej rodine. V roku 2012 sa zákon zmenil opäť s tým, že vek dieťaťa, kedy nesmie byť umiestnené v klasickom detskom domove, sa zvýšil až na šesť rokov, s výnimkou detí so špeciálnymi potrebami alebo súrodeneckých skupín (Zákon č. 305/2005 Z. z., §100j/8).

2.4 Politiky transformácie detských domovov

V roku 2011 vláda schválila Koncepciu deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti (Koncepcia zabezpečovania výkonu súdnych rozhodnutí v detských domovoch na r. 2012 – 2015

s výhľadom do r. 2020 – Plán transformácie a deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti, ďalej len „Konceptcia“), ktorej gestorom je Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR. Táto konceptcia stojí na princípoch „prorodinnej“ vetvy a vychádza zo zásad prirodzenosti rodinného prostredia a umiestňovania detí čo najbližšie k biologickej rodine. Sanácia rodiny je tu zároveň definovaná ako absolútna priorita (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011). Konečným cieľom je úplné zrušenie inštitúcií. Je však nutné tento cieľ sledovať úplne, aby implementácia neprebíhala len na úrovni priestorových podmienok, ale aj v oblasti celkovej filozofie náhradnej starostlivosti o deti u všetkých aktérov.

Konceptcia je zároveň snahou o implementáciu smerníc OSN (Dohovor o právach dieťaťa a Záverečné odporúčania Výboru OSN pre práva dieťaťa k druhej periodickej správe Slovenskej republiky zo dňa 22. mája 2007) a domácich stratégií k právam detí (Národný akčný plán pre deti 2008-2012). *„Prechod z inštitucionálnej na komunitnú starostlivosť je proces dlhodobej a zásadnej zmeny systému, ktorého víziou a cieľom je vytvorenie a zabezpečenie podmienok pre nezávislý a slobodný život všetkých občanov, odkázaných na pomoc spoločnosti, v prirodzenom sociálnom prostredí komunity“* (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 3).

Komunitný systém starostlivosti je nevyhnutným predpokladom aj pre kvalitné zapojenie sa do bežného života pre ľudí, ktorí potrebujú asistenciu s ohľadom na svoj vek alebo postihnutie. Je však dôležité kriticky sledovať formu poskytovania komunitnej starostlivosti, aby sa jej konkrétna podoba nepribližovala skôr „inštitúcii v malom“, s jej pravidlami a mocenskými štruktúrami. Čo sa týka detí v starostlivosti štátu, je nanajvýš dôležité, aby sa aj domovy detí transformovali smerom k úplnému zrušeniu, a ak je to možné, úplnému návratu dieťaťa do rodiny, prípadne osvojeniu.

Konceptcia ponúka plány transformácie veľkých detských domovov na menšie jednotky, teda profesionálne rodiny, menšie domy a bytové priestory. Takáto transformácia môže pomôcť k prechodu starostlivosti o deti, ako ju poznáme z minulosti, na humánnejší typ výchovy podobný rodine. Slovíčko „podobný“ je však v tomto prípade smerodajné (Návrat, 2012), keďže starostlivosť štátu, akokoľvek zmodernizovaná (funkčne, materiálne aj koncepčne), nemôže nahradiť starostlivosť v rodine, či už vlastnej, pestúnskej alebo adoptívnej.

Konceptcia deinštitucionalizácie stojí na desiatich Európskych zásadách deinštitucionalizácie, ktorých dôležitým pilierom je logistická, legislatívna aj finančná podpora alternatívnych zariadení. (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011). *„Minimálne by sa malo uvažovať o nasledujúcich službách: preventívne služby, reintegračné služby a služby priebežne pomáhajúce rodinám, pestúnska starostlivosť a adoptívna starostlivosť, špeciálna rezidenčná starostlivosť v malých domovoch, terapeutická komunitná starostlivosť. Pokiaľ možno, väčšia časť detí by mala byť vrátená do biologických rodín alebo umiestnená v náhradných rodinách“* (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s.5).

Zároveň by sa budovy nemali stať ústavom ani pre inú klientelu a zamestnancom inštitúcií by mala byť poskytnutá možnosť stať sa pestúnnymi alebo profesionálnymi rodičmi, prípadne pomoc nájsť si inú prácu. Ak by štát bol schopný naplniť takúto transformáciu a skutočne pomôcť aj rekvalifikácii zamestnancov, ktorí by sa potom nemuseli báť straty zamestnania, či ubytovania, výrazným spôsobom by mohol napomôcť transformácii myslenia aj „zvnútra systému“.

Špeciálna pozornosť by sa mala venovať deťom s postihnutím v inštitucionálnej starostlivosti. Významným krokom bolo zavedenie pravidla, že deti s postihnutím nepatria do tzv. domovov sociálnych služieb alebo do tzv. špeciálnych internátnych škôl s celoročným pobytom. Zároveň však deti s postihnutím v náhradnej starostlivosti nasledujú segregáciu schému a často sú umiestňované oddelene. Ich životná cesta mnohokrát postupuje zo špeciálnej skupiny v detskom domove priamo do domova sociálnych služieb pre dospelých. Deti a neskôr dospelí sú teda často odkázaní na celoživotnú inštitucionalizáciu. Ak je zmena optiky pri nazeraní na deti v náhradnej starostlivosti v štáte len čiastočná, formálna, zmena optiky pri nazeraní na deti s postihnutím je o to menšia. Zavedenie pravidla, že deti do šesť rokov môžu byť po diagnostike umiestnené len do profesionálnej rodiny (prípadne pestúnskej) je významným krokom, avšak netýka sa všetkých detí s postihnutím (Zákon č. 305/2005 Z. z., §100j/8, pozri viac aj v kapitole 4.3).

Podobnú analógiu ponúka model transformácie špeciálneho školstva v prípade, ak nemá za cieľ úplné zrušenie špeciálneho prúdu školstva. Je to teda model, ktorý počíta s postupnou inklúziou detí napr. s ľahším typom postihnutia do bežných škôl, avšak nepredpokladá inkluzívne vzdelávanie pre všetky deti, vrátane tých, ktoré potrebujú výraznejšiu formu asistencie pri naplňaní svojich práv.

Stratégia deinštitucionalizácie, ktorá zahŕňa transformáciu náhradnej starostlivosti a deinštitucionalizáciu systému sociálnych služieb (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR, 2011a), tvorí významnú politiku zmeny nazerania na starostlivosť o deti a dospelých s určitým typom znevýhodnenia. Jej konkrétnu podobu realizácie je však nutné sledovať kriticky. Opatrenia za rok 2012 (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR, 2013) a 2013 (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR, 2014) zatiaľ nenasvedčujú, že deklarované ciele Konceptie sa darí naplňovať v praxi.

Ciele Konceptie deinštitucionalizácie

Konečným cieľom Konceptie je deinštitucionalizácia náhradnej starostlivosti cez nasledovné kroky (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 11):

- a) **predchádzanie umiestňovaniu detí do náhradnej starostlivosti, prípadne predchádzanie opakovania zlyhania rodiny** – príkladom takýchto opatrení je sociálna práca v rodine, sanácia rodiny alebo plán sociálnej práce s rodinou dieťaťa, ktoré je momentálne v náhradnej starostlivosti. Sériou opatrení býva aj práca v komunite, vykonávaná formou tzv. „opatrení sociálnoprávnej ochrany detí a sociálnej kurately“ a na základe „plánu“, resp. „plánov“ sociálnej práce. V zásade sa jedná o súbor postupov sociálnej práce: od depistáže, cez monitoring situácie v jednotlivých rodinách a komunitách, cez poskytovanie rôznych typov poradenstva až po invazívnejšie zásahy do rodín formou výchovných opatrení alebo vyňatia detí z rodín. Gescia takýchto preventívnych programov je pod jednotlivými úradmi práce, sociálnych vecí a rodiny.
- b) **znižovanie počtu detí v náhradnej starostlivosti.**
- c) **zabezpečovanie výkonu rozhodnutí súdu v profesionálnych rodinách a malých zariadeniach na komunitnej úrovni**

Práca s deťmi v ústavnej starostlivosti

Koncepcia udáva zmenu filozofie náhradnej starostlivosti a dáva dôležitosť najmä kvalitatívnym podmienkam práce s deťmi a starostlivosti o deti, „*nakoľko cieľom zjednotenia podmienok starostlivosti nie je vytváranie nadštandardných materiálnych a priestorových podmienok, ale kvalitatívne zmeny v starostlivosti o deti a mladých dospelých, ktoré v konečnom dôsledku prispievajú spoločne s aplikáciou ďalších opatrení SPOD a SK k urýchleniu naplnenia účelu rozhodnutia súdu a skráteniu priemernej dĺžky pobytu dieťaťa v detskom domove*“ (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 24, zvýraznené autorkou). Na skvalitnenie starostlivosti autori koncepcie odporúčajú silné zázemie odborníkov v každom domove, ktoré by mali tvoriť sociálni pracovníci a špeciálni pedagógovia, prípadne psychológovia a rehabilitační pracovníci (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011).

Východiskom práce s deťmi musí byť **integračný a individuálny prístup** (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011). V integračnom prístupe Koncepcia vidí integráciu navonok, t. j. integráciu samotných detí do širšej komunity a do vnútra, t. j. prednostným umiestňovaním detí do profesionálnych rodín a samostatných skupín v detskom domove. Znovu však vylučuje určitú kategóriu detí z tohto procesu, keď vážne vývinové, zdravotné a duševné poruchy, či poruchy správania vyhodnocuje ako „kontraindikáciu pre integráciu“ (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011).

Koncepcia sa detailne venuje otázkam umiestňovania detí so zdravotným alebo psychickým postihnutím či poruchami správania, ktoré vyžadujú špeciálny režim, do samostatných skupín. Zvýšenú pozornosť venuje aj deťom s ťažkým zdravotným postihnutím, ktoré potrebujú pobytovú formu starostlivosti a na ktoré sa nevzťahuje zásada umiestňovania do profesionálnej rodiny. Zároveň pripája dôležité upozornenie, že „*umiestňovaniu detí do takýchto špecializovaných skupín predchádza intenzívna odborná práca s dieťaťom v bežnej samostatnej skupine a takéto umiestňovanie je prípustné využívať iba v absolútne nevyhnutných prípadoch, a v prípadoch detí s poruchami správania iba na nevyhnutne krátku dobu. Zároveň je potrebné zdôrazniť, že účelom existencie samostatnej špecializovanej skupiny nie je iba „odloženie“ „nezvládateľných“ detí, ale zabezpečovanie takej formy a obsahu starostlivosti, ktorú nie sú samostatné skupiny vzhľadom na ich podmienky schopné poskytnúť a ktorá bude viesť k zlepšovaniu celkového stavu dieťaťa so špecifickými potrebami*“ (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 26).

Plne inkluzívna forma deinštitucionalizácie by zohľadňovala práva všetkých detí, napriek tomu, že sa zdá „ťažšia“. Vyčleňovanie detí do špecializovaných samostatných skupín vytvára tiež predpoklad na ich väčšiu segregáciu od komunity, ako aj od iných detí. Segregácia sa navyše znásobuje v prípade, ak deti navštevujú aj špeciálny prúd školstva (pozri viac v kapitole 7.3).

3

Metodológia výskumu

Výskum v detských domovoch sme koncipovali ako exploračný. Na rozdiel od verifikačného výskumu, v ktorom si výskumníci vopred stanovujú konkrétne hypotézy, ktoré následne overujú, sme si pred samotným výskumom stanovili výskumné otázky. Do výskumu sme, prirodzene, išli s určitými predpokladmi, ktoré sme sformulovali na základe predchádzajúcich výskumných (aj praktických) zistení z oblasti vzdelávania rómskych detí. Tie nás viedli k očakávaniu, že nerovný a diskriminačný prístup k rómskym deťom a nedostatok kultúrnej citlivosti, ktorý je prítomný vo vzdelávaní, sa vyskytuje aj v prostredí ústavnej starostlivosti. Tento predpoklad sme však neformulovali ako hypotézu, ale ako jednu z otázok. Zaujímali nás teda nasledovné okruhy otázok:

- 1) Aká je pozícia rómskeho dieťaťa v detských domovoch v kontexte deinštitucionalizácie?
- 2) Ako zamestnanci detských domovov vnímajú rómske deti a ako k nim pristupujú v porovnaní s nerómskymi?
- 3) Z akých dôvodov sú z rodín vynímané rómske a nerómske deti?
- 4) Ako následne prebieha práca s biologickou rodinou rómskych a nerómskych detí?
- 5) V akej miere môže zaznievať a byť skutočne vypočutý hlas detí?

Pri snahe o zodpovedanie týchto a ďalších otázok, ktoré sa vynorili počas výskumu, sme nemali za cieľ získať exaktné faktografické či štatistické dáta. Naším cieľom bolo odhaliť a popísať koncepty a predstavy o rómskych deťoch (a etnokultúrnej rozmanitosti vôbec) u zamestnancov detských domovov, pretože práve tie rozhodujú o tom, akým spôsobom

k nim budú pristupovať. Naším zámerom teda bolo doplniť už existujúce zistenia z oblasti ústavnej starostlivosti o perspektívu tých, ktorí túto starostlivosť deťom priamo poskytujú – vychovávateľov a vychovávateľiek, sociálnych pracovníčok, špeciálnych pedagógov, psychologičiek, profesionálnych rodičov, ale aj riadiacich pracovníkov detských domovov. Vychádzali sme pritom z predpokladu, že to, ako z významujú a konceptualizujú etnicitu, identitu detí, kultúru, rómstvo, rozmanitosť, ale aj detstvo ako také, vychádza nielen z ich individuálnej skúsenosti, ale je ukotvené v dominantnom spoločenskom poznaní a hodnotách, ktoré týmto zároveň spoluvytvárajú. Skúmanie individuálnej perspektívy nám teda umožnilo poodhaliť aj spoločenské predstavy a koncepty spomínaných fenoménov.

Keďže tematický záber výskumu bol na ročný výskumný projekt pomerne široký, rozhodli sme sa zúžiť skúmanie len na skupinu vyššie uvedených zamestnancov detských domovov. Do skupiny oslovených respondentov sme teda nezahrnuli zamestnancov orgánov sociálno-právnej ochrany, ktorých však, samozrejme, považujeme za mimoriadne dôležitých aktérov náhradnej starostlivosti. Z rovnakých dôvodov sme neskúmali ani perspektívu samotných detí, hoci konceptom hlasu detí a ich participácie na rozhodovaní sme sa vo výskume zaoberali. Ich hlas je pre nás veľmi dôležitý, preto sme sa vzhľadom na organizačné a časové limity výskumu rozhodli realizovať aspoň jednu fokusovú skupinu a 2 individuálne rozhovory s mladými dospelými, ktorí prešli ústavnou starostlivosťou. Výskum s deťmi by vyžadoval veľmi špecifické metódy skúmania, na ktoré sme nemali v tomto projekte dostatočnú kapacitu. Do budúcnosti sa však otvára priestor na realizáciu výskumu, ktorý by v oveľa väčšej miere mapoval aj skúsenosti a postoje samotných detí.

Vzhľadom na exploračný charakter výskumu a na komplexnosť skúmanej problematiky bolo potrebné zabezpečiť, aby sa oslovení respondenti v čo najmenšej možnej miere prispôbovali jazyku a očakávaniam výskumníčov. Naším cieľom bolo získať čo najautentickejšie výpovede o ich skúsenostiach. Uvedomujeme si, že najvhodnejšou metódou by v tomto ohľade bola metóda etnografického pozorovania, pretože vďaka svojmu celostnému charakteru umožňuje získať komplexné dáta z rozmanitých zdrojov priamo v teréne (Plichtová, 2002). V takomto výskume by sa výskumníčky v ideálnom prípade stali tzv. domestikovanými cudzinkami v prostredí detských domovov. To znamená, že by v detských domovoch istý dlhší čas bývali, a tak zamestnanci, ako aj deti by si ich postupne prestali „všimáť“. To by zabezpečilo skutočne najvalidnejšie a najautentickejšie dáta. Táto možnosť však nebola reálna vzhľadom na časové obmedzenia výskumu, ale aj na povahu a organizáciu ústavnej starostlivosti a špecifickosť cieľovej skupiny, ktorou sú často veľmi zraniteľné a zranené deti. Preto sme zvolili metódu pološtruktúrovaného kvalitatívneho interview, ktoré sme doplnili aj o pozorovanie, hoci v obmedzenom rozsahu. Postrehy z pozorovania sme si zaznamenávali v podobe stručných a výstižných denníkových záznamov. Určitú osnovu interview so základnými rámcovými témami sme mali pripravenú vopred. Konkrétne išlo o témy prevencie vynímania detí z rodín, dôvodov vynímania a umiestňovania v ústavnej starostlivosti, každodennosti dieťaťa v detskom domove a tému práce s jeho biologickou rodinou. V týchto oblastiach sme špecificky sledovali situáciu rómskych detí. Napriek vopred zadefinovaným okruhom sme však pomerne veľkú naratívnu iniciatívu nechávali aj samotným respondentom. Prostredníctvom rozhovorov sme sa teda pokúšali porozumieť, ako zamestnanci detských domovov konštruujú spoločenskú realitu detských domovov a pozíciu rómskych detí v nich. V máji 2014 sme zrealizovali 22 kvalitatívnych interview. Všetky rozhovory boli anonymizované a pre označovanie jednotlivých prepisov sme zvolili systém kódov. Z každého interview bola zhotovená audionahrávka, ktorá bola následne doslovne prepísaná a mohla tak tvoriť podklad pre analýzu.

Okrem kvalitatívnych interview sme využili aj metódu fokusovej skupiny. Tá vytvára priestor aj na sledovanie interakcií medzi jednotlivými účastníkmi, teda vysvetľovanie si svojich pozícií a názorov a konfrontáciu svojich odlišných skúseností. Fokusové skupiny so svojou dynamikou tak majú potenciál vygenerovať bohatý materiál pre analýzu (Plichtová, 2002). V rámci výskumu sme zrealizovali dve fokusové skupiny so zamestnancami detských domovov a jednu fokusovú skupinu s mladými dospelými. Všetky fokusové skupiny boli nahrávané na diktafón a doslovne prepísané.

Pri výbere detských domovov sme zohľadňovali nasledovné kritériá: regionálne umiestnenie, kapacita, štátny/neštátny charakter, špecializácia (napr. diagnostické skupiny pre deti s poruchami správania, s ťažkým zdravotným postihnutím) a etnické zloženie populácie v lokalite detského domova. V úvodnej fáze sme identifikovali 30 detských domovov, z ktorých sme napokon vybrali 11, ktoré sme aj oslovili a v ktorých sme výskum realizovali. Zo všetkých skúmaných inštitúcií boli tri v Bratislavskom kraji, tri v Trnavskom a po jednom v Nitrianskom, Banskobystrickom a Košickom kraji. V Prešovskom kraji sme navštívili jeden štátny, jeden neštátny detský domov a jeden domov na pol ceste.

Keďže naším cieľom bolo mať vo výskumnej vzorke aj domovy, ktoré sa nachádzajú na etnicky zmiešanom, slovensko-maďarskom, či slovensko-maďarsko-rómskom území, do výskumu sme zahrnuli detské domovy z južných okresov stredného a západného Slovenska, kde okrem rómskej menšiny významný podiel na celkovej populácii tvorí aj menšina maďarská. Zo skúmaných detských domovov bolo 7 štátnych a 4 neštátne.

Prepisy rozhovorov, fokusových skupín a denníky z pozorovania predstavovali podklad pre následnú analýzu. K týmto textom sme pristupovali ako k záznamom situácií, v ktorých respondenti v interakcii s výskumníčkou konštruovali význam tak nastolených tém, ako aj tém, ktoré sa v priebehu rozhovoru vynorili. V úvode analytickej fázy výskumu sme najprv využili metódu deskriptívnej analýzy prepisov, teda opakované čítanie textov a identifikáciu spoločných tém a opakovane, ale aj ojedinele vyjadrovaných postojov. Okrem toho sme však pozornosť venovali aj absentujúcim prvkom, teda tomu, o čom respondenti vôbec nehovorili. Následne sme pristúpili k interpretáciám deskriptívnych zistení v jednotlivých identifikovaných oblastiach (témach) (Plichtová, 2002). Interpretčný proces bol ovplyvnený metódou ukotvenej teórie (*grounded theory*, Glasser & Strauss, 1967). Podľa tohto prístupu je základným predpokladom dobrého výskumu teoretická citlivosť výskumníka, teda schopnosť vnímať a interpretovať získané dáta v širších súvislostiach.

Pri interpretáciách sme vychádzali z pozície sociálneho konštrukcionizmu, pričom sme čerпали z poznatkov najmä sociológie, sociálnej psychológie a v určitej miere i kultúrnej antropológie o základných témach výskumu (detstvo, etnicita a kultúra, sociálna identita, kultúrna rozmanitosť a kultúrna citlivosť).

Tento výskum si nekladie za cieľ byť vyčerpávajúcim a reprezentatívnym popisom situácie rómskych detí v kontexte ústavnej starostlivosti. Našou snahou bolo rekonštruovať koncepty a predstavy, ktoré o rómskych (ale aj nerómskych) deťoch majú tí, ktorí do značnej miery ovplyvňujú ich súčasné životy. Veríme, že tento cieľ sa nám podarilo dosiahnuť.

4

Z domu do domova

Alena Chudžíková

4.1 Dôvody vynímania detí z biologických rodín

O tom, či dieťa bude vyňaté z biologickej rodiny, nerozhoduje detský domov, ale súd, a to obvykle na návrh orgánu sociálnoprávnej ochrany detí (miestny úrad práce). Súd hodnotí, v akých podmienkach dieťa žije v biologickej rodine a či rodičia konajú v jeho najlepšom záujme. Zákon o rodine stanovuje, za akých okolností môže súd rozhodnúť o zverení dieťaťa do ústavnej starostlivosti: „Súd môže nariadiť ústavnú starostlivosť len vtedy, ak výchova maloletého dieťaťa je vážne ohrozená alebo vážne narušená a iné výchovné opatrenia nevedli k náprave alebo ak rodičia nemôžu zabezpečiť osobnú starostlivosť o maloleté dieťa z iných vážnych dôvodov a maloleté dieťa nemožno zveriť do náhradnej osobnej starostlivosti alebo do pestúnskej starostlivosti. Za vážne ohrozenie alebo vážne narušenie výchovy maloletého dieťaťa sa nepovažujú nedostatočné bytové pomery alebo majetkové pomery rodičov maloletého dieťaťa“ (Zákon č. 36/2005 Z. z., §54).

Dôležitá je v tejto súvislosti predovšetkým posledná veta uvedeného paragrafu, ktorá hovorí, že bytové a majetkové pomery nesmú byť dôvodom pre vyňatie dieťaťa z biologickej rodiny. V minulosti sa totiž stávalo, a to predovšetkým v prípade rómskych detí, že práve zlá socio-ekonomická situácia rómskych rodín bola dôvodom na nariadenie ústavnej starostlivosti. Elena Schmidtová (In Mann, 1992) v knihe *Neznámi Rómovia* popisuje rodinné pomery detí umiestnené v doječenských ústavoch. Vo svojej kapitole uvádza, že „z tabuliek roztriedených podľa dôvodov umiestnenia dieťaťa možno vyčítať, že pomer rómskych detí prevláda v tabulkách, kde sa kombinujú sociálne a zdravotné dôvody s osamelosťou slobodnej matky a so zanedbávaním starostlivosti o dieťa“ (In Mann, 1992, s. 53). Schmidtová uvádza, že u nerómskych

rodín prevažovali skôr choroby matiek a poškodenia samotných detí. Zlá socioekonomická situácia sa v týchto prípadoch vyskytovala menej často (In Mann, 1992). Napriek tomu, že Zákon č. 36/2005 jednoznačne stanovuje, že materiálne a bytové podmienky rodiny nesmú byť dôvodom pre vynímanie detí z biologickej rodiny a pre nariadenie ústavnej starostlivosti, náš výskum ukázal, že práve tento dôvod patrí medzi najčastejšie, najmä v prípade rómskych detí. Zamestnanci detských domovov si veľmi dobre uvedomujú tento rozpor so zákonom, avšak sami nemajú priamy dosah na to, či deti budú z rodiny vyňaté alebo nie. Paradoxom pritom je, že detské domovy a aj orgány sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately majú rovnakého zriaďovateľa. Ich názory by mali byť aspoň do istej miery konzistentné a mali by vychádzať zo záujmu dieťaťa.

V súvislosti s dôvodmi vyňatia sa ukazuje pomerne špecifická situácia rómskych detí, pretože, ako uviedla jedna z našich respondentiek, „v prípade nerómskych detí tam často musí byť nejaký závažný dôvod – napríklad zanedbávanie, týranie, sexuálne zneužívanie“ (sociálna pracovníčka, neštátny detský domov, Prešovský kraj). Psychológovia, riaditelia a vychovávatelia si často uvedomujú, že situácia rómskych rodín sa neustále zhoršuje a predovšetkým v segregovaných rómskych osídleniach dosiahla často úroveň, kedy rodičia nemajú adekvátne sociálne podmienky na to, aby zabezpečili zdravý vývin svojich detí. Spoločnosť, resp. štát, výrazne zanedbali túto tému a odoberanie detí do detských domovov sa ukazuje ako jeden z najnegatívnejších dopadov tejto ignorácie.

„Oni sami svoju situáciu ovplyvniť nevedia a nám (spoločnosti, pozn. autorky) to takto vyhovuje. My sa tým živíme, vymýšľame EÚ projekty a my ich učíme, dajme tomu 30 Rómov, ako zapnúť počítač. Alebo urobíme prednášku o tom, ako nebyť rasistami. Tých peňazí ide spústa, ale myslím si, že nejdu tým smerom, akým by mali ísť, nie sú účelne investované a nič neriešia.“

(sociálna pracovníčka, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

Obrovská chudoba, nezamestnanosť a nemožnosť vlastným úsilím zmeniť svoju situáciu spôsobili, že v mnohých komunitách sa vytvorili také podmienky, že rodičia nemajú reálnu možnosť a často už ani schopnosť adekvátne sa starať o svoje deti. Nerómovia sa dokážu so svojou situáciou ako-tak vyrovnáť. Často majú aspoň nejaké sociálne väzby, vďaka ktorým zvládnu svoju sociálnu situáciu tak, aby ich deti nemuseli byť z rodiny vyňaté. Avšak v prostredí segregovaných rómskych komunit nie je prakticky nikto, kto by rodinám dokázal pomôcť. Neexistuje tak prirodzená (subsidiárna) záchranná sieť, ktorá by ochránila rodinu pred vyňatím dieťaťa.

Rómske komunity sú zároveň podľa jednej respondentky pod väčším dohľadom úradov, a to vedie k tomu, že zlé sociálne podmienky sú odhalené oveľa skôr, ako v prípade mnohých Nerómov (sociálna pracovníčka, neštátny detský domov, Prešovský kraj). Viacerí respondenti uvádzali, že v rómskom prostredí došlo k úplnej rezignácii na možnosti zlepšenia svojej situácie, čo má za následok to, že sociálne úrady deti vnímajú ako zanedbané. Úrady potom rodičov vyhodnotia ako „neschopných“ starať sa o svoje deti. Nie vždy je to však pravda. Vo viacerých prípadoch došlo k vyňatiu detí aj napriek tomu, že rodičia sa o ne starali najlepšie, ako vedeli, väzby medzi rodičmi a deťmi boli veľmi dobré, deti sa vyvíjali v poriadku a neboli zanedbané. Avšak bezdomovectvo rodičov, v tomto prípade bývanie na železničnej stanici (riaditeľka, štátny detský domov, Bratislavský kraj), nemohli úrady

prehliadať a deti rodine odobrali z dôvodu ohrozenej výchovy maloletého dieťaťa⁵. Aj individuálna situácia mnohých rodín (napríklad osamelá matka, otec vo väzení a veľký počet detí) vedie k tomu, že rodina nevie zabezpečiť vyhovujúce sociálne podmienky, v ktorých by nedochádzalo k zanedbávaniu detí:

„Možno tie sociálne podmienky samé o sebe ani nie sú dôvodom, ale napríklad ak sa žena dostane do situácie, že ostane sama s veľkým počtom detí a s obmedzeným balíkom peňazí, tak nejde len o to, či majú deti čisté ponožky, ale aj tá starostlivosť tomu zodpovedá, že ona aj keby chcela, nemôže s nimi sedieť a robiť úlohy, nerobí toto a tamto, nesleduje, či deti chodia do školy, ani v tom nemá prehľad, ono sa to na seba nabaľuje.“

(sociálna pracovníčka, nešťatný detský domov, Prešovský kraj)

To znamená, že v prípade existenčnej núdze sa rodina snaží uspokojovať predovšetkým primárne potreby svojich členov. Keďže rodičia, najmä, ak sú bez partnera, musia vyvinúť enormné množstvo energie a vlastných síl na získanie potrebných zdrojov, neostáva im často dostatok priestoru a síl na to, aby zabezpečovali aj ďalší rozvoj detí a uspokojovali ich vyššie potreby.

Samotné bytové podmienky sú v mnohých prípadoch natoľko nevyhovujúce, že ich úrady vyhodnotia ako prostredie, kde sa dieťa nemôže zdravo vyvíjať (psychologička, nešťatný detský domov, Banskobystrický kraj). Extrémne chudobné rodiny bývajú často v podmienkach, kedy v jednej izbe žije aj 20 ľudí, v zime nemajú čím kúriť a nemajú dostatočné oblečenie. V takýchto životných situáciách „*môže tá matka akokoľvek to dieťa ľubiť, ale raz keď nemajú ako bývať...keby aspoň to základné vybavenie mali*“ (sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj). Za tento jav často môže aj neexistujúca bytová politika, ktorá by vytvárala dostatočné podmienky na to, aby si ľudia mohli zabezpečiť vhodné bývanie a podmienky pre výchovu svojich detí. Jedno z opatrení na riešenie bývania chudobných rodín, teda príspevok na bývanie (Zákon č. 417/2013 Z. z., §14) je veľmi limitovaný a nárok naň vzniká len v prípade, ak sú vysporiadané majetkové pomery k bývaniu. Mnoho ľudí, ktorí skutočne potrebujú náhradné bývanie, nespĺňa podmienky, aby ho získali. Nedostatočná politika sociálneho bývania teda vedie k tomu, že ľudia žijúci v chudobe nemajú možnosť získať adekvátne bývanie.

Bývanie sa teda v existujúcich politikách nechápe ako základné ľudské právo, ale ako výsada, na ktorú majú nárok tí, ktorí splnia určité podmienky. Podmienky sú pritom nastavené tak, že prístup k podpore bývania majú tí, ktorých situácia nie je najhoršia – majú aspoň nejaký príjem, nemajú dlhy a podobne. Takže tí, ktorých životná situácia je najťažšia a ktorí to najviac potrebujú, sa najprv vlastnými silami musia dostať na určitú úroveň, aby im potom štát mohol poskytnúť akú-takú pomoc. V tomto začarovanom kruhu chudoby sa mnohí Rómovia na Slovensku pohybujujú už dlhé roky.

Bývanie je pritom základnou podmienkou pre dôstojný život. Ak nie je splnená táto podmienka, roztáča sa kolotoč ďalších problémov a závislostí – nemožnosť nájsť si prácu, mať

5 Treba však poznamenať, že v tomto prípade detský domov intenzívne pracoval s biologickou rodinou a spolu so sociálnymi úradmi sa všetkými možnými silami snažili nájsť pre rodinu také ubytovanie, aby deti mohli byť čo najskôr vrátené naspäť do rodiny.

stabilné rodinné väzby, alkoholizmus alebo iné sociálno-patologické javy. Rodičia následne nemajú možnosti a neskôr už ani schopnosti starať sa o deti tak, aby nedochádzalo k ohrozovaniu ich vývinu.

Tu je však veľmi dôležité povedať, že absolútna väčšina respondentov vo výskume do veľkej miery empatizovala s rodinami a nekládla im za vinu situáciu, v ktorej sa ocitli. Väčšina vyjadrila presvedčenie, že súčasná spoločnosť týmto rodinám nevytvára prakticky žiadne podmienky na to, aby si mohli zabezpečiť istý vyhovujúci socioekonomický štandard, a mali tak možnosť starať sa o svoje deti. Iné výskumy, napríklad zo školského prostredia, často poukazujú na to, že ľudia vnímajú Rómov samotných ako vinných za svoju životnú situáciu. Prevláda názor, že ak napríklad deti nechodia do školy a nemajú dostatočné oblečenie alebo sú v škole hladné, je to výlučne chyba rodičov a mali by byť za to potrestaní⁶. V detských domovoch boli vyjadrenia ich zamestnancov oveľa viac ovplyvnené poznaním celkovej situácie rodín. Respondenti si zároveň uvedomovali, že rodiny sa v ťažkých životných situáciách ocitajú často pod tlakom rôznych životných okolností alebo v dôsledku absolútne zanedbanej sociálnej politiky štátu.

Nadmerné vynímanie detí z rodín a pretrvávajúce vysokého počtu detí v ústavnej starostlivosti (napriek štátom nastavenému procesu deinštitucionalizácie) je výsledkom zlyhávajúcej prevencie a sociálnej práce s rodinami ešte predtým, ako súd rozhodne o vyňatí dieťaťa z rodiny (pozri viac v kapitole 4.2). Sociálnoprávna ochrana detí, ktorú zabezpečujú štátne inštitúcie je v súčasnosti veľmi neefektívna. Dostatočne nefunguje ani terénna sociálna práca v komunitách, ktoré sú najviac ohrozené chudobou. Deti sú z rodiny veľmi často vyňaté okamžite na základe predbežného rozhodnutia súdu⁷, a to aj v prípade, ak nejde o vážne ohrozenie života alebo vývinu dieťaťa, napríklad z dôvodu týrania a zanedbávania. Dôvodom vyňatia býva tiež záškoláctvo. V takých prípadoch škola osloví orgány sociálnoprávnej ochrany, a tie vykonajú opatrenia na vyňatie dieťaťa z rodiny namiesto toho, aby sa začalo intenzívne pracovať s celou rodinou, prípadne komunitou⁸. Po vydaní rozhodnutia o ústavnej starostlivosti sa dieťa do svojej rodiny vracia len ťažko a trvá to veľmi dlhý čas (riaditeľka, štátny detský domov, Bratislavský kraj).

Názor, že „s Rómami sa pracovať nedá“ a akákoľvek sociálna práca teda musí nevyhnutne zlyhať, možno vyvrátiť úspešnými programami niektorých mimovládnych organizácií, ktoré dlhodobo pracujú s rómskymi komunitami. Potvrdila to aj sociálna pracovníčka v detskom domove na východe Slovenska:

„To, že sa s nimi nerobí, a tá terénna sociálna práca zlyháva, to je určite pravda. Ja si myslím, že tí ľudia sú jednoduchšie motivovateľní a dá sa s nimi robiť jednoduchším spôsobom ako s bielymi, ktorí majú problémy. Vy keď im budete rozprávať, oni vás budú počúvať. Ja som učila v rómskej osade a učila som na špeciálnej škole deti a fungovalo to takým spôsobom, že keď vy im

6 Napríklad vo výskume CVEKu (Gallová Kriglerová & Gažovičová, 2012) sa táto argumentácia vyskytovala veľmi často.

7 Štatistiky vykonávania opatrení sociálnoprávnej ochrany detí a sociálnej kurately za rok 2013, (Modul 9) dostupné na http://www.upsvar.sk/statistiky/rocne-vykazy-mpsvr-sr/rocne-vykazy-v12-mpsvr-sr-o-vykonavani-opatreni-socialnopravnej-ochrany-deti-a-socialnej-kurately-2008-2009-2010-2011.html?page_id=77297.

8 V zmysle možností, ktoré vymedzuje Zákon č. 305/2005 Z. z.

niečo dáte, oni o to stoja. Stačilo len pár týždňov a všetky deti boli v škole a klopujú vám na dvere: ‚Kedy už sa ideme učiť?‘ Myslím si, že aj tie deti to chcú, aj tí dospelí by to radi prijali, len je treba nájsť ten systém, ktorý im to ponúkne a ktorý bude od nich aj vyžadovať, a toto si myslím, že tu chýba.“

(sociálna pracovníčka, nešťátny detský domov, Prešovský kraj).

Ukazuje sa, že súčasná práca orgánov sociálnoprávnej ochrany spočíva skôr vo vyhľadávaní a identifikácii „problémových“ rodín a podávaní návrhov na vyňatie detí, než v preventívnej práci s nimi. Aj preto neustále pretrváva (a dokonca mierne narastá) vysoký počet detí v ústavnej starostlivosti. V prípade rómskych detí je podľa jednej z respondentiek ďalším dôvodom aj to, že Rómovia sú majoritou celkovo vnímaní ako „nepriprôsobiví“, a preto sú pod väčším dohľadom úradov:

„Ten spôsob života, ktorý oni preferujú, nie je nami prijateľný. Teda majoritnou spoločnosťou. Preto sú tie rodiny zrejme viac sledované, lebo žijú na okraji spoločnosti, a tým vlastne, že je zvýšený dohľad nad nimi, čo sa možno v majoritnej spoločnosti občas aj prehliadne, rómske deti sa dostanú do detského domova.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Toto je pomerne závažné zistenie, pretože do istej miery vysvetľuje aj nadmerné zastúpenie rómskych detí v detských domovoch. Podobnú analógiu možno nájsť aj pri základných a špeciálnych školách. Kým u nerómskych detí s určitými špecifickými vzdelávacími potrebami sa školy snažia nájsť spôsob, ako tieto deti zapojiť do bežného vyučovania⁹ prostredníctvom individuálneho začlenenia alebo jednoducho osobným prístupom učiteľa k dieťaťu, u rómskych detí sa to často rieši preradením do špeciálnej školy. Určitú úlohu tu zohráva aj bezmocnosť a nerovnocenné postavenie rómskych rodičov, ktorí nemajú dostatočnú odvalu, možnosti a kontakty, aby mohli vzdorovať rozhodnutiam inštitúcií. Často si nemôžu dovoliť právnu pomoc a vymôcť základné práva, akým je napríklad pravidelná návšteva dieťaťa v detskom domove. Veľmi zjednodušene povedané, ak sa nerómska rodina dostane do sociálnych problémov, jej dieťa bude vyňaté s oveľa menšou pravdepodobnosťou, než by tomu bolo v prípade rómskej rodiny:

„Už keď príde biele dieťa, tam tie dôvody sú vždy komplikovanejšie. Málokedy sa v bežnej bielej rodine stane, že vám sociálka zaklope na dvere a zoberie vám dieťa. Tam už tie problémy musia prerásť istú hranicu, ktorá je neúnosná, a deti sú tým poznačené.“

(sociálna pracovníčka, nešťátny detský domov, Prešovský kraj)

Tento prístup však nemožno dávať na zodpovednosť priamo zamestnancom detských domovov, pretože tí o umiestnení detí nerozhodujú. Ich úloha naberá na význame až pri príprave dokumentov pre súdy pri návrate dieťaťa do biologickej rodiny. Počas pobytu detí v domove spoznávajú ich situáciu, komunikujú s rodičmi a vidia okolnosti ich života pestrejšie

9 Poukazujeme na to napríklad v knihe Gallová Kriglerová & Gažovičová (2012).

ako sociálni pracovníci, ktorí nemajú dostatok času dostať sa s rodinami do bližšieho kontaktu. Aj vďaka tomu sa zamestnanci detských domovov javili ako veľmi empatickí.

Napriek tomu, že je dôležité, aby štát identifikoval ohrozené, týrané a zanedbávané deti, „dobrá“ vyhľadávacia činnosť, ako ju označili viacerí pracovníci domovov, by nemala byť jedinou aktivitou štátu v oblasti starostlivosti a ochrany práv detí. Týrané, zanedbávané a sexuálne zneužívané deti tvoria len časť detí v detských domovoch. Ako uviedli viacerí respondenti, v takýchto prípadoch sa obvykle podarí zabezpečiť náhradnú osobnú starostlivosť príbuzných alebo inej blízkej osoby. S mnohými rodinami by sa dalo pracovať ešte pred vyňatím dieťaťa. Ak však táto práca zlyháva, nedá sa očakávať, že počet detí v ústavnej starostlivosti bude klesať. Zlé sociálne podmienky idú naozaj často ruka v ruku s ďalšími problémami rodín, ktoré sa ocitajú v začarovanom kruhu bezmocnosti. Bez pomoci zvonka, či už zo strany štátu, samosprávy alebo iných aktérov, nemajú tieto rodiny možnosť svoju situáciu svojpomocne zlepšiť.

K zanedbávaniu detí však dochádza aj bez ohľadu na sociálne podmienky rodín. Vtedy je práca s rodičmi veľmi náročná, pretože v niektorých prípadoch sa nechcú a ani nevedia postarať o svoje deti. Práve v týchto situáciách však môže byť nápomocná práve terénna sociálna práca.

Deti sú často vynímané aj z rodín, v ktorých rodičia sami vyrastali v ústavnej starostlivosti. Ide aj o generácie, ktoré vyrastali v socialistických detských domovoch, kde sa dôraz kládol na materiálne a fyzické zaopatrenie detí. Emocionálny vývin a sociálne vzťahy neboli pre štát dôležité. Takto vychovávané deti následne neboli schopné zakladať fungujúce rodiny, prípadne jednoducho nemali nikoho, kto by im s výchovou detí pomohol. Aj preto sa stáva, že „bývalé domovácke deti“ sa už ako dospelí rodičia obracajú na „svoj“ detský domov so žiadosťou o pomoc, keď sa cítia bezradní v starostlivosti o svoje vlastné deti.

Pomerne často sa vo výskume uvádzalo „záškoláctvo“ ako dôvod pre vynímanie detí z biologických rodín. Je možné domnievať sa, že samotné záškoláctvo nie je priamym dôvodom na vyňatie dieťaťa z rodiny. Škola však po istom počte vymeškaných a neospravedlnených hodín oznámi túto skutočnosť sociálnemu úradu alebo obci. Následne sa začne šetrenie ohľadom zanedbávania rodičovskej starostlivosti. Príčinou záškoláctva však nevyhnutne nemusí byť zanedbávanie zo strany rodiny. Mnohé deti nechodia do školy aj preto, že sa v škole stretávajú so šikanou, prípadne je to pre ne natolko cudzie a nepriateľské prostredie, že školu prestanú navštevovať. Platí to špecificky v prípade rómskych detí, ktorých súčasné postavenie v školách je veľmi nepriaznivé. Nemáme dostatočné zdroje dát na to, aby sme presne popisali, ako sociálne úrady v takýchto prípadoch postupujú, do akej miery posudzujú situáciu rodiny komplexne a ako sa snažia pomáhať deťom aj rodine, aby sa odstránili skutočné príčiny záškoláctva. V detských domovoch sa však záškoláctvo často považuje za priamy „dôvod“ pre vyňatie dieťaťa z biologickej rodiny. Ak sociálne úrady odoberajú deti bez dôkladného posúdenia situácie, je možné, že konajú v rozpore so zákonom, ktorý uvádza, že ústavná starostlivosť môže byť nariadená len v prípade, ak „výchova maloletého dieťaťa je vážne ohrozená alebo vážne narušená a iné výchovné opatrenia nevedli k náprave“ (Zákon č. 36/2005 Z. z., §54).

„Ale sú aj také prípady, že pre záškoláctvo. Tam chýbajú také tie základné zručnosti rodičov, že niektoré veci úplne opomínajú. Mali sme tu teraz

troch chlapcov za krátku dobu, za záškoláctvo. Záškoláctvo nepovažujem za najväčší problém, za ktorý by dieťa malo byť umiestnené do detského domova. Žiaľ, takýmto spôsobom sa vlastne potrestá dieťa, a nie rodič.“

(vychovávateľka, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Ako veľmi závažný problém sa ukazuje vynímanie zdravotne postihnutých detí, ktorých súčasný počet v detských domovoch tiež nie je zanedbateľný. Kombinácia chudoby a zdravotného znevýhodnenia predstavuje pre rodičov pri starostlivosti o tieto deti nesmiernu záťaž. Pre rodiny v hmotnej núdzi dnes neexistuje sieť sociálnych služieb¹⁰, ktorá by umožnila dennú/ambulantnú starostlivosť o zdravotne znevýhodnené deti. Konštatuje to aj Stratégia deinštitucionalizácie sociálnych služieb (2011), ktorá tvrdí, že transformačné projekty jednotlivých zariadení budú zbytočné, ak sa neprijmú nevyhnutné kroky na prevenciu umiestňovania príjemcov služieb do zariadení. Je potrebné zákonom ustanoviť podporu rodine, ktorej sa narodilo dieťa so zdravotným postihnutím, už od narodenia (nie od 3 rokov veku dieťaťa) a podporiť rozvoj sociálnych služieb pre ohrozené rodiny, vrátane bývania, ako dôležitý nástroj predchádzania vynímania detí z rodín¹¹.

Zmenu systému umiestňovania detí so zdravotným postihnutím do inštitucionálnej starostlivosti navrhujú aj experti, ktorých odporúčania prináša výskumná správa Inštitútu pre výskum práce a rodiny. Podľa zistení tejto správy by sa mali vytvoriť podmienky na to, aby rodiny s deťmi so zdravotným postihnutím mohli využívať ambulantnú starostlivosť, prípadne zariadenia umožňujúce týždenné pobyty detí. Zabránilo by sa tým narušeniu citových väzieb medzi rodičmi a deťmi (Bodnárová, 2009).

V tejto súvislosti možno spomenúť rozhodnutie českého Najvyššieho správneho súdu (A Ads 134/2014), ktorý uviedol, že traja chlapci s mentálnym postihnutím majú právo na sociálnu starostlivosť, ktorá by im umožnila žiť so svojimi rodičmi, namiesto toho, aby boli umiestnení v inštitucionálnej starostlivosti. Napriek tomu, že táto rodina žila v lokalite, kde boli dostupné sociálne služby, miestny zodpovedný krajský orgán rozhodol, že na ne neposkytne dotácie. Namiesto toho sa rozhodol prebudovať krídlo veľkej budovy vzdalenej viac ako 100km od bydliska spomínanej rodiny a tam vytvoriť zariadenie sociálnych služieb, ktoré mali súrodenci využívať. Český Najvyšší správny súd tak svojím rozsudkom, ktorý je zároveň prvý svojho druhu v strednej Európe, uznal, že deti so zdravotným postihnutím majú nárok na život v komunite namiesto života v inštitucionálnej starostlivosti. Vychádzal pritom z článku 19 Dohovoru OSN o právach osôb so zdravotným postihnutím (CRPD) (Mental Disability Advocacy Center, 2014). Takýchto prípadov, ktoré sa však nedostávajú pred súd a neriešia sa ani iným spôsobom, je aj na Slovensku nepochybne veľa. Opatrenia zamerané na deinštitucionalizáciu systému sociálnych služieb a náhradnej starostlivosti by mali byť viac previazané. Dostupnosť sociálnych služieb na komunitnej úrovni by mohla umožniť deťom aj s ťažkými formami postihnutia zostávať v rodinách.

Nedostatok podpory zo strany štátu a samosprávy, prípadne iných aktérov poskytujúcich sociálnu pomoc, totiž môže viesť až k obmedzovaniu rodičovských práv aj práv samotných detí. Dieťaťu je totiž ústavná starostlivosť nariadená len preto, že rodičia nemajú žiadnu reál-

10 Pozri napr. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2011a, s. 17).

11 Pozri napr. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2011a, s. 17).

nu možnosť postarať sa o svoje deti so zdravotným postihnutím. V jednom prípade dokonca matka prosila o umiestnenie svojho dieťaťa so zdravotným postihnutím v detskom domove, pretože mala ďalšie dve deti a musela pracovať. Nedokázala preto svojmu dieťaťu zabezpečiť nepretržitú starostlivosť, ktorú potrebovalo (riaditeľka, štátny detský domov, Bratislavský kraj). Umiestnenie svojho dieťaťa so zdravotným postihnutím tak rodičia niekedy vnímajú ako možnosť, ktorá je najviac prospešná pre samotné dieťa. Neznamená to pritom, že o svoje dieťa stratia záujem, ale práve naopak.

Ak sú deti svojim biologickým rodinám odoberané len preto, že sa o ne z finančných alebo rôznych sociálnych dôvodov nedokážu postarať, ide o vážne zlyhanie štátu v poskytovaní sociálnych služieb a sociálnej starostlivosti zdravotne znevýhodneným deťom.

Je zrejmé, že zdravotne znevýhodnené deti potrebujú ešte viac fyzickej aj emocionálnej starostlivosti ako deti bez znevýhodnenia. Umiestnenie v inštitucionálnej starostlivosti detského domova bez vytvorenia ďalších väzieb môže mať na vývin týchto detí negatívny dopad. Podrobnejšie sa tejto téme venujeme v časti o umiestňovaní detí do určitých typov ústavnej starostlivosti (pozri viac v kapitole 4.3).

4.2 Sanácia rodiny pred vyňatím dieťaťa z rodiny

Sanáciu rodín možno definovať ako „*súbor opatrení sociálnoprávnej ochrany, sociálnych služieb a ďalších opatrení a programov, ktoré sú poskytované alebo uložené prevažne rodičom detí a deťom, ktorých sociálny, biologický a psychologický vývin je ohrozený. Dôsledkom nerešenej alebo akútnej situácie ohrozenia dieťaťa môže byť jeho umiestnenie mimo rodinu. Základným princípom sanácie rodiny je podpora dieťaťa prostredníctvom pomoci jeho rodine*“ (Bechyňová & Konvičková, 2008, s. 18). Pri sanácii rodiny by sa zároveň mal kládať dôraz na participatívny charakter spolupráce s rodinou. Prístup ku každej rodine navyše musí vychádzať z jej individuálnych potrieb (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2012).

Interná norma Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny (2012) detailne nešpecifikuje jednotlivé metódy, ktoré by orgány sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately mohli a mali vo svojej práci s jednotlivými rodinami využívať. Avšak v zmysle zákona o sociálnoprávnej ochrane majú prednosť tie, ktoré smerujú k zabezpečeniu výchovy a všestranného vývinu dieťaťa v jeho prirodzenom rodinnom prostredí alebo náhradnom rodinnom prostredí (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011).

Orgány sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately postupujú na základe 1) upozornenia na porušovanie práv dieťaťa, 2) požiadania dieťaťa, rodiča alebo osoby, ktorá sa osobne stará o dieťa, o pomoc na základe podnetu inej inštitúcie, alebo 3) na základe vlastných zistení. V prvej fáze orgány sociálnoprávnej ochrany posudzujú celkovú životnú situáciu dieťaťa a jeho rodiny, kedy sa zameriavajú na socioekonomické podmienky, aktuálny stav a vývin dieťaťa, starostlivosť rodičov o dieťa, vzťahy a komunikáciu v rodine a širšie sociálne prostredie. Každá z týchto oblastí obsahuje niekoľko ďalších detailnejších kritérií, ktoré pracov-

níci orgánu sociálnoprávnej ochrany sledujú. Napokon posúdia celkovú mieru ohrozenia dieťaťa.

Na základe vyhodnotenia situácie v rodine sa vypracúva plán sociálnej práce s rodinou, ktorý obsahuje úlohy pre každú zo zainteresovaných strán (napr. rodičia, obec, orgán sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately) a ktorých plnenie sa pravidelne vyhodnocuje. Pri vypracúvaní aj plnení plánu sociálnej práce s rodinou orgán sociálnoprávnej ochrany spolupracuje s obcou a akreditovaným subjektom (ak mal už predtým kontakt s rodinou). Do odborného tímu môže prizvať aj mimovládne organizácie, náboženské spolky či podobné organizácie, ktoré poskytujú alebo môžu poskytnúť rodine pomoc.

Z výpovedí respondentov sa zdá, že sa síce zintenzívňuje práca v teréne, ale ide najmä o vyhľadávanie prípadov zlyhávania rodičovskej starostlivosti. Ani v prípadoch, kedy nedochádza k vážnejšiemu zanedbaniu starostlivosti či ohrozeniu vývinu dieťaťa a vyňatie dieťaťa teda nie je nevyhnutné, sa s rodinami nepracuje systematicky, čo je dôsledkom celkového nevhodného nastavenia systému sociálnoprávnej ochrany. Do detských domovov sa tak dostávajú aj deti, ktoré do nich v skutočnosti nepatria.

Orgán sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately by mal dávať návrh na vyňatie z rodiny až v prípade, ak v procese posudzovania životnej situácie dieťaťa a rodiny zistia, že miera ohrozenia dieťaťa je vysoká. To znamená, že dieťa sa ocitlo bez akejkoľvek starostlivosti, jeho život alebo zdravie je vážne ohrozené a v rodine je prítomné týranie, zneužívanie alebo zanedbávanie. Prípady, kedy napríklad rodina stratila bývanie alebo sa u dieťaťa prejavuje záškoldáctvo, sú definované ako stredná miera ohrozenia a odporúča sa uloženie výchovného opatrenia (podľa zákona o sociálnoprávnej ochrane a sociálnej kurately) a/alebo práca s rodinou v jej prirodzenom prostredí (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2012).

Vo fáze, kedy sa identifikuje potenciálne zlyhávajúca rodina, by sa mali aplikovať viaceré opatrenia zamerané na komplexné posúdenie situácie dieťaťa (napr. formou prípadovej konferencie), vypracovanie plánu sociálnej práce s rodinou a jeho realizáciu (motivačné rozhovory, programy rozvoja rodičovských zručností, rodinná mediácia, sprevádzanie, rodinná konferencia, sociálne služby), pričom základnou metódou sanácie rodiny je terénna sociálna práca (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2013). Primárne by teda orgány sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately mali sústreďovať svoju činnosť na to, aby predchádzali vyňatiu dieťaťa z rodiny. Opatrenia prevencie vynímania by sa mali zameriavať na pomoc deťom a ich rodinám, keď sa ocitnú v ťažkých životných situáciách, a kedy vyňatie dieťaťa z rodiny hrozí. Napriek tomu však počet detí v ústavnej starostlivosti narastá. Kým v roku 2010 bolo v ústavnej starostlivosti 4423 detí, v roku 2013 to bolo už 4789 detí (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011b; 2014b).

4.2.1 Rómske rodiny v centre pozornosti

Zvýšená pozornosť sa pri vyhľadávaní „zlyhávajúcich“ rodín podľa viacerých respondentov venuje práve rómskym rodinám, o čom svedčí aj vysoký počet rómskych detí v detských domovoch. Je však otázne, či „je dôvodom (vysokého počtu rómskych detí v detských domovoch, pozn. autorky) *dobrá práca sociálneho kurátora alebo zlá práca*“ (sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj). Odpoveď zrejme spočíva v tom, čo sa rozumie pod

sociálnou prácou s rodinou. Ak ide len o vyhľadávanie a identifikáciu „zlyhávajúcej“ rodiny, v tom prípade by sme vysoký počet rómskych detí v ústavnej starostlivosti mohli interpretovať ako výsledok „dobrej“ (v zmysle intenzívnej) práce orgánov sociálnoprávnej ochrany. Ak však prácu sociálnej kurately chápeme ako identifikáciu „zlyhávajúcej rodiny a následné intervencie s cieľom odstrániť daný problém“, museli by sme vysoký podiel rómskych detí v detských domovoch vyhodnotiť ako výsledok nedostatočnej práce orgánov sociálnoprávnej ochrany. Z výpovedí respondentov sa zdá, že ide skôr o prvú možnosť, teda intenzívnejšie vyhľadávanie prípadov zlyhávania rodičovskej starostlivosti, než o reálnu prácu s rodinami, ktorá by smerovala k podpore a rozvíjaniu rodičovských zručností.

Dôvodom, pre ktorý sa rómskym rodinám, najmä tým, ktoré žijú v chudobných segregovaných lokalitách, venuje zvýšená pozornosť, je ich výrazná odlišnosť od toho, čo sa v spoločnosti vníma ako „normálna“ rodina.

Normatív „správnej“ rodiny je veľmi silno zakotvený v tradícii klasickej vývinovej psychológie, ktorej závery (a teda aj koncept normality a normálneho vývinu detí) vychádzajú z výskumov v nemenšinových rodinách strednej triedy žijúcich v industriálnych spoločnostiach tzv. západnej civilizácie. Výskumy vývinu detí a rodinných vzťahov a väzieb v menšinových kultúrach sú pomerne zriedkavé. Klasická vývinová psychológia, a predovšetkým teória väzby, tak ignoráciou rodín z etnických menšín nastavila akýsi „benchmark“ či štandard optimálnych podmienok vývinu dieťaťa (špecifický model rodinného spolužitia), oproti ktorému sa porovnávajú aj tie menšinové. Namiesto odhaľovania rozmanitosti rodinných väzieb v rôznych kultúrach a subkultúrach tak vytvára homogénny koncept normality (normálnej rodiny) a akékoľvek odlišnosti považuje za patológiu či deviáciu (Burman, 2008). Je teda možné, že z tohto normatívu implicitne vychádzajú aj zamestnanci orgánov sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately pri posudzovaní životnej situácie rómskych detí a ich rodín.

Ako uviedli viacerí respondenti, emocionálne väzby v rómskych rodinách, z ktorých sú deti vyňaté, pritom nie sú vždy narušené. Rodičia o svoje deti prejavujú záujem aj po ich umiestnení v detskom domove. A predovšetkým v rodinách, kde nedošlo k narušeniu emocionálnych väzieb ani k závažnému zanedbávaniu či týraniu, ale rodina stratila schopnosť plniť svoje ekonomické funkcie, má sanácia veľký potenciál (Firda, 2012). Dôvodmi na vyňatie však väčšinou býva celková veľmi zlá socioekonomická situácia rodiny, najmä v prípadoch, ak býva v segregovanom prostredí. Socioekonomická situácia rodiny tak často spôsobuje aj ďalšie problémy, napr. veľmi nízky štandard bývania, ktorý môže byť ohrozujúci pre zdravie dieťaťa, alebo nemožnosť zabezpečiť dostatočnú výživu či zdravotnú starostlivosť pre deti. Najmä rodiny žijúce v segregovaných lokalitách nemajú dostatočný sociálny kapitál a väzby na lokalitu a jej zdroje (symbolické i materiálne) mimo segregovanej komunity. Majú teda minimálne šance vymaniť sa z takejto situácie sami (pozri viac v kapitole 4.1). Okrem toho, že štrukturálne znevýhodnenie veľkej časti rómskej populácie sa premieta do socioekonomického statusu rómskych rodín, vedie aj k nemožnosti zabezpečiť svojim deťom životnú úroveň podľa štandardov majority. Vyňatie dieťaťa z takejto rodiny, kde navyše citové väzby nie sú narušené, je ďalším trestom za štrukturálne vylúčenie časti rómskej populácie. Sociálne vylúčenie Rómov sa tak odráža aj v spôsobe práce s rodinou, ktorú sociálny pracovník obce alebo orgán sociálnoprávnej ochrany identifikuje ako „zlyhávajúcu“. Avšak, ak vychádzame z internej normy ústredia práce (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2012), v prípade, že sa dieťa neocitlo bez akejkoľvek starostlivosti a v rodine nie je prítomné

týranie, zneužívanie či vážne zanedbávanie, orgán sociálnoprávnej ochrany by nemal dávať návrh na vyňatie dieťaťa z rodiny.

Zdá sa, akoby mali v posudzovaní situácie rómskych rodín zo segregovaných lokalít väčší význam materiálne podmienky než emocionálne zázemie (Bittner et al., 2007). Ústavná výchova je v prípade rómskych detí ešte stále do značnej miery preferovanou formou starostlivosti. Potvrďuje to aj druhá periodická správa Rady OSN pre ľudské práva, ktorá vyjadruje znepokojenie nad vysokým podielom rómskych detí v ústavnej starostlivosti na Slovensku. Vysoký komisár OSN pre ľudské práva konštatuje, že chudoba a materiálne podmienky sú najčastejším dôvodom pre vyňatie detí z rómskych rodín a apeluje na vládu, aby túto prax odstránila (United Nations, 2013, para. 26). Prípady, kedy boli deti z rodiny vyňaté na základe materiálnych podmienok, sa už dostali aj na Európsky súd pre ľudské práva (napr. *Havelka a ostatní v. ČR*). A hoci ide o prípady z Českej republiky a nie je zrejmé, či išlo o rómske rodiny, pre slovenský kontext sú zaujímavé najmä kvôli princípom, na ktorých je postavená argumentácia súdu. Ten jednoznačne rozhodol, že sociálna núdza nemôže byť dôvodom na odobratie detí zo starostlivosti jeho biologických rodičov. Zároveň konštatoval, že spoločné súžitie rodiča a dieťaťa je základným prvkom rodinného života a je nutné zabrániť zásahom, ktoré toto znemožňujú a ktoré nie sú absolútne nevyhnutné. V spomínaných prípadoch súd zistil, že deti neboli vystavené násiliu, zlému zaobchádzaniu ani sexuálnemu zneužívaniu. Nebol zistený ani nedostatok pozornosti zo strany rodičov, zlý psychický stav rodičov ani nedostatky v ich citových či výchovných schopnostiach. Zodpovedné orgány sa preto mali snažiť zmierniť materiálnu núdzu rodiny a predísť narušeniu rodinných väzieb, ku ktorému došlo vyňatím detí (Bittner et al., 2007). Takéto intervencie by však mali byť naviazané na ďalšie oblasti a opatrenia (napr. bytovú politiku, komunitnú prácu a pod.), aby boli schopné zachytávať rodiny v zlej sociálnej situácii, ktoré v súčasnosti prepadávajú sieťou sociálneho zabezpečenia. Úlohou štátu by teda malo byť vytváranie takých podmienok v spoločnosti, aby každá rodina mohla fungovať stabilne a zabezpečovať zdravý vývin svojich členov, predovšetkým detí.

4.2.2 Kto a ako môže zabrániť vyňatiu dieťaťa z rodiny

Po vyňatí dieťaťa pomáhajú detské domovy orgánom sociálnoprávnej ochrany pri práci s biologickou rodinou hlavne poradenstvom, ktoré vychádza z ich vlastnej práce s dieťaťom (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2013). Opatrenia na nápravu situácie v rodine vo fázach, kedy hrozí vyňatie dieťaťa, síce nie je v kompetenciách detských domovov, ale komunikácia s biologickou rodinou a jej sanácia spočíva na ich pleciach po umiestnení dieťaťa v ústavnej starostlivosti, a to často v prípadoch, kedy vyňatie dieťaťa nebolo nevyhnutné (pozri viac v kapitole 5.3). Avšak ani po tzv. úspešnej sanácii, teda po návrate dieťaťa do biologickej rodiny, rodiny nedostávajú systematickú podporu, ktorá by im pomohla udržať, prípadne zlepšovať svoju situáciu. Detské domovy sú teda často dotlačené k tomu, že v istej miere dodatočne poskytujú rodine podporu prostredníctvom kontaktov s deťmi po návrate do svojej biologickej rodiny, aby sa zabránilo návratu dieťaťa do ústavnej starostlivosti.

„Neriešime ich predtým, alebo len veľmi chabo, potom silou-mocou robíme všetko pre to, aby sme ich zasanovali, a keď ich zasaujeme, tak vlastne sme problém vyriešili.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Prešovský kraj)

Systém sanácie rodiny vo svojej súčasnej podobe nedokáže dostatočne predchádzať vynímaniu detí z rodín v prípadoch, kedy to nie je absolútne nevyhnutné. Jedným z dôvodov môže byť aj nedostatočné využívanie výchovných opatrení, ktoré vymedzuje zákon o rodine (Zákon č. 36/2005 Z. z., §37/2). Ten uvádza niekoľko opatrení, ktoré súd môže nariadiť. Môže ísť napríklad o napomenutie maloletého dieťaťa, jeho rodičov a iných fyzických osôb, ktoré svojím správaním ohrozujú alebo narúšajú jeho riadnu výchovu. Súd môže ďalej určiť dohľad nad výchovou dieťaťa, pričom dohľad sa vykonáva za spolupráce orgánu sociálno-právnej ochrany, obce, školy, neštátnych subjektov a zariadení, v ktorých môže byť dieťa umiestnené. Taktiež môže uložiť rodičom a dieťaťu povinnosť podrobiť sa sociálnemu alebo odbornému poradenstvu v špecializovaných zariadeniach. Pri vzniku krízovej situácie v rodine môže orgán sociálno-právnej ochrany a sociálnej kurately pre rodičov organizovať alebo sprostredkovať programy, tréningy a aktivity na podporu rodičovských zručností či na upevňovanie vzťahov v rodinách. Takisto môže pre ohrozené rodiny organizovať alebo sprostredkovať programy zamerané na predchádzanie sociálno-patologickým javom alebo aktivity pre deti na podporu vhodného využívania voľného času (Zákon č. 305/2005 Z. z., §10/1).

K dočasnému odňatiu dieťaťa z rodiny by malo dôjsť až v prípade, že vyššie uvedené výchovné opatrenia neboli úspešné a vyňatie dieťaťa je v jeho najlepšom záujme. Aj po vyňatí dieťaťa z rodiny sa však môžu využívať vyššie uvedené výchovné opatrenia tak, aby došlo k náprave situácie v rodine a dieťa sa mohlo vrátiť. Zásadným problémom nedostatočnej prevencie vynímania detí z rodín je narušenie rodinných väzieb, čo výrazne komplikuje následnú prácu s biologickou rodinou.

Na základe vyjadrení respondentov sa môžeme domnievať, že systém sociálnej práce s rodinami je výrazne poddimenzovaný a orgány sociálno-právnej ochrany nemajú dostatočné personálne kapacity na to, aby sa skutočne efektívne mohli venovať každej rodine, ktorá to potrebuje. Do ústavnej starostlivosti sa tak dostávajú deti, ktoré tam v skutočnosti nepatria, pretože namiesto využívania výchovných opatrení pred vyňatím dieťaťa z rodiny sa často hneď navrhuje ústavná starostlivosť.

„Ja si myslím, že by malo byť možno v tejto oblasti zamestnaných viac ľudí, ktorí by sa asi venovali tým rodinám, ale nie až vtedy, keď vznikne to, že sú tie deti vyňaté. Ale proste nejaké preventívne opatrenia, že pracovať s tou rodinou predtým.“

(psychologička, neštátny detský domov, Banskobystrický kraj)

Úlohu štátu v oblasti sanácie rodiny častokrát supľujú aj mimovládne organizácie, ktoré sa venujú komunitnej práci. Respondenti naznačili aj možnosť využívať dobrovoľnícku prácu v tejto oblasti. Dobrovoľníci by však museli byť patrične vyškolení a koordinovaní napríklad orgánom sociálno-právnej ochrany.

Systém sanácie rodiny v jeho súčasnom nastavení je nielen neefektívny z hľadiska pomoci rodinám, ale navyše aj pomerne finančne nákladný. Podľa niektorých respondentov by sa dali v súčasnosti vynakladané prostriedky na ústavnú starostlivosť nielen znížiť, ale mohli by sa využívať aj efektívnejšie:

„Veľa sa hovorí o tom, že koľko nás stojí dieťa v detskom domove. Dostali sme päťčlennú skupinu a vyrátalo sa, že desať tisíc EUR ročne (na jedno dieťa, pozn. autorky), päťkrát desať tisíc je veľmi veľký peniaz. Ja si myslím, že keby sa dal konkrétne na tú rodinu, samozrejme, že nie v hotovosti alebo takýmto spôsobom, ale jednoducho by na to boli vyčlenené, aby sme tej rodine mohli pomôcť, tak to bude ešte lacnejšie.“

(riaditeľka, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Finančné prostriedky by sa teda mohli nasmerovať priamo do konkrétnej rodiny. Takáto zmena by prirodzene vyžadovala aj oveľa zásadnejšiu zmenu celkového nastavenia systému sociálnoprávnej ochrany – sociálni pracovníci, psychológovia a ďalší by pracovali s rodinou priamo v jej prirodzenom prostredí bez toho, aby sa dieťa rodine odňalo, čím by sa zachovali aj citové väzby medzi rodičmi a deťmi.

4.3 Umiestňovanie detí do rôznych typov starostlivosti

Ústavná starostlivosť sa vykonáva v rôznych typoch zariadení: detský domov, krízové stredisko, či resocializačné stredisko, ktorých zriaďovateľmi sú obce, vyššie územné celky a akreditované subjekty (Zákon č. 305/2005 Z. z., §45/1-2). Keďže tento výskum bol z časových a kapacitných dôvodov zameraný na situáciu detí v detských domovoch a profesionálnych rodinách, nebudeme sa venovať ich umiestňovaniu v krízových a resocializačných strediskách ani otázkam náhradnej osobnej či pestúnskej starostlivosti.

Nariadenie ústavnej starostlivosti sa zvažuje ako posledná možnosť v prípadoch, ak nie je možné zabezpečiť náhradnú osobnú starostlivosť alebo pestúnsku starostlivosť. K umiestňovaniu priamo do pestúnskej namiesto ústavnej starostlivosti však na Slovensku prakticky nedochádza.

Pri umiestňovaní detí v ústavnej starostlivosti platí, že ich umiestnenie v domovoch detí má prednosť pred centrami detí (pozri prílohu Organizácia náhradnej starostlivosti). V detských domovoch sa vykonáva ústavná starostlivosť buď v samostatných skupinách alebo v profesionálnych rodinách. Starostlivosť v profesionálnej rodine má pritom prednosť pred starostlivosťou v samostatných skupinách (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011).

O umiestnení dieťaťa do konkrétneho detského domova rozhoduje orgán sociálnoprávnej ochrany predovšetkým na základe kapacitných kritérií. Detské domovy totiž podávajú orgánom sociálnoprávnej ochrany týždenné správy o počte voľných miest. Okrem toho zva-

žujú aj to, „*kde by bolo tomu dieťaťu najlepšie*“ (riaditeľ, nešťatný detský domov, Prešovský kraj). Z výpovedí respondentov sa však zdá, že na úrovni orgánu sociálnoprávnej ochrany sa primárne zvažuje práve kapacitné kritérium.

Okrem kapacity detských domovov by sa do úvahy mala brať aj ich vzdialenosť od miesta bydliska biologickej rodiny, aby bolo možné zachovávať rodinné väzby. Detský domov má totiž zo zákona povinnosť utvárať podmienky na to, aby sa dieťa mohlo so svojimi biologickými rodičmi stretávať. Asistenciu im pritom okrem detského domova poskytuje orgán sociálnoprávnej ochrany a obec. V záujme úpravy vzťahov medzi dieťaťom a jeho rodičmi môže detský domov dokonca vytvoriť podmienky na pobyt rodičov v detskom domove (Zákon č. 305/2005 Z. z., §56). Ako však uvádzame neskôr, táto možnosť sa prakticky nevyužíva (pozri viac v kapitole 5.3). Okrem toho platí aj zásada zachovania súrodeneckých väzieb a princíp integrácie detí, ktoré potrebujú osobitnú starostlivosť napríklad v dôsledku zdravotného znevýhodnenia alebo týrania či zneužívania v biologickej rodine (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011).

Rozhodovanie o tom, či dieťa bude umiestnené v samostatnej skupine alebo v profesionálnej rodine, už prebieha na úrovni detského domova na základe anamnézy dieťaťa, ktorú dostanú pri jeho prijatí. Pri rozhodovaní o umiestnení dieťaťa do skupiny alebo do profesionálnej rodiny sa okrem súrodeneckých väzieb zvažujú aj priateľstvá a pozitívne vzťahy medzi deťmi, ktoré detské domovy považujú za jeden z kľúčových faktorov na dosiahnutie „*efektu*“ vo výchove (riaditeľka, nešťatný detský domov, Bratislavský kraj). Pri umiestňovaní dieťaťa sa zároveň posudzujú aj vzdelávacie potreby dieťaťa a jeho zaradenie do konkrétnej školy, či už špeciálnej alebo bežnej.

V rozhovoroch respondenti často porovnávali profesionálne rodiny a pestúnsku starostlivosť, hoci pestúnska starostlivosť už nespadá pod ústavnú starostlivosť. Viacerí respondenti pestúnsku starostlivosť vyzdvihovali ako dobrý model starostlivosti, ktorý by však potreboval omnoho väčšiu podporu zo strany štátu, aby mohol efektívne fungovať. Pestúnska starostlivosť je formou starostlivosti, ktorá v porovnaní s profesionálnymi rodinami dokáže deťom zabezpečiť stabilnejšie rodinné prostredie. Avšak pestúni nie sú zamestnancami detských domovov, a tak im nie je poskytovaná ani taká podpora (napr. vo forme supervízií) ako profesionálnym rodičom. Z vyjadrení respondentov možno usudzovať, že profesionálne rodiny sa momentálne považujú za najlepšiu, a tiež najdostupnejšiu formu náhradnej starostlivosti, ktorá umožňuje aspoň do istej miery simulovať reálne rodinné prostredie.

Doterajšie výskumné zistenia tiež silne podporujú transformáciu klasickej inštitucionálnej starostlivosti na starostlivosť rodinného typu, ktorá môže lepšie zabezpečiť individualizovanú starostlivosť a napĺňať tak emocionálne a psychosociálne potreby dieťaťa (Smyke et al., 2007). Výhody starostlivosti rodinného typu potvrdzujú aj nedávne výskumy z Rumunska (Smyke et al., 2010), ktoré identifikovali významne kvalitnejšie citové väzby u detí, ktoré boli z inštitucionálnej starostlivosti umiestnené do pestúnskej starostlivosti (*foster care*). Samozrejme, do procesov vytvárania takýchto citových väzieb vstupuje množstvo ďalších faktorov tak na strane dieťaťa, ako aj na strane profesionálnych (prípadne pestúnskych) rodičov a okolia. Jedným z takýchto faktorov je aj kultúrne pozadie detí a profesionálnych rodičov a spôsob, akým prípadné kultúrne rozdiely negociujú. Dôležitá pritom nie je domnelá kompatibilita alebo nekompatibilita rôznych kultúr. Význam nadobúda skôr to, či profesionálni rodičia (prípadne pestúni) akceptujú dieťa z odlišného kultúrneho prostredia v celej jeho komplexnosti a nesnažia sa ho „prevychovať na svoj obraz“, ako sa to často stáva v prípade

rómskych detí prichádzajúcich do nerómskeho prostredia. Ako uvádzame vyššie, pestún-ska starostlivosť zatiaľ na Slovensku nie je príliš rozšírená, zrejme najmä kvôli nedostatku podpory, ktorú pestúni dostávajú, či skôr nedostávajú zo strany štátu. A tak sa najmä v prípadoch, kedy nie je možný skorý návrat dieťaťa do biologickej rodiny, za najlepšie riešenie považuje umiestnenie dieťaťa v profesionálnej rodine, pretože „pre to dieťa je najlepšie, keď je v rodinnom prostredí“ (vychovávateľka, štátny detský domov, Trnavský kraj).

Rozhodovanie o umiestňovaní detí do skupín alebo do profesionálnych rodín je v kompetencii odborného tímu detského domova, je individuálnejšie a zvažuje sa niekoľko základných kritérií, najmä vek a súrodenecké väzby. Tie sa zachovávajú aj vtedy, ak má jeden zo súrodencov menej ako 6 rokov a podľa platnej legislatívy by mal byť umiestnený v profesionálnej rodine (Zákon č. 305/2005 Z. z., §100j/8). Ak však nie je možné všetkých súrodencov umiestniť v profesionálnej rodine, zostávajú všetci spolu v samostatnej skupine. Umiestňovanie väčších súrodeneckých skupín do profesionálnych rodín je pritom pomerne problematické. Podobne je to aj v prípade detí s ťažkým zdravotným postihnutím a starších detí. Staršie deti už podľa respondentov majú „určité návyky“, čím respondenti zrejme vyjadrujú obavu, že sa ťažšie prispôbia novému rodinnému prostrediu (pozri viac v kapitole 8.4).

4.3.1 Umiesťňovanie „problémových“ detí

Jednou z ďalších otázok, ktorú detské domovy riešia (alebo by mali riešiť), je umiestňovanie detí s „problémovým správaním“ do profesionálnej rodiny. Za problémové správanie pritom respondenti často označovali akékoľvek správanie, ktoré sa odlišovalo od predpokladanej normy „slušného správania“, teda napríklad akékoľvek formy agresivity (aj verbálnej), odmietania poriadku detského domova, či neposednosť (pozri viac v kapitole 5.2.4). Pri rozhodovaní o tom, kam bude umiestnené dieťa, ktoré je vnímané ako „problémové“, sa zvažujú dva protipóly – na jednej strane stoja potreby, resp. preferencie profesionálnych rodičov, pre ktorých je „za odmenu (...), keď dostane dobré dieťa, ktoré nie je záškolák, ktoré nehreší, nepije, nefajčí, neberie drogy (...)“ (sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj). Avšak, ako uviedol respondent, práve takéto deti je potrebné umiestňovať do profesionálnych rodín, pretože mu „ukážu dobrý model rodiny (...) a s tými problémami správania sa môže preorientovať do niečoho iného, lebo cíti akceptáciu, že áno, takto sa mi páči, tuto to funguje, že ja, keď toto splním, tak mám teraz priestor na toto. Alebo keď tí ľudia ma majú radi, pretože som taký, aký som, a pomáhajú mi v tom, že to cítim“ (sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj). Akoby teda v rozhodovaní odborného tímu detského domova súperili potreby dieťaťa a preferencie profesionálnej rodiny.

Profesionálne rodiny poskytujú dieťaťu omnoho viac priestoru na vytvorenie si funkčných vzťahov než samostatné skupiny, v ktorých sa strieda niekoľko zamestnancov detského domova, a preto je náročné vytvoriť si stabilné väzby. Existujúce zahraničné výskumy potvrdili, že práve podpora zo strany rodičov a pozitívne orientovaná výchova fungujú ako protektívne, resp. preventívne faktory vo vzťahu k tzv. problémovému či externalizovanému správaniu dieťaťa¹². Je však dôležité, aby profesionálni rodičia boli na dieťa s takýmto správaním

12 Externalizované poruchy správania možno definovať ako rizikové správanie, ktoré je viazané na sociálne okolie a kontext, v ktorom sa dieťa pohybuje. Ide napríklad o rôzne formy antisociálneho, extrémistického, kriminálneho alebo násilného správania, ktoré v danej chvíli pomáha dieťaťu zvládť náročnú životnú situáciu. Pozri Širůčková In Miovský (2010).

pripravení a aby aj oni dostávali potrebnú podporu, či už vo forme tréningov alebo špecializovaných supervízií (Chamberlain et al., 2008). Prípravu na profesionálne rodičovstvo zabezpečuje napríklad občianske združenie Návrat vo forme pravidelných tréningov v trvaní cca. 60 hodín. V minulosti tiež zabezpečovali tréningy pre profesionálnych rodičov, ktorých sa zúčastnilo 955 profesionálnych rodičov z celého Slovenska. Ako uvádza združenie Návrat (2010), v rámci tréningov vyvstala ako dôležitá téma psychohygieny profesionálnych rodičov. Zároveň konštatovali nedostatok systematickej odbornej podpory pre profesionálnych rodičov. V rámci národného projektu deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti bolo v roku 2013 zriadených 23 centier podpory profesionálnych rodičov v rámci 23 detských domovov, v ktorých bolo vytvorených 23 miest pre sociálnych pracovníkov a psychologov (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny, 2014a). Tieto centrá by teda mali profesionálnym rodičom poskytnúť podporu, avšak nemáme k dispozícii informácie o tom, akým spôsobom prebieha.

Profesionálni rodičia, prípadne pestúni, často nie sú pripravení na náročnosť výchovy niektorých detí, ktoré boli vyňaté z rodiny a nesú si so sebou rozličné traumy, s ktorými sa snažia vyrovnáť rôznymi spôsobmi. V takých prípadoch dochádza aj k návratu detí z profesionálnej rodiny alebo z pestúnskej starostlivosti, čo je pre deti „dvojnásobná strata“ (psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj) a teda ďalšia trauma. Viacerí respondenti však v tejto súvislosti hovorili skôr o nevhodnosti niektorých detí pre profesionálnu rodinu. Najčastejšie sú to práve staršie deti alebo deti, ktorých správanie je vnímané ako „problémové“.

4.3.2 Umiestňovanie detí so zdravotným postihnutím

O ťažkostiach s umiestňovaním v profesionálnych rodinách sa zmieňovali respondenti aj vo vzťahu k deťom s ťažkým zdravotným postihnutím (pozri viac v kapitole 8.3). Profesionálne rodiny sa niekedy vnímajú ako „príprava na adopciu“, čo v prípade detí s ťažkým zdravotným postihnutím (a o to viac, ak sú to rómske deti) akoby ani neprichádzalo do úvahy. O tejto príprave sa teda ani neuvažuje, pretože deti so zdravotným postihnutím v súčasnosti nemajú takmer žiadnu šancu byť adoptované.

Význam rodinnej starostlivosti pre deti so zdravotným postihnutím pritom reflektuje aj Stratégia deinštitucionalizácie systému sociálnych služieb a náhradnej starostlivosti v Slovenskej republike (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011a), ktorá si ako jeden zo špecifických cieľov stanovuje zvýšenie počtu detí so zdravotným postihnutím umiestnených v profesionálnych rodinách. Na naplnenie tohto cieľa dokonca Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny SR implementuje národný projekt „Podpora deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti 2012 – 2015,“ ktorý by mal zvyšovať pripravenosť profesionálnych rodičov prijímať deti so špeciálnymi potrebami a väčšie súrodenecké skupiny, teda tzv. ťažko umiestniteľné deti.

Väčšia podpora profesionálnym rodinám pri starostlivosti o deti s ťažkým zdravotným postihnutím a rozširovanie siete sociálnych služieb na komunitnej úrovni by pomohla riešiť aj otázku ich odchodu z ústavnej starostlivosti po dosiahnutí 18-teho, resp. 19-teho roku života. Zatiaľ nie je zjavné, kto bude poskytovať starostlivosť deťom so zdravotným postihnutím, ktoré sú v súčasnosti v starostlivosti profesionálnych rodín. Ak sa výrazne neposunie proces prechodu sociálnych služieb z inštitucionálnych na komunitné, predpokladáme, že budú musieť využívať starostlivosť domovov sociálnych služieb.

4.3.3 Význam materinského jazyka pri zaradovaní detí do rôznych typov starostlivosti

V detských domovoch v národnostne zmiešaných regiónoch sme identifikovali aj prax, kedy sú deti umiestňované do skupín podľa toho, akým jazykom hovoria. Toto sa uplatňovalo len vo vzťahu k maďarskému a slovenskému jazyku, avšak nie k rómskemu.

„Je treba vedieť, že je tu dvojjazyčnosť (...), sú deti, ktoré sú z maďarského prostredia a sú deti, ktoré sú zo slovenského (...), sú skupiny, kde deti rozprávajú po slovensky. Väčšinou (...), aby sa nemuseli preorientovať. Charakteristika tej skupiny je, že sa ich snažíme takýmto spôsobom dať dokopy.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Trnavský kraj)

V iných lokalitách však deti, ktorých materinským jazykom je maďarčina, umiestňujú do profesionálnych rodín, v ktorých síce rodičia hovoria po maďarsky, ale maďarčinu používajú len ako prostriedok pre naučenie slovenčiny, pretože *„jednak tie deti žijú na Slovensku (...), nikdy nevieme, či sa vrátia do rodiny alebo či budú v detskom domove, ale budú navštevovať skôr slovenské škôlky a školy a bude to problém pre nich“* (psychologička, neštátny detský domov, Banskobystrický kraj). Otázna je v týchto prípadoch možnosť zachovania jazykovej identity dieťaťa (pozri viac v kapitole 6.2).

Napriek tomu, že etnicita ako taká v zásade nepredstavuje oficiálne kritérium umiestňovania detí do rôznych foriem ústavnej starostlivosti, úlohu môže zohrávať v prípade rómskych profesionálnych rodín, do ktorých sú umiestňované len rómske deti, nie však nerómske. Je možné usudzovať na určitý implicitný predpoklad, že rómskym deťom pobyt v nerómskej rodine prospíše, avšak naopak to tak nemusí byť? Ak by to tak bolo, bolo by to v súlade s paradigmatom dominantnej kultúry, ktorú bližšie popisujeme v kapitole 6.1. Podľa toho sa javí, že nerómske profesionálne rodiny predstavujú normu či „zdravý štandard“, ktorý väčšinová spoločnosť pokladá za lepší pre výchovu detí (tak rómskych, ako aj nerómskych). Rómske profesionálne rodiny tento štandard nespĺňajú už z implicitnej definície väčšinovej spoločnosti či strednej triedy, a preto sa pokladajú za vhodné len pre rómske deti, ktoré sú taktiež často vnímané ako nachádzajúce sa mimo toho, čo majorita považuje za normu.

4.3.4 Integrácia detí so špeciálnymi potrebami

Pozitívnym trendom je umiestňovanie detí so špecifickými potrebami (napr. s mentálnym postihnutím alebo poruchami správania) do bežných samostatných skupín, teda ich integrácia. A hoci v mnohých detských domovoch stále existujú špecializované skupiny pre takto „zadefinované“ deti, vo viacerých presadzujú ich integráciu medzi ostatnými deťmi, pretože si uvedomujú vysoké riziko ich stigmatizácie a sociálneho vylúčenia.

„Toto sú naše priority a zásadne my sme nevytvorili špeciálnu samostatnú skupinu. A keď sú deti, napríklad zo súrodencov je mentálne postihnuté

dieťa, sú v tej istej skupine, sú integrované, žiadnu špecializovanú skupinu nevytvárame. Práve preto, aby neboli izolované a neboli označované.“

(riaditeľka, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Stigmatizácia zahŕňa päť komponentov: nálepkovanie (labeling), stereotypizáciu, vylúčenie, stratu sociálneho statusu a diskrimináciu. Pri nálepkovaní sa odlišnosť (napr. mentálne alebo fyzické postihnutie) interpretuje ako typická črta danej osoby. V rámci stereotypizácie sa tejto črte pripisuje negatívny význam, na ktorý okolie môže reagovať vylúčením osoby na okraj spoločnosti kvôli jej odlišnosti (cudzosti). V dôsledku toho je jej znemožnené plnohodnotne participovať na živote spoločnosti, a teda dochádza k strate sociálneho statusu a diskriminácii (Green et al., 2005). Začleňovaním detí s akýmkoľvek znevýhodnením či špecifickými výchovnými potrebami do bežných skupín môžu teda detské domovy predchádzať ich sociálnemu vylúčeniu, aj keď tieto otázky sú, samozrejme, omnoho komplexnejšie a presahujú možnosti tejto kapitoly.

4.3.5 Hlas dieťaťa pri rozhodovaní o zaradení do skupín a profesionálnych rodín

Dôležitým aspektom pri umiestňovaní dieťaťa do konkrétneho typu starostlivosti je zohľadňovanie jeho názoru a želaní (pozri viac v kapitole 7.1). Deti nemusia s rozhodnutím detského domova o jeho umiestnení v konkrétnom type starostlivosti (či už v samostatnej skupine alebo profesionálnej rodine) súhlasiť. V takom prípade musí detský domov ich rozhodnutie rešpektovať. Ako uviedol jeden z respondentov, viaceré deti odmietajú ísť do akejkoľvek rodiny (tak profesionálnej, ako aj pestúnskej či adoptívnej) z dôvodu predchádzajúcej traumatizácie vo svojej vlastnej rodine. Kolektívne prostredie detského domova tak zrejme považujú za emocionálne bezpečnejšie, keďže pozornosť dospelých je rozptýlená na väčšiu skupinu detí. Avšak vzhľadom na to, že rodinná starostlivosť sa považuje za najvhodnejšiu formu starostlivosti, s takýmto dieťaťom ďalej pracuje tak vychovávateľ, ako aj psychológ v záujme prekonania týchto postojov. Ak sa však názory a postoje dieťaťa k rodinnej starostlivosti nedarí zmeniť, detský domov musí jeho želania rešpektovať (sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj).

5

Život v domove

Alena Chudžíková

5.1 Diagnostika a jej význam

Pri umiestnení dieťaťa dostáva detský domov informácie od orgánov sociálnoprávnej ochrany, ktoré obsahujú jednak rodinnú anamnézu a jednak správu od sociálneho pracovníka a psychológa. Určité vstupné informácie o dieťati teda personál detského domova má, avšak na nastavenie plánu sociálnej práce a individuálneho plánu rozvoja osobnosti dieťaťa je nevyhnutné zistiť o dieťati čo možno najviac informácií. V prvých dvoch až troch mesiacoch pobytu dieťaťa v detskom domove teda prebieha diagnostika, na ktorej sa podieľajú viacerí odborní zamestnanci detského domova – od vychovávateľa cez psychológa až po špeciálneho a liečebného pedagóga. Hlavným diagnostickým nástrojom je pozorovanie dieťaťa v rámci jeho adaptácie a interakcií s novým prostredím. Okrem toho sa podľa potreby využívajú aj terapeutické rozhovory. Úvodná diagnostika slúži predovšetkým pre nastavenie plánu ústavnej starostlivosti, teda celkovej práce s dieťaťom:

„... a tie 2-3 mesiace sú naozaj na to, aby [sme mohli] v rámci diagnostiky, terapií, rozhovorov nastaviť, že vlastne to, čo je. To sú tie správy viac-menej, či už to je psychológ alebo sociálny pracovník, má [to] byť ok. Ale je to viac-menej aj naše také overenie, že či je to relevantné, pravdivé, či na tom stavať, alebo to posunúť (iným smerom, pozn. autorky).“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Cieľom diagnostiky by teda malo byť čo možno najhlbšie poznanie dieťaťa tak, aby bolo možné zabezpečiť individuálny prístup v napĺňaní jeho potrieb. Niektoré detské domovy spolupracujú s centrami pedagogicko-psychologického poradenstva a prevencie, ktoré im

umožňujú diagnostiku mimo prostredia detského domova, „aby boli diagnostikované aj z iného pohľadu“ (psychologička, štátny detský domov, Trnavský kraj). Diagnostika však primárne prebieha v rámci skupiny, do ktorej bolo dieťa umiestnené, aby bolo možné sledovať proces celkovej adaptácie na nové prostredie a interakcie s ostatnými deťmi. Zvlášť v prípade rómskych detí pochádzajúcich z extrémne chudobných komunít môže byť tento adaptačný proces mimoriadne náročný, keďže prostredie detského domova je výrazne odlišné od ich domáceho prostredia. Táto odlišnosť nespočíva len v materiálnom vybavení detských domovov, ale aj v kultúrnej neznámosti. Veľmi dôležitý je napríklad jazykový aspekt. Pre mnohé rómske deti je rómčina materinským jazykom. Napriek tomu, že hovoria po slovensky (prípadne maďarsky), nemožnosť komunikovať vo svojom materinskom jazyku je pre ne pomerne veľkou zmenou. V prípade rómskych detí však detské domovy navyše predstavujú kultúrne cudzie prostredie. Náš výskum poukázal na to, že špecifický kontext, z ktorého deti prichádzajú, sa nie vždy berie do úvahy. V prípade jazykových odlišností sa od detí očakáva, že postupne prejdú na slovenčinu, a respondenti sa vyjadrovali mimoriadne pochvalne o schopnosti rómskych detí rýchlo pochytiť štátny jazyk, najmä tých mladších.

V prípadoch, kedy sa však deti nesprávajú v súlade s implicitnými normami slušného správania a očakávaniami inštitucionálnej starostlivosti, sa označujú ako problémové, nezvládateľné a agresívne. Ústavné prostredie sa vyznačuje istým stupňom formalizácie, na ktoré deti nemusia byť pripravené. A to najmä pre deti zo segregovaných osád, pre ktoré môže byť detský domov prvou inštitúciou nerómskeho sveta so svojimi formalizovanými pravidlami, s ktorou prichádzajú do kontaktu. Respondenti často hovorili o prípadoch problémového správania, ktoré však z popisu bolo možné vyhodnotiť ako ťažkosti s prispôbením sa režimu detského domova. Najmä rómskym deťom môžu byť mnohé, aj úplne banálne pravidlá neznáme, pretože pochádzajú z prostredia, kde boli pravidlá každodennosti nastavené úplne inak, najmä neboli formalizované. Z výpovedí respondentov možno usudzovať, že pôvodné prostredie rómskych detí síce implicitne brali do úvahy, ale často skôr ako zdroj „zlých návykov“ (napríklad hygienických, stolovacích a podobne), ktoré treba eliminovať. Fakt, že v pôvodnom prostredí rómskych (alebo akýchkoľvek iných detí) dávajú ich špecifické normy a nastavené pravidlá každodennosti zmysel a logiku, respondenti nereflektovali. Opäť tu teda narážame na paradigmu dominantnej kultúry, podľa ktorej sú zmysluplné len normy nášho majoritného sveta, pričom ostatné sú skôr zdrojom nežiadúcich prejavov správania.

Ak je dieťa hneď umiestnené do profesionálnej rodiny, úvodná diagnostika prebieha už v rámci rodiny počas prvého mesiaca po umiestnení. Diagnostiku pred umiestnením do rodiny považujú niektoré detské domovy za stratu času a radšej sa zameriavajú na to, aby si dieťa čo najskôr mohlo vytvárať väzby s profesionálnymi rodičmi:

„Väčšinou to robíme tak, že tu zbytočne nestrácame čas a priamo ho dáme do tej rodiny, lebo už dopredu niečo o ňom vieme, len potom sa urobí na základe tohto tá diagnostika, [trvá] možno mesiac (...) Zbytočne ich netrápime v nejakých diagnostických skupinách, nech ide radšej priamo do rodiny.“

(riaditeľ, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

Zákon o sociálnoprávnej ochrane (Zákon č. 305/2005 Z. z., §100j/8) uvádza, že deti do šiest rokov majú byť najneskôr po úvodnej diagnostike umiestnené v profesionálnej rodine. Diagnostika teda môže prebiehať aj priamo v profesionálnej rodine, ak má byť v nej tak či

tak umiestnené. Pre dieťa je to nepochybne menej stresujúce. Z výskumu nie je zrejmé, koľko detských domovov robí úvodnú diagnostiku v skupine a koľko priamo v profesionálnej rodine.

5.1.1 Kultúrna citlivosť používaných diagnostických metód

Okrem pozorovania sa využívajú aj rôzne psychologické testy od projektívnych (kresba stromu, kresba postavy) až po štandardizované testy, ako napríklad Wechslerov test (WISC-III). Projektívne metódy predstavujú diagnostické nástroje skladajúce sa z ľubovoľných odpovedí na pevne stanovený súbor podnetov. Tými môžu byť napríklad atramentové škvrny (Rorschachov test) alebo nedokončené vety či obrázky. Predovšetkým spomínanú kresbu stromu a postavy možno považovať za pomerne vhodné diagnostické nástroje v prípade detí v detských domovoch. Keďže vychádzajú z predpokladu, že testované osoby do svojich odpovedí premietajú (projektujú) svoje osobnostné vlastnosti, je možné využiť ich na diagnostiku aktuálneho emocionálneho nastavenia, ale aj špecifických postojov a vzťahov, ktoré dieťa inak nedokáže vyjadriť. Projektívne metódy zároveň svojím hravým spôsobom navodzujú situáciu, ktorá nepripomína klasickú skúšku, a preto vyvoláva u testovaných detí omnoho menší stres. Využívanie projektívnych metód v prípade detí však má svoje špecifiká, ktoré súvisia s tým, že detská osobnosť je len v procese vývinu a je náročné odlišiť vývinové faktory od osobnostnej dynamiky.

Zároveň sú deti, ktoré prežili traumy odlúčenia od ich rodiny a prostredia, ktoré poznali celý život, omnoho citlivejšie na faktory prostredia (pozri napr. Svoboda, Krejčířová&Vágenerová, 2009). Diskusia o vhodnosti či nevhodnosti klasických psychologických testov pre rómske deti sa v odborných kruhoch čiastočne otvorila v súvislosti s testovaním školskej zrelosti. Vo vyjadreniach respondentov sme však nezaznamenali, že by sa odborní zamestnanci detských domovov pri diagnostike intenzívnejšie zaoberali otázkou interpretácie výsledkov testov získaných u detí z rôznych kultúrnych prostredí, napr. u rómskych detí. Okrem kultúrnych rozdielov však treba brať do úvahy aj širšie faktory prostredia, z ktorého dieťa prichádza, a zvažovať, aké vplyvy – negatívne, ale aj pozitívne – mohlo toto prostredie mať na vývin dieťaťa. Napríklad rómske deti z extrémne chudobných segregovaných komunít sa často označujú ako deti z „málo podnetného prostredia“. Podnetnosť či nepodnetnosť prostredia segregovanej komunity sa pritom posudzuje podľa štandardov majoritnej spoločnosti, do ktorej však majú obyvatelia týchto komunít dvere zatvorené. Avšak bez toho, aby majoritná spoločnosť toto prostredie poznala, nemôže vedieť, či a ako môže byť pre deti podnetné iným spôsobom. V súčasnosti je toto prostredie považované za odchýlku od normy majority a za škodlivé pre vývin dieťaťa. Odlišnosť tohto prostredia pritom neznamena, že je nepodnetné, ale že je podnet inak definovaný. V tomto zmysle deťom každé prostredie ponúka iné stimuly na rozvoj. Ak však potom rómske dieťa „zlyhá“ napríklad v kresbe stromu, pretože strom nikdy nekreslilo, môže sa to pripisovať „málo podnetnému prostrediu“ a interpretovať ako spomalený vývin. Odlišnosť výsledkov však nemusí nutne znamenať zaostalosť. To platí tak pre klasické testy inteligencie (WISC-III), ako aj pre projektívne metódy, ktoré sú taktiež významne kultúrne ukotvené (aj napriek tomu, že sa vyzdvihuje ich neverbálny charakter). Pri kresbe stromu a postavy u rómskych detí by mala byť interpretácia kresby stromu a postavy zvlášť opatrná, keďže oba testy vychádzajú z predpokladu určitého kultúrneho konsenzu vnímania stromu i postavy ako určitého symbolu. Toto vnímanie

sa pritom u odlišných kultúr môže výrazne líšiť. Okrem toho sa ako diagnostické kritérium používa tiež umiestnenie kresby na ploche (ako indikátor vnímania plochy), aj grafologické prvky (ťah, tlak ceruzkou na papier a podobne), ktoré sú ukotvené v určitých predpokladoch „normality“ majoritnej populácie.

Otvára sa teda otázka, čo je cieľom diagnostiky v detských domovoch – je to identifikácia problémov alebo potenciálu dieťaťa, ktorý možno rozvíjať? Nepochybne je potrebné identifikovať aj problematické oblasti, aby bolo možné ich riešiť. Ak však pri diagnostike ide skôr o kategorizáciu detí do určitých „kolónok“, existuje riziko schematickeho prístupu k jednotlivým deťom podľa ich diagnózy či výsledkov v testoch. Okrem toho, že sa tým potláča individualita a význam jedinečnosti každého dieťaťa, je tu aj riziko, že deti prijmú to, ako si ich „zadefinovali“ dospelí, teda tí, ktorí v spoločnosti majú (na rozdiel od detí) autoritu. Očakávania spojené s diagnózami porúch správania (agresivita, nezávládateľnosť, prípadne delikvencia), ktoré deti vnímajú zo strany dospelých, pre ne nadobúdajú osobný význam, keďže si ich vzťahujú priamo na seba. Do značnej miery tak fungujú ako sebanapĺňajúce proroctvo (*self-fulfilling prophecy*). Ak je dieťa príliš často označované za „problémové“, je pravdepodobné, že dôjde k zvnútorneniu tejto stigmy. Dieťa sa tak problémovým naozaj stane (pozri napr. Jussim, 1986; Hoza, 2007). Prijatie (zvnútornenie) týchto očakávaní je však často najväčšou prekážkou zmeny.

V tejto súvislosti sa zdá zmysluplnejšie zisťovať napríklad skôr mieru traumatizácie dieťaťa než jeho inteligenčný kvocient. Diagnostika ponúka veľký priestor na identifikáciu a následné rozvíjanie silných stránok dieťaťa, budovanie jeho pozitívneho sebahodnotenia (*self-esteem*), identifikáciu a napĺňanie jeho potrieb. Takýto koncept diagnostiky umožňuje zamerať sa nie na to, v čom dieťa zlyháva alebo v čom zaostáva za fiktívnym štandardom výkonu. Pri takto vnímanej diagnostike sa nevyhnutne zohľadňuje dieťa vo svojej celistvosti, vrátane prostredia, z ktorého prichádza.

Okrem výkonu v jednotlivých testoch sme istý stupeň kultúrnej stereotypizácie zaznamenali aj vo vzťahu k správaniu, ktoré nesúvisí s etnicitou, ale skôr s vplyvmi prostredia extrémnej chudoby. Vyjadruje to nasledujúci citát, v ktorom respondentka hovorí o takýchto prejavoch správania ako o geneticky podmienených:

R: *„Viete čo, oni majú tie gény, ktoré u nich teda sú, určite áno. Hej? Určite som sa nestretla u detí, ktoré boli v detskom domove, biele deti, s tak častými krádežami, záškoláctvom, laxným prístupom, konzumným spôsobom života. Nedá sa to zovšeobecniť, hej? Akože sú výnimky u detí, ale určite toto je u nich tak viac výrazné.“*

I: *„Toto myslíte, že je také rómske niečo, typické?“*

R: *„Ehmm, ehmmm, myslím, že hej. Myslím si, že hej, ale ak tie deti sú nejak uschopené dobre, že majú ľudí, ktorí ich milujú, ktorí im vysvetlia a učia sa teda nejakými tými príkladmi a vzormi, tak sa to dá nejakým spôsobom dať na nejakú normálnu rovinu.“*

(riaditeľka, neštátny detský domov, Banskobystrický kraj)

Na jednej strane môže byť takéto konanie označené za poruchu správania a vo väčšine prípadov bežných detí sa podobné správanie takto aj interpretuje. V prípade rómskych detí sa však „poruchové správanie“ často označuje za „typicky rómske“ – rómske sa tak stáva „poruchovým.“ Namiesto zväženia socioekonomického kontextu, z ktorého deti prichádzajú, tak detské domovy udeľujú tresty. Univerzalistický prístup k interpretácii správania detí či ich výkonov v rôznych testoch však potláča rozmanitosť individuálnej ľudskej skúsenosti a znižuje hodnotu špecifickej kultúrnej identity (Timimi, 2002).

Koncept univerzálnej všeobecnej inteligencie odmietajú mnohí sociálni vedci, napríklad Berry (1984) a Ruisel (2003). Títo autori taktiež poukazujú na to, že „etnocentrické presadzovanie kultúrnych vzorcov industriálnych spoločností“ môže v psychológii a psychiatrii viesť k mnohým mylným a často aj škodlivým záverom. Zistenia z oblasti medzikultúrnej psychológie dokazujú, že rôzne kultúry rôznymi spôsobmi konceptualizujú napríklad inteligenciu, a tým pádom sa líšia aj spôsoby jej využitia (Kundrátová, 2008). Timimi (2002) označuje univerzalistický spôsob diagnostiky za kultúrny imperializmus a ďalej upozorňuje na riziko zbytočnej patologizácie detí z etnických alebo „sociálnych“ menšín, ktorých kultúrne odlišnosti sa môžu interpretovať ako deviácia od univerzálne akceptovanej (majoritnej) normy.

5.1.2 Najčastejšie diagnózy

K najčastejším diagnózam detí v detských domovoch, ktoré respondenti uvádzali, patrili hyperkinetické poruchy, predovšetkým ADHD, neprimerané reakcie (výbuchy), závislosti („nikotinizmus“) a poruchy správania, ktoré však bližšie nešpecifikovali. Zároveň sa z výpovedí respondentov zdá, že poruchy správania ani nediferencujú podľa medzinárodnej klasifikácie chorôb, ale tento termín často používajú vo všeobecnosti pre akékoľvek správanie dieťaťa, ktoré vybočuje z implicitne definovanej normy slušného správania. Deti, ktoré sú emocionálne výbušnejšie, „živšie“ alebo sa búria proti pravidlám detského domova, sú tak označované za deti s poruchami správania. Prístup k nim sa líši od detského domova k detskému domovu a vo veľkej miere záleží na konkrétnom zamestnancovi. Niektorí respondenti skôr hľadajú príčiny takehoto správania a nehovoria o ňom ako o poruche, ale ako o reakcii na nejakú udalosť v živote dieťaťa.

Diagnóza ADHD je predmetom debát v oblasti psychológie a psychiatrie na globálnej úrovni už niekoľko rokov. Kľúčovou témou je jednak nadmerné diagnostikovanie detí ako hyperaktívnych, a jednak otázka, či ADHD má byť vôbec psychiatrickou diagnózou, alebo ide skôr o kultúrny konštrukt. Podľa konštruktivistickej pozície (Timimi & Taylor, 2004) je najväčším problémom tejto diagnózy jej nejednoznačnosť a neexistencia konkrétnych kognitívnych, metabolických alebo neurologických indikátorov na jej stanovenie. Zástancovia medicínskeho prístupu k ADHD argumentujú okrem iného zmenami v mozgu, ktoré však konštruktivisti spochybňujú ako nejednoznačné. Nie je totiž zrejmé, či zistené zmeny v mozgu boli spôsobené odlišnými spôsobmi myslenia (teda spôsobmi využívania jednotlivých oblastí mozgu), alebo bola špecifická štruktúra mozgu príčinou odlišného myslenia. Vysoká komorbidita, teda spoluvýskyt iných diagnóz, zároveň spochybňuje špecifickosť samotnej diagnózy ADHD a poukazuje na to, že môže ísť len o symptóm inej diagnózy, ktorá má biologický základ.

Timimi (2002) ďalej uvádza, že každá éra si vytvorí svoj špecifický typ patológie, ktorý v zveličenej forme predstavuje základnú charakterovú štruktúru danej éry. Začiatkom 20. storočia to boli napríklad Freudove teórie hystérie a obsedantných neuróz, ktoré v extrémnej podobe vyjadrovali osobnostné črty typické pre skorý kapitalizmus (fanatická oddanosť práci, striktné potlačenie sexuality). V súčasnosti by nadmerné diagnostikovanie ADHD v západných kultúrach zodpovedalo charakteru doby, ktorá sa vo všeobecnosti definuje ako uponáhľaná, a nielen v pracovnej oblasti sa preferujú dynamické a aktívne typy. Táto debata je jednoznačne príliš komplexná, ale pomerne zásadná pre prax, či už psychologickú, psychiatrickú alebo výchovno-vzdelávaciu. Je totiž zrejmé, že spôsob, akým spoločnosť pristupuje k deťom, ktoré sú považované za hyperaktívne alebo za majúce poruchy správania, je určujúci pre ich celý ďalší život. Hyperaktivita či hyperaktívne správanie sa navyše v bežnom diskurze často používa vo význame osobnostnej črty dieťaťa („je hyperaktívny“) a len zriedka sa pripúšťa, že môže ísť o pochopiteľnú reakciu dieťaťa na kontext, v ktorom sa nachádza.

5.2 Práca s deťmi v domovoch

Práca s deťmi v detskom domove so sebou prináša množstvo špecifik, ktoré vyplývajú nielen z ťažkých životných situácií detí, ale aj z organizácie inštitucionálnej starostlivosti. Keďže ide o zabezpečenie všestrannej a nepretržitej starostlivosti o deti, nevyhnutne tu dochádza k vytváraniu vzťahov a väzieb medzi zamestnancami domova a deťmi, ale aj medzi deťmi navzájom. Je však mimoriadne dôležité spoločne formulovať a reflektovať hranice týchto vzťahov. Zároveň je to neustále hľadanie rovnováhy medzi profesionalitou a emocionálnym zaangažovaním. Tento výskum ukazuje, že starostlivosť v detských domovoch a práca s deťmi veľmi často stojí a padá na profesionalite a zaangažovanosti zamestnancov a ich osobnostných a odborných kompetenciách zvládať túto náročnú profesiu.

5.2.1 Prvé dni v detskom domove

V prostredí detských domovov je adaptácia detí veľkou výzvou, keďže inštitucionálny charakter starostlivosti neumožňuje úplne individualizovaný prístup ku každému jednému dieťaťu. Adaptácia je pritom trvalým procesom prispôsobovania sa premenlivým podmienkam životného prostredia človeka (Křivohlavý, 2001). Okrem prispôsobovania sa prostrediu však ide aj o prispôsobovanie *si prostredia* svojim individuálnym potrebám. Adaptácia umožňuje neustálu interakciu človeka s prostredím, v rámci ktorej dochádza k snahe prispôbovať sa prostrediu a prispôbovať si prostredie v súlade so svojimi potrebami – s ich uspokojovaním, ale aj obmedzovaním. V prípade obmedzovania však nemôže ísť o obmedzovanie životne dôležitých potrieb (napr. vytvorenie citovej väzby v detstve), a ak už k nemu dôjde, nesmie byť dlhodobé.

Dieťaťu, ktoré je odlúčené od väzbovej osoby (väčšinou rodiča), by teda mali byť čo najskôr vytvorené podmienky na vytváranie väzby s inou vhodnou osobou (Bittner et al., 2007). Z výskumu sa zdá, že väčší dôraz sa v praxi kladie na prispôsobenie sa deťom režimu a prostrediu detského domova než na prispôsobovanie prostredia deťom a ich individuálnym

potrebám. V prípade, že uspokojenie všetkých potrieb nemôže byť v interakcii s prostredím dosiahnuté, dochádza k maladaptácii, teda k nevhodnému prispôsobeniu sa dieťaťa vonkajšiemu prostrediu a podnetom, ktoré prichádzajú alebo, naopak, neprichádzajú, hoci ich dieťa potrebuje (Bittner et al., 2007). Veľká pozornosť by sa teda mala venovať zosúladovaniu potrieb dieťaťa s podmienkami prostredia.

Ak je pritom prirodzené rodinné prostredie diametrálne odlišné od prostredia detského domova, adaptácia je o to náročnejšia. Tak je to napríklad v prípade rómskych detí, ktoré sú do detských domovov umiestňované zo segregovaných osád. Deti z takéhoto zázemia si dlhšie zvykajú na veľmi odlišné prostredie, ktoré má explicitne formalizované pravidlá (napr. pevne daný čas večere, večierku, striktno vymedzený čas na voľnočasové aktivity a pod.). Je však dôležité, aby ich personál detského domova touto zmenou sprevádzal s porozumením (pozri viac v kapitole 6.3).

Adaptácia na prostredie detského domova zahŕňa tak behaviorálnu (napr. účasť na aktivitách, správanie sa podľa nastaveného režimu), ako aj afektívnu (napr. pocit prináležania k určitej skupine, komunite) stránku (Leathers, 2005). Práve podpora spomenutého pocitu prináležania u detí má podľa viacerých respondentov veľký význam pre úspešnú adaptáciu detí na takú radikálnu životnú zmenu, akou je umiestnenie dieťaťa v detskom domove.

„(...) to prvý je také, aby vedel, kam patrí, do akej komunity, kto sme, že je to detský domov a aké tu má možnosti (...)“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Niektoré detské domovy majú vytvorený pomerne precízny postup prijímania dieťaťa, v rámci ktorého mu rozhovorom poskytnú čo najviac informácií o fungovaní a organizácii detského domova, o úlohách jednotlivých zamestnancov a podobne. Pre novoprijaté deti majú niektoré domovy dokonca pripravené prehľadné brožúry, ktoré sú vyhotovené v deťom prístupnej grafickej a jazykovej úprave, a ktoré im vysvetľujú, čo je detský domov, či na koho sa môžu obrátiť v rôznych situáciách. Takéto objasnenie situácie môže výrazne prispieť k zníženiu úzkosti dieťaťa v náročnej situácii. V skúmaných detských domovoch sme sa však stretli s podobnými brožúrami len v slovenčine. Pre deti z jazykovo odlišného prostredia, napríklad rómske deti, teda takýto materiál nemusí byť vôbec zrozumiteľný a môže vyvolať ešte väčšiu úzkosť. Materiály v jazykoch menšín, aspoň v rómskom a maďarskom, by mohli deťom pri prijímaní ukázať, že prostredie detského domova rešpektuje ich etnickú a kultúrnu identitu.

Podľa niektorých respondentov je dieťa v následnom procese adaptácie len sledované a do samotného procesu personál detského domova nezasahuje, prípadne doňho vstupuje podľa potreby, „keď niečo vyskočí“ (riaditeľka, neštátny detský domov, Bratislavský kraj). V prvých týždňoch po umiestnení dieťaťa v detskom domove, ktoré sa považujú za kľúčové pre ďalší vývin dieťaťa, prebieha aj intenzívnejšia diagnostika, v rámci ktorej sa využíva najmä metóda zúčastneného pozorovania so zameraním na akékoľvek prejavy dieťaťa, jeho interakcie s deťmi v skupine, ale aj s biologickou rodinou počas návštev. Ide teda o sledovanie behaviorálneho komponentu adaptácie (pozri viac v kapitole 5.1). Dieťa zvyčajne dostane priestor niekoľkých dní na to, aby sa zorientovalo v novej situácii. Počas tohto obdobia nenastupujú do škôlky ani do školy a zostávajú v intenzívnom kontakte či už s vychovávateľom/vychová-

vateľkou alebo s profesionálnymi rodičmi, ak sú hneď umiestnené do profesionálnej rodiny. Cieľom týchto prvých fáz adaptácie je nadviazanie vzťahu s dieťaťom, ktorý je nevyhnutný pre jeho ďalší priaznivý vývin. Vytváranie zmysluplných vzťahov je zároveň jednou zo základných potrieb detí, ktoré sú vyňaté zo svojho prirodzeného rodinného prostredia (pozri viac v kapitole 5.2.2).

Počas tohto obdobia niektoré detské domovy podporujú kontakt detí s biologickými rodičmi a zároveň s nimi komunikujú aj samotní zamestnanci – informujú ich o tom, ako sa dieťaťu darí a čo prežíva, aby sa zachovali väzby medzi rodičmi a deťmi. V prípade potreby sa od rodičov snažia získavať aj doplňujúce informácie, ktoré by im mohli uľahčiť nadväzovanie vzťahu s ním. Zaangažovanie biologických rodičov do práce s dieťaťom považujeme za mimoriadne dôležité. Na jednej strane sa udržiava kontakt a vzťah medzi rodičom a dieťaťom. Na druhej strane je tak dieťaťu naznačené, že rodičia majú v jeho živote stále plnohodnotné miesto aj napriek tomu, že došlo k situácii, kedy dieťa bolo vyňaté z ich starostlivosti. Biologickí rodičia sú u detí v detských domovoch väčšinou „na piedestáli“ a to aj napriek ich mnohým „zlyháním“. Ako uvádzali viacerí respondenti, návrat domov je pre deti najvýznamnejšou prioritou, predovšetkým v prvých fázach pobytu v detskom domove. V tomto období deti svoje vyňatie z rodiny vnímajú ako krátkodobé riešenie a predpokladajú, že za krátky čas sa vrátia k svojim rodičom. To by, samozrejme, mala byť aj prioritou všetkých aktérov, ktorí sa podieľajú na sanácii biologickej rodiny.

Viacerí respondenti naznačili, že v adaptačnej fáze je kľúčové, aby dieťa pochopilo, že umiestnenie v detskom domove je v jeho záujme, pretože v tej chvíli majú „na polovicu vyhraté“ (riaditeľka, neštátny detský domov, Bratislavský kraj). Deťom teda vysvetľujú, že z rodiny ich vyňali za trest, ale v ich vlastnom záujme, ktorý posudzujú orgány sociálnoprávnej ochrany pred vyňatím dieťaťa. Tým sa však deťom implicitne naznačuje, že ich vlastní rodičia nekonali v ich záujme, a museli byť preto od nich odlúčení. Ako však uvádzajú Bittner et al. (2007, s. 69), ak tvrdíme, že umiestnením dieťaťa v inštitucionálnej starostlivosti konáme v jeho najlepšom záujme, „nemôžeme tvrdiť nič absurdnejšieho“. Ak totiž rodina dieťaťa existuje, je nevyhnutné pracovať priamo s ňou a snažiť sa o sanáciu prirodzeného rodinného prostredia dieťaťa tak, aby sa doňho mohlo čo najskôr vrátiť. Respondenti považovali za dôležité, aby si deti boli vedomé, že ich umiestnenie v detskom domove nie je definitívnym riešením a že existujú ďalšie možnosti, napr. pokus o návrat do biologickej rodiny, profesionálna rodina či náhradná rodinná starostlivosť. Avšak to, akým spôsobom je deťom ich situácia vysvetlená a ako svoju úlohu zafinuje detský domov, sa v jednotlivých detských domovoch líši. Niektoré detské domovy sa akoby „vyňali“ z celkovej situácie dieťaťa a jeho rodiny a akceptujú zodpovednosť len za aktuálnu starostlivosť o dieťa.

„Aby vlastne vedeli, že my nie sme zodpovední za to, že či sa oni vrátia, alebo nie. My sme tu len preto, aby sme im poskytli tú starostlivosť, aby tu s nami trávili čas, a že nezáleží na nás, aby tie podmienky si dali ich rodičia do poriadku.“

(psychologička, neštátny detský domov, Banskobystrický kraj)

Detské domovy pritom hrajú dôležitú úlohu aj v procesoch sanácie biologickej rodiny. Tá je síce primárne v kompetencii orgánov sociálnoprávnej ochrany, avšak detské domovy majú významnú podpornú úlohu, keďže dieťa je umiestnené v ich každodennej starostlivosti. Okolnosti umiestnenia dieťaťa v detskom domove však zahŕňajú celý komplex faktorov

a aktérov, ktorí musia (alebo by aspoň mali) spolupracovať pri náprave situácie. Zároveň je otázne, či môže takýto spôsob komunikácie vyvolať v dieťati pocit dôvery a bezpečia. Zo strany detských domovov ide zrejme o pochopiteľnú snahu udržať jasné roly. Všetky strany si musia byť vedomé toho, že ani samostatná skupina, ani profesionálna rodina nie je skutočnou rodinou. Vyjasnenie tejto situácie je dôležité aj pre dieťa, aby nedochádzalo k zbytočným sklamaniam. Avšak aj tu je možné (a nevyhnutné) postupovať citlivo s ohľadom na situáciu a psychické či emocionálne rozpoloženie dieťaťa.

Jednou z metód, ktorú respondenti uvádzali ako účinnú pri zvládaní adaptácie, je stanovenie režimu dňa, resp. všeobecnejšieho fungovania detského domova, pretože deťom dáva pocit stability a istoty. Zamestnanci detských domovov považovali pravidlá a režim za faktor, ktorý deťom pomáha ľahšie sa zorientovať v novom prostredí. Z výskumu však vyplýva, že vo väčšine prípadov ide o pravidlá, ktoré stanovujú výlučne dospelí pre deti. Keďže deti nemajú možnosť ovplyvniť tieto pravidlá, majú tendencie sa voči nim búriť, čo respondenti často interpretovali ako problémové správanie (pozri viac v kapitole 5.2.2).

Adaptácia v kontexte ústavnej starostlivosti teda nezahŕňa len adaptáciu na nové, neznáme prostredie, ale aj na zásadnú zmenu životnej situácie. Vyňatie z rodiny predstavuje pre dieťa vážne narušenie jeho dovtedajšieho „konceptu“ sveta, reality, ktorú dovtedy pokladalo za samozrejmu a prirodzenú. Ak sa navyše dieťa dostane do prostredia, ktoré je výrazne odlišné od jeho pôvodného zázemia, či už ide o odlišnosť kultúrnu, jazykovú, socioekonomickú alebo inú, adaptácia a spracovanie situácie je preň o to ťažšie. U rómskych detí sa tieto „odlišnosti“ často kombinujú – mnohé z nich pochádzajú z prostredia extrémnej chudoby a sociálneho vylúčenia, neovládajú slovenský jazyk a navyše sú konfrontované so stigmou, ktorá sa spája s rómskou etnicitou. Po príchode do nerómskeho prostredia často čelia snahám o „prevýchovu“, ktorá sa vzťahuje najmä na rýchle naučenie sa slovenčiny a „odnaučenie“ rómčiny a zbavovanie sa návykov z domu, ktoré detské domovy často považujú za nežiaduce.

Pre rómske deti by adaptácia na nové prostredie mohla byť ľahšia, ak by v detských domovoch boli zamestnaní aj Rómovia, ktorí by sa im mohli aspoň jazykovo priblížiť. Respondenti sa k tejto téze v rozhovoroch stavali rôzne. Na jednej strane mali s rómskymi zamestnancami len minimálne skúsenosti. Na strane druhej ani nemali pocit, že by to mohlo mať pre deti nejaký zásadnejší význam. Poukazovali skôr na to, že je dôležité dať deťom pocítiť, že sú všetci „na jednej lodi“ bez ohľadu na etnicitu.

Etnokultúrnej identite detí teda nepripisujú zvláštny význam a presadzujú princíp rovnakého prístupu ku všetkým deťom. Pocit spolupatričnosti a prináležania k širšej komunite považujeme za dôležitý (pozri viac v kapitole 6.3).

5.2.2 Potreby detí

Potreby detí v detských domovoch sú veľmi dôležitou a zložitou otázkou. Respondenti zdôrazňovali hlavne citovú depriváciu detí, teda stav, kedy nie sú uspokojené základné psychické potreby dieťaťa, a to po pomerne dlhú dobu. Dôraz teda kládli na potreby emocionálne, ktoré predstavujú predovšetkým potrebu trvalých kladných a opätovaných vzťahov k inej osobe (tzv. väzbovej osobe) či širšiemu okoliu vrátane širšieho príbuzenstva a roves-

nikov. S emocionálnymi potrebami súvisí aj formovanie vlastnej identity a sebaponímania (self-concept), ktoré sa vytvára v interakciách so sociálnou realitou. V neposlednom rade treba spomenúť aj potrebu prináležania k určitému spoločenstvu či celku, ktoré výrazne ovplyvňuje formovanie sociálnej identity¹³. K napĺňaniu takto definovaných potrieb, pri ktorých však treba brať do úvahy nielen individuálne rozdiely, ale aj kultúrne pozadie dieťaťa, by teda mala smerovať aj každodenná práca s deťmi. Dlhotrvajúci stav deprivácie totiž môže trvalo narušiť vývin osobnosti dieťaťa, pretože energiu bude aj naďalej vynakladať na kompenzáciu deprivácie, teda na chýbajúce uspokojenie rôznych potrieb (Hašková, 2009).

Potreba vytvárania citovej väzby a zmysluplných vzťahov

Deti, ktoré sú už v ranom detstve vyňaté z rodiny a umiestnené v inštitucionálnej starostlivosti, sú omnoho viac ohrozené rôznymi sociálnymi a behaviorálnymi problémami, vrátane narušenej citovej väzby a väzbového správania. Vytváranie citovej väzby je dokonca centrálnym konceptom v skúmaní dopadov inštitucionálnej starostlivosti na deti. V tejto súvislosti však treba zdôrazniť, že tieto prístupy sú pomerne deterministické a častokrát neberú do úvahy vplyvy a interakcie prostredí, z a do ktorých dieťa prichádza.

Ako uvádzali viacerí respondenti, pre vytváranie zmysluplných vzťahov je dôležité, aby si čo najrýchlejšie po umiestnení v detskom domove našli tzv. styčnú osobu, teda niekoho, s kým si vytvoria bližší vzťah. Deti prirodzene inklinujú k tomu, že potrebujú mať nejakú blízku osobu, ktorú vyhľadávajú v určitých situáciách, napríklad keď sú vylakané, unavené alebo choré, ale aj vo chvíľach, kedy potrebujú zdieľať svoje každodenné pocity a prežívanie. Táto tendencia sa považuje za pomerne stabilnú vlastnosť detí, ktorá sa mení len pomaly a nie je situácie podmienená (Hrubý & Hašto, 2013). Blízku osobu si deti hľadajú nielen medzi vychovávateľmi, ale často sa naviažu aj na iných zamestnancov detských domovov, prípadne na tzv. blízke osoby mimo detského domova. Najčastejšie to však bývajú práve vychovávateľia, keďže s deťmi trávajú najviac času. Ako však uvádza Škoviera (2007), vytváranie väzby v podmienkach inštitucionálnej starostlivosti sprevádzajú viaceré ťažkosti. Jednou z nich je koncept vychovávateľstva, ktoré je povoláním na určitú dobu, a v starostlivosti o dieťa sa strieda niekoľko osôb. Dieťa si k nim teda nemôže vytvoriť stabilnú a bezpečnú citovú väzbu. Viacerí respondenti preto označovali profesionálne rodiny za omnoho vhodnejší typ starostlivosti. Profesionálna rodina totiž dieťaťu vytvára stabilný priestor s jasnejšími pravidlami, rolami a vzťahmi. Čo možno najnižší počet vychovávateľov, ktorí sa starajú o jedno dieťa, je teda obzvlášť významným faktorom pre vytváranie čo najlepšej citovej väzby (Zeanah et al., 2005).

Vo vytváraní väzieb, samozrejme, zohráva úlohu aj individualita detí. Niektoré sú otvorenejšie a ľahšie nadväzujú vzťahy, iné sú uzavretejšie. Mladšie deti zároveň nadväzujú vzťahy ľahšie. Náročnejšia je práca s deťmi, ktoré sa do detského domova dostávajú vo vyššom veku a ktoré majú so svojimi rodičmi a prostredím pevnejšie väzby:

„Hlavne aj to, že dnes sa do detského domova dostávajú aj staršie deti, myslím si, aj vzhľadom k ekonomickej situácii, ktorá má potom dopad na tie rodiny, ktoré v minulosti boli sociálne slabšie. Tieto deti, aj keď majú potrebu byť

13 Pozri napr. Vágnerová (1999).

buď s tými biologickými rodičmi alebo mať nejakú blízku osobu, takže sa otvárajú v detskom domove, tá práca s nimi je náročnejšia po tejto stránke.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Podľa respondentov má význam aj to, aký vzťah majú deti s biologickou rodinou. V prípade, že došlo k narušeniu väzieb s rodičmi, deti majú potrebu nadviazať bližší vzťah a skôr budú inklinovať k zamestnancom detského domova:

„S niektorými deťmi máme možno až nadštandardné vzťahy, mám dievča, ktoré povie, že vlastnú mamu nechce ani vidieť, no. Ja vás mám radšej.“

(vychovávateľka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Ako píšeme podrobne v kapitole o dôležitosti etnickej identity, významným faktorom, ktorému sa však v súčasnosti nevenuje adekvátna pozornosť, je kultúrne pozadie dieťaťa a kultúrny kontext detského domova, do ktorého prichádza (pozri viac v kapitole 6.3). Vytváranie väzieb a vzťahov v detskom domove je jednoduchšie pre deti, ktoré sú z podobného kultúrneho prostredia ako vychovávatelia (napr. dieťa, ktoré prichádza zo slovenského kultúrneho i jazykového prostredia). Na druhej strane je však náročnejšie pre deti, ktoré majú iný etnokultúrny pôvod alebo jeho materinským jazykom nie je slovenčina. Pre mnohé rómske deti, ktoré sú umiestnené v ústavnej starostlivosti, je kontakt s detským domovom prvým kontaktom s nerómskym svetom. Navyše, v prípade rómskych detí majú zamestnanci detských domovov často tendenciu prevychovať ich, aby sa začali správať „ako my.“ Takéto zaobchádzanie má pomerne silný symbolický význam a naznačuje rómskym deťom, že ich etnicita či kultúrna výbava je nežiadúca a treba ju nahradiť tou „správnou“. To len posilňuje stigma, s ktorou sú Rómovia neustále konfrontovaní. Pre vytvorenie zmysluplného vzťahu je však dôležité akceptovať dieťa so všetkým, s čím do domova prichádza (viac v časti Potreba akceptácie).

Dominantnú úlohu v procesoch vytvárania citových väzieb a zmysluplných vzťahov zohráva detský domov, keďže deti sú v zraniteľnejšej pozícii – prechádzajú zásadnými životnými zmenami, snažia sa prispôsobiť novému a úplne cudziemu prostrediu a zároveň sa pokúšajú vyrovnáť so stratou rodičov. Detský domov tak má priestor a možnosť nastaviť atmosféru dôvery, avšak zo strany zamestnancov si to nepochybne vyžaduje veľkú trpezlivosť.

Výrazné emocionálne potreby detí v detských domovoch súvisia najmä s tým, že všetky sú nejakým spôsobom deprivované, zranené a vyrovnávajú sa s nejakou stratou. Napriek snahám personálu detských domovov vytvoriť deťom podmienky na nadviazanie nových vzťahov, takéto väzby nenahradia tie rodinné, hlavne nie u starších detí.

Potreba byť vypočutý a rešpektovaný

Podľa respondentov je nevyhnutné, aby si deti uvedomovali, že vychovávatelia (a ostatný personál detských domovov) sú zamestnancami, a nie náhradnými rodičmi. Tento druh zamestnania je však veľmi špecifický, keďže nevyhnutne predpokladá nadviazanie pomerne blízkeho vzťahu s dieťaťom. Podmienkou fungovania starostlivosti teda je vytvorenie vzťahu medzi dieťaťom a vychovávateľom. Takýto vzťah však musí byť založený na rešpekte – dieťa sa musí cítiť akceptované, a vtedy je podľa respondentov ochotné spolupracovať:

„...akceptovať to dieťa so všetkým, s čím prišlo, nech by robili čokoľvek, musím ho akceptovať. Ja tu nie som na to, aby som mu vytýkal, čo všetko zlé porobilo, ja mu chcem ukázať cestu, že to ide, že vie byť úspešný a že na tom budeme spoločne pracovať.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj)

Na vytváranie bližších vzťahov s deťmi detskej domovy začínajú využívať inovatívnejšie prístupy, ktoré sú menej formalizované a byrokratické. V jednom detskom domove napríklad vychovávatelia namiesto vypracúvania individuálnych plánov rozvoja osobnosti dieťaťa píše deťom raz za mesiac listy ako formu spätnej väzby. Listy sú pritom formulované osobne, a tak sú pre deti prijateľnejšou formou komunikácie a reflexie než vyplňanie štandardizovaných formulárov. Takéto listy píše aj deti vychovávateľom. To dáva deťom jedinečnú možnosť vyjadriť sa k otázkam, ktoré považujú za dôležité. Písanie zároveň predstavuje bezpečnú formu komunikácie aj pre deti, ktoré sú uzavreté a ťažšie zdieľajú svoje myšlienky a pocity v komunikácii tvárou v tvár. Na druhej strane sa však tento prístup môže využívať len pri starších deťoch, ktoré už majú písomný prejav zvládnutý na určitej úrovni. Okrem toho treba zvažovať aj to, čo pre deti z etnických menšín znamená písomná formulácia myšlienok v jazyku, ktorý nie je ich materinským, a ich prejav v ňom nie je úplne plynulý a prirodzený.

Respondenti sa nezmieňovali o tom, či deti z odlišného jazykového prostredia môžu tieto listy písať aj vo svojom materinskom jazyku, napríklad v maďarčine či rómčine. Materinský jazyk je formou komunikácie, ktorá je pre deti prirodzená a v ktorej jednoduchšie formulujú a vyjadrujú svoje prežívanie. Ak je štátny jazyk druhým jazykom dieťaťa, môže mu predovšetkým písomný prejav spôsobovať ťažkosti. To môže viesť k limitovanej výpovedi o tom, čo skutočne prežíva. Pochopiteľne, nie všetky detské domovy majú zamestnancov, ktorí ovládajú menšinové jazyky. Najmä rómčina v písomnej forme môže spôsobovať problém dokonca aj pre tých, ktorí po rómsky hovoria. Aj v tejto oblasti teda zdôrazňujeme potrebu pristupovať ku každému dieťaťu individuálne a rešpektovať jeho možnosti a schopnosti.

Z výpovedí respondentov nebolo zrejmé, ako sa s týmito listami nakladá ďalej. Domnievame sa, že by zrejme bolo prínosné, keby po vzájomnej výmene takýchto listov nasledoval napríklad rozhovor alebo iná forma reflexie skôr ako o mesiac, kedy píše ďalší list. Ako však uviedli viacerí respondenti, vychovávatelia vnímajú svoje kapacity a časové možnosti na to, aby sa každému dieťaťu mohli venovať skutočne individuálne, ako veľmi obmedzené.

Potreba stálosti

Zeanah et al. (2005), ktorí skúmali vytváranie väzieb u detí v inštitucionálnej starostlivosti v Rumunsku, zdôrazňujú význam stabilného prostredia pre zdravý psychosociálny vývin detí. Tento aspekt starostlivosti o deti vyňaté zo svojich rodín zdôrazňovali aj respondenti.

Vo viacerých rozhovoroch sa opakovane objavovala téma pevného režimu ako nevyhnutnej podmienky pre prácu s deťmi v ich detskom domove. Pravidelný režim interpretovali ako opatrenia, ktoré majú deti chrániť pred existujúcou či potenciálnou traumatizáciou:

„Jediné, čo ich chráni, je režim a režim, ktorý aj my dodržiavame, ktorým si aj oni overujú, verifikujú, či dodržíť slovo (...) Ak my to ustojíme, tak to

dieťa sa svojím spôsobom po čase upokojí, lebo je to pravidelnosť, ktorá ho svojím spôsobom chráni, a už nemá tie kontrolky zapnuté, že čo sa znova bude diať. Už vie presne, čo sa bude diať, kontrolku už nemusí mať zapnutú.“

(riaditeľka, nešťátny detský domov, Bratislavský kraj)

Pravidelnosť činností, ktorú respondenti nazývali režimom, skutočne môže fungovať ako prostriedok napĺňania potreby určitej stálosti podnetov a prostredia. Pravidelnosť môže dieťaťu pomôcť zorientovať sa v novom, preňho neznámom prostredí, ktoré sa spočiatku javí ako chaotické a nespracovateľné. Umožňuje vytváranie zmysluplného obrazu reality (Hašková, 2009). O to viac by to malo platiť pre rómske deti. K traume z odlúčenia od rodiny sa teda pridružuje aj úzkosť z prostredia, ktorého spôsob fungovania, ale aj jazyk, sú úplne odlišné od toho, na čo boli zvyknuté. V tomto ohľade majú profesionálne rodiny lepšie podmienky vytvárať deťom stabilné a bezpečné prostredie, ktoré im „dáva zmysel“, čím pomáhajú redukovat ich úzkosť z novej situácie. Zdá sa však, že kultúrnym a etnickým aspektom sa v detských domovoch v súčasnosti takmer nevenuje pozornosť, ako uvádzame na viacerých miestach tejto publikácie.

Od detí v detských domovoch sa zvyčajne očakáva, že sa režimu plne prispôbia, a nie, že ho budú spoluvytvárať.

„Niekomu to trvá kratšie, niekomu dlhšie, ale v princípe časom si tie deti na ten režim tu zvyknú, nemajú tu voľnosť, ale sami vidia, že wau... ja sa zrazu vzdelávam, ja viem byť aj úspešný, keď mám ten dohľad, to vedenie.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj)

Z výskumu vyplýva, že detské domovy nastavujú svoje pravidlá bez účasti samotných detí. Deti sa môžu na tvorení pravidiel chodu detského domova podieľať len v obmedzenej miere. Môžu napríklad čiastočne ovplyvniť jedálny lístok, avšak táto úroveň predstavuje akoby sklenený strop participácie detí v rozhodovaní. Pre deti je však dôležité, aby ich dospelí brali ako kompetentných partnerov vo výchove (pozri viac v kapitole 7.1)

Nastavenie pravidiel v detských domovoch v nás zároveň vyvoláva otázku, či a v akej miere pri stanovovaní režimu zamestnanci rešpektujú alebo aspoň zohľadňujú prostredie, z ktorého dieťa do domova prichádza. Sú teda pravidlá detského domova akceptovateľné pre všetky deti?

„Tu to bolo tak výrazne extrémne vidieť, že oni kvázi riešili problémové správanie, že deti neposlúchajú, nechcú mať papuče, pritom pre nich to bolo niečo úplne iné. Tam sa zrejme neprezúvali, lebo tam je to také polozrúcané, sa dá povedať, tak som im povedala, že jednoducho je to o nás, my im teraz vnucujeme nejaký náš systém, naše nejaké pravidlá, ale proste tie deti majú tú normu niekde inde. Ale myslím si, že to vychovávatelia aj tak prijali a pochopili. Mám pocit, že v tomto sú také otvorení tí naši vychovávatelia, že sa vedia akože vžiť do tej ich situácie.“

(psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Pravidlá v detských domovoch často vychádzajú z noriem, ktoré sa považujú za univerzálne platné. Pre deti z výrazne odlišného prostredia však môže neschopnosť splniť tieto normy znamenať ďalšiu traumatizáciu a pocit zlyhania. Odlišnosti prostredia pritom môžu byť tak kultúrne, jazykové, ako aj sociálne či ekonomické. Správanie detí, ktoré nie je v súlade s *a priori* nastavenými pravidlami, sa navyše často interpretuje ako problémové. V prípade rómskych detí pochádzajúcich zo segregovaných lokalít, a teda extrémne chudobného prostredia, sa navyše takéto správanie interpretuje nielen ako problémové, ale podmienené ich etnicitou. Dochádza teda k prepojeniu či etnizácii tzv. problémového správania.

Režim je navyše vo viacerých domovoch nastavený až mimoriadne prísne. Spočiatku sa deti voči striktno nastaveným pravidlám búria, „*od absolútnych foriem odporu, kde dieťa leží na zemi, že vy ma nemôžete nútiť chodiť na krúžky, až po kopanie do stien*“ (riaditeľka, štátny detský domov, Bratislavský kraj). Takéto reakcie sú pochopiteľné – na vytváraní pravidiel sa deti podieľajú len výnimočne (pozri viac v kapitole 7.1), a tak s nimi nie sú stotožnené. Do úvahy treba navyše brať celkovú situáciu, v ktorej sa dieťa ocitlo. Neznáme prostredie, nedobrovoľné opustenie známeho zázemia a odlúčenie od blízkych – to všetko prispieva k zvýšenej reaktivite detí a odmietaniu čohokoľvek, čo vnímajú ako súvisiace s ich umiestnením v domove. Ako sme uviedli vyššie, vo väčšine prípadov sa jednoducho očakáva, že časom sa deti režimu prispôbia, k čomu do istej miery aj nevyhnutne dôjde, prípadne deti jednoducho rezignujú a prestanú sa voči pravidlám vymedzovať.

Udržiavanie režimu podporujú aj pravidelné hodnotenia detí v rámci komunitných stretnutí, ktoré v niektorých detských domovoch organizujú každý týždeň a majú predstavovať určité „nastavovanie zrkadla“ deťom. Na základe tohto hodnotenia potom deti dostávajú pochvalu alebo pokarhanie, prípadne sú vyhodnotené za dané obdobie (týždň) ako neutrálné. V niektorých detských domovoch tieto hodnotenia zverejňujú na nástenkách, čo môže byť mimoriadne stigmatizujúce. Na hodnotenia (navyše) nadväzujú odmeny a tresty. Trestom môže byť napríklad obmedzenie vreckového, ale môže to byť aj zákaz vychádzky, možnosti reprezentovať detský domov na nejakom podujatí či možnosti pridať si na obedu duplu.

„Potom, keď si dieťa zbiera tieto pochvaly, my máme tzv. ‚status excelenta‘, takže ten chlapec je už taký zrelší a dostane tento status. Čo to pre neho znamená? Poobede sa nemusí zdržiavať s tou svojou výchovnou skupinou, čo je určitý počet chlapcov so svojím vychovávateľom, ale pri dodržaní tých noriem, že sa dohodne so svojím vychovávateľom, má možnosť sa rozhodnúť, čo bude robiť.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj)

Odmeny zas môžu mať podobu možnosti navštevovať každý víkend svojich rodičov. Používanie kontaktu s rodičmi ako odmeny však považujeme za pomerne necitlivé opatrenie. Udržiavanie vzťahov medzi rodičmi a deťmi by malo byť samozrejmosťou, ba dokonca prioritou starostlivosti o dieťa v detskom domove.

Okrem toho sa ukazuje, že kontakt s rodinou pomáha deťom lepšie zvládať záťažovú situáciu a znižuje mieru citovej deprivácie v porovnaní s deťmi, ktoré kontakt s rodinou nemajú (Mínavičová, 2009). Neudelenie odmeny je tak de facto trestom. Odmeny a tresty sú dve strany jednej mince a obe sú v skutočnosti hlavne nástrojmi kontroly a moci nad trestaným/odmeňovaným. Zároveň pomáhajú udržiavať nerovnováhu symbolickej moci medzi

odmeňovaným/trestaným a odmeňujúcim/trestajúcim (Kohn, 1993). V detských domovoch navyše prax odmien a trestov potvrdzuje vnímanie detí ako aktérov neschopných robiť zodpovedné rozhodnutia, a preto nad nimi dospelí musia držať jednostrannú kontrolu (pozri viac v kapitole 1.3). Domnievame sa, že pre obe strany (dospelých aj deti) má oveľa väčší prínos partnerský prístup a spoločné nastavovanie pravidiel (pozri viac v kapitole 7.1).

V skúmaných detských domovoch sme identifikovali aj prístupy, ktoré na prvý pohľad môžu pôsobiť ako snaha posilňovať u detí pocit zodpovednosti za vlastný „osud“:

„(...) jednoducho dieťaťu vysvetlíme, že, napríklad, aj ono má veta v rukách, že to nie je o tom, že my ho tu držíme, že jednoducho my nie sme tu polepšovňa, že je tu otvorený priestor, že to dieťa sa tu môže pohybovať, takže kvázi má slobodu a môže chodiť, ale že samo môže ovplyvniť svoju budúcnosť, to, ako sa tu bude správať (...), aj ono môže byť zodpovedné za to, čo sa bude ďalej diať, lebo mu povieme, že jednoducho je tu aj pre teba stále reálna hrozba, že by si sa mohol dostať do nejakej polepšovne (...) Vysvetlím mu, že to nie len na nás dospelých, ale určitú tú časť zodpovednosti preniesť aj na to dieťa, vysvetlím mu to jeho jazykom. Keď budeš robiť toto a toto, že to, čo tam bolo písané, že si kradol, že zanedbávaš školu alebo chodíš poza školu, my tiež budeme musieť písať správu na teba, ako sa tu správaš, že jednoducho toto v tej správe bude musieť byť a potom sa bude rozhodovať, čo bude s tebou.“

(psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Bližší pohľad na takýto prístup však opäť evokuje systém žiaduceho správania a noriem, ktorým sa má dieťa prispôbiť pod hrozbou presunu do „polepšovne.“ Zodpovednosť a sloboda ovplyvniť svoju budúcnosť je tak deťom umožnená na pomerne úzkom priestore, keďže je podmienená strachom.

Potreba vytvárania väzieb za hranicami detského domova

Každý detský domov je umiestnený v určitej komunite a funguje v určitom špecifickom lokálnom kontexte. Detské domovy by mali byť na tento kontext napojené a „domovácky“ život by nemal fungovať len za ich bránami. Pre deti z detských domovov je veľmi dôležité, aby boli plnohodnotne začlenené do života širšej komunity, avšak treba sa vyvarovať vyvolávania stigmy „domováckych“ detí.

Deti z detských domovov by sa nemali napríklad aktivít obce zúčastňovať ako „deti z detských domovov“ (napr. tanečné vystúpenie detí z detského domova), ale mali by byť rovnocenne zastúpené vo všetkých bežných aktivitách, ktoré na komunitnej úrovni prebiehajú. Vďaka tomu môžu vyjsť z „bubliny“ detského domova a vytvárať si väzby aj na prostredie mimo neho. To môže výrazne prispieť k zníženiu ich zraniteľnosti a k lepšiemu začleneniu do spoločnosti po opustení detského domova.

V súčasnosti totiž deti, ktoré po dosiahnutí plnoletosti opúšťajú detské domovy, predstavujú jednu z najzraniteľnejších skupín v spoločnosti. Keďže strácajú väzby na svoje pôvodné rodinné prostredie a majú len obmedzené možnosti vytvárať si sociálne siete mimo detského domova, ocitajú sa niekde uprostred. Nepociťujú prináležanie ani k svojej pôvodnej rodine

či komunite, a zároveň sa necítia byť ani súčasťou širšej spoločnosti mimo detského domova. Často sa tak stávajú obeťami pracovného vykorisťovania, obchodovania s ľuďmi, drogových závislostí, prípadne sa z nich stávajú ľudia bez domova. Previazanie života detského domova s miestnou komunitou môže deťom výrazne pomôcť v budovaní sociálneho kapitálu, ktorý neskôr môžu využiť pri osamostatňovaní sa.

Nie všetky komunity sú takto nastavené alebo na to majú podmienky. Zároveň je množstvo lokalít, najmä v obciach so segregovanými rómskymi osadami, kde sú vzťahy na lokálnej úrovni tak narušené, že o komunitnom živote nemožno vôbec hovoriť – a už vôbec nie o možnosti zapájať rómske deti z detských domovov do života obce. Zmena tohto stavu je nepochybne dlhodobou záležitosťou a vyžaduje si zaangażovanosť mnohých aktérov od samosprávy obce, cez školy, miestnych lídrov, samotný detský domov až po obyvateľov obce, rómskych aj nerómskych.

5.2.3 Individuálne plány rozvoja osobnosti dieťaťa

Detské domovy majú zo zákona (Zákon č. 305/2005 Z. z., §55/1) povinnosť vypracúvať individuálne plány rozvoja osobnosti dieťaťa, ktorých súčasťou je plán výchovnej práce s dieťaťom a plán sociálnej práce s dieťaťom a jeho rodinou (viď nižšie). Tieto dva musia na seba nadväzovať a vzájomne sa dopĺňať. Vo väčšine detských domovov respondenti uvádzali, že na tvorbe individuálnych plánov rozvoja osobnosti dieťaťa sa deti priamo podieľajú. Na tvorbe individuálnych plánov by sa mala podieľať aj rodina, prípadne by mala mať aspoň možnosť oboznámiť sa s nimi (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2013). Z výpovedí respondentov vyplýva, že rodinu dieťaťa do vytvárania týchto plánov priamo aktívne nezapájajú. Vychovávateľ vytvára plán na nadchádzajúci mesiac spolu s dieťaťom, a to v rôznych oblastiach. K týmto oblastiam patrí napríklad zdravotná oblasť, biologická rodina, vzťah s rovesníkmi, sebarozvoj a podobne. Na konci mesiaca si potom spolu vyhodnotia plnenie plánu a rozprávajú sa o tom, čo sa podarilo, čo sa nepodarilo, prípadne čo sa presúva do ďalšieho mesiaca a prečo.

Vyplňanie formulárov individuálnych plánov rozvoja osobnosti dieťaťa niektorí respondenti vnímali ako ďalšiu byrokratickú záťaž. Zároveň to považovali za záťaž aj pre samotné deti:

„Máme tlačivá a musíme to robiť, aj to mesačne robíme spolu s dieťaťom dobrovoľne nasilu.“

(vychovávateľka, štátny detský domov, Bratislavský kraj)

Vychovávateľa by privítali menej formalizovanú formu plánovania aktivít, napríklad písanie listov deťom, čo už niektoré detské domovy zavádzajú (viď vyššie). Samotný fakt, že vyplňajú formuláre, však môže dobre slúžiť k tomu, aby si aspoň orientačne odsledovali, čo sa s dieťaťom deje. Keďže vychovávateľa sa pri deťoch striedajú, nemôžu intenzívne tráviť čas s každým z nich. Pre deti však vyplňanie takýchto formulárov nie je prirodzená činnosť, lebo ani v rodinách sa takéto plány nerobia. Istá miera formalizácie a systematizácie práce s dieťaťom je však potrebná práve pre nastavenie systému starostlivosti o deti umiestnené v samostatných skupinách so striedaním personálu. Ak sa navyše formuláre individuálnych plánov nevyplňajú len formalisticky, môže to deťom pomôcť utriediť si myšlienky a naučiť

sa plánovať. Pre samotné deti by však osobnejšia forma individuálneho plánovania bola nepochybne prijateľnejšia či prístupnejšia.

Okrem zásadnejších vecí, akou je napríklad vzťah s biologickou rodinou, sa v individuálnych plánoch určujú aj veci každodennejšieho typu – vzhlad, vzťahy s rovesníkmi, záujmové krúžky. Účasť dieťaťa na tomto plánovaní však má akoby určitý sklenený strop. Znamená to, že si vyberá iba z možností, ktoré mu detský domov ponúka.

„Čiže vyjadruje sa ku všetkému, ale není to on, ktorý príde a...ale môže prísť, ale je to skôr také, že v tomto má tú oporu v nás, že toto je akoby prichystané a on z tohto si vyberá a hovorí, že toto áno a toto nie.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Hlas dieťaťa je tu síce vypočutý, ale je otázne, do akej miery sú deti povzbudzované k tomu, aby samy iniciatívne navrhovali plány rozvoja svojej osobnosti. Ak by boli deti skôr partnermi ako objektami výchovy, vychovávatelia by mohli plniť skôr sprevádzaciu než disciplinačnú funkciu. Mohli by usmerňovať dieťa v jeho rozhodnutiach, avšak ponechať mu slobodu (a zodpovednosť) robiť rozhodnutia.

Význam pripisovaný individuálnym plánom rozvoja osobnosti dieťaťa sa líši od detského domova k detskému domovu. Môžu sa vyplňať aj iba čisto formálne a vyhýbať sa riešeniu hlbších otázok a emocionálnych potrieb. Najmä v prípade rómskych detí sa v individuálnych plánoch nepomerný dôraz kladie na osvojovanie hygienických návykov a odnaučenie správania, ktoré detské domovy vo viacerých prípadoch interpretovali ako problémové a späté s rómskou etnicitou (pozri viac v kapitole 6.1). Dobré mienená snaha prevychovať rómske deti a naučiť ich „naším“ zvykom však môže budiť dojem snahy o ich „scivilizovanie.“ Ako však ukazuje prístup niekoľkých skúmaných detských domovov, pri deťoch z odlišného kultúrneho a sociálneho prostredia je dôležité, aby boli vychovávatelia pripravení vyjsť zo svojej komfortnej zóny a brať do úvahy rozmanité sociokultúrne výbavy, s ktorými deti do detských domovov prichádzajú. To platí nielen v prípade rómskych detí z prostredia extrémnej chudoby, ale aj detí z odlišného jazykového prostredia.

„Oni to nevnímajú tak ako my, že to je nejaká výpoveď o práci s ním, ale skôr otrava pre nich. Tie listy sa osvedčili v tej XY (názov mesta na južnom Slovensku, pozn. autorky), aj v iných detských domovoch, lebo je to viac také osobné a viac to deťom dá z tej stránky, že naozaj záleží tým vychovávateľom na nich, aby to nebolo v tých tabuľkách, ale aby to bolo také skôr osobné, šité na mieru. Aj tak je to šité na mieru dieťaťa, len je to také osobnejšie.“

(vychovávateľka, štátny detský domov, Trnavský kraj)

V niektorých detských domovoch dokonca nielen vychovávatelia píšú deťom, ale povzbudzujú aj deti, aby písali vychovávateľom, čo možno považovať za spôsob vedenia detí k sebareflexii, vyjadrovaniu svojich pocitov a názorov. V neposlednom rade listy poskytujú bezpečnejší spôsob vyjadrenia svojho prežívania najmä pre introvertnejšie deti, ktoré sa v osobnom kontakte s dospelými ťažšie otvárajú.

5.2.4 Psychologická starostlivosť o deti

O deťoch v detských domovoch prevažoval u respondentov diskurz „problematickosti.“ Viacerí respondenti, predovšetkým psychológovia a psychologičky, hovorili o deťoch v ich detskom domove ako o hyperaktívnych a problémových. Ich psychologická práca sa teda primárne zameriava na korekciu ich „*neprimeraných reakcií, že sa nevedia ovládať*“ (psychologička, neštátny detský domov, Banskobystrický kraj). Čo je však primeranou alebo neprimeranou reakciou dieťaťa v situácii, kedy je odlúčené od svojej rodiny, umiestnené v inštitúcii, ktorej pravidlá sú pre neho veľkou neznámou a prípadne má zažitú viacnásobnú traumu?

Nové, neznáme prostredie, ktoré deti vyňaté z rodín môžu vnímať *a priori* negatívne a ohrozujúco, môže vyvolávať aktiváciu obranných mechanizmov.

„Prvé dva, tri dni nám odmietal jesť, nekomunikoval s nikým, ale už sa aj usmieva, už začína jesť, takže sa udomáčuje. Chcel nám ujsť, tak sme sa porozprávali, že nech päť týždňov vydrží, potom sú veľké prázdniny, proste tým deťom treba dať blízky cieľ.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj)

V najzákladnejšej rovine môžeme hovoriť o úniku a útoku ako spôsoboch obrany voči záťažovej situácii. Únikové reakcie môžu nadobúdať podobu napríklad „úniku do choroby“, či úniku zo situácie, ktorá je pre dieťa záťažová (útek z detského domova, záškoláctvo). Unikajúce deti aj do sveta fantázie a pretvárajú si skutočnosť tak, aby pre ne nebola ohrozujúca. Útočné obranné reakcie znamenajú obranu voči neprimeranej záťaži formou agresie, či už fyzickej alebo verbálnej (Bittner et al., 2007). Takéto prejavy môžu nadobúdať (a často aj nadobúdajú) až formy sebaopoškodzovania.

„Vedia byť hrubé, vulgárne, pourážať vás, ale aj mne to chvíľku trvalo naučiť sa odosobniť od toho. Veď to dieťa má na to právo, ani ja nemávam vždy najlepší deň, a keď toto človek zvládne, tak si myslím, že je to v prospech tých detí, lebo táto práca je taká služba pre tie deti. Sú niekde na pokraji spoločnosti a skúsme im pomôcť. Nie vždy to možno vyjde, ale skúsme to.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj)

Agresívne prejavy si mnohí zamestnanci domovov vysvetľujú ako nevďačnosť detí. Langmeier a Matějček (1974) na základe dlhodobých skúseností a pozorovaní detí v detských domovoch uvádzajú, že jeden z piatich najčastejšie sa vyskytujúcich typov reakcií detí na svoje umiestnenie v ústavnej starostlivosti je tzv. typ sociálnej provokácie. Ide o správanie, ktoré zamestnanci detských domovov charakterizujú ako agresívne, prítomné sú často zlostné výbuchy a neovládateľnosť. Matějček (2005) však ďalej upozorňuje, že deti, ktoré sa takto prejavujú v prostredí ústavnej starostlivosti, môžu byť mimo tohto prostredia úplne pokojné. Ako sme uviedli už vyššie, jednou z najzákladnejších potrieb detí v detských domovoch je stabilita prostredia a akceptácia zo strany dospelých. A hoci nechceme tvrdiť, že tieto typy správania sú úplne smerodajné a presne vymedzené, výpovede respondentov naznačujú, že takto vnímané správanie sa u detí vyskytuje pomerne často. Na správanie a prežívanie

dieťaťa navyše vplývajú aj ďalšie faktory, ako napríklad rovesníci či škola, na ktoré psychológovia majú len limitovaný dosah. Môžu však do istej miery pomáhať dieťaťu tieto vplyvy spracúvať. Odabstrahovanie „neprimeraných“ reakcií od komplexnosti kontextu, v ktorom sa dieťa ocitlo a z ktorého prichádza, vedie k patologizácii a následne stigmatizácii správania dieťaťa. Z výpovedí viacerých respondentov však možno usudzovať, že niektoré detské domovy už postupne prestávajú deti vnímať ako *a priori* problémové a skôr sa snažia hľadať príčinu ich „problémového“ správania.

„...to, že on toto prostredie odmieta, to neznamená, že je on zlý alebo že sme zlí my, ale predstava toho, že niekde býval, mal svoju izbu a mal svoju mamu a otca, ktorí boli akikoľvek, a naraz je v skupine 10 detí, kde je nejaká teta, ktorá je takáto, nejaký ujo, ktorý je takýto a on musí ráno vstať a umyť si zuby, musí ísť do školy a podobne, môže v ňom vytvárať napätie, tenziu.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

„Problémové“ správanie detí je tak chápané ako reakcia na ich neľahkú životnú situáciu. Primeranosť či neprimeranosť detských reakcií je teda vo svetle týchto zmien v zmýšľaní veľmi diskutabilná. Ak sa „problémové a nevládateľné“ správanie vyskytuje u rómskych detí, často sa to pripisuje ich etnicite. Dochádza tak k prepojeniu problémovosti a etnicity.

Vo viacerých detských domovoch respondenti uvádzali, že väčšina detí navštevuje pedopsychiatrické ambulancie, a to z rôznych dôvodov. Okrem vážnych psychických problémov, ako je napríklad sebapoškodzovanie, však pedopsychiatrov navštevujú aj deti, ktorým nebola pripísaná žiadna diagnóza, ale prejavujú sa ako „agresívne či nevládateľné.“ Starostlivosť pedopsychiatra teda respondenti vnímali ako prevenciu závažnejších problémov, avšak môže mať aj svoju odvrátenú stránku. Aj napriek tomu, že môže ísť len o dobre myslené preventívne opatrenie, poukazuje na tendenciu vnímať deti v detských domovoch ako rizikové. Návštevy psychiatra môžu pre deti byť aj stigmatizujúce a v očiach svojich rovesníkov môžu byť vnímané ako „psychicky choré, problémové či narušené“ (Dinos et al., 2004). Takáto nálepka so sebou nesie tak interné následky (znížené sebahodnotenie a pocity hanby), ako aj externé (sociálna exklúzia, predsudky). Negatívny sociálny význam pripisovaný stigmatizovanému správaniu (napr. agresívne správanie u detí) môže byť navyše väčšou prekážkou zmeny než správanie samotné (Byrne, 2001).

Veľkým rizikom je v takýchto prípadoch znútornenie stigmy a prijatie predstavy o sebe samom ako o rizikovej či priamo narušenej osobnosti. U detí z detských domovov pritom ide o ďalšiu úroveň stigmatizácie – stigmú „domováckych“ detí znásobuje stigma „problémovosti a psychickej poruchy.“ V prípade rómskych detí je to navyše aj stigma spojená s ich etnicitou, a to bez ohľadu na to, či sa ony samy ako Rómovia identifikujú alebo nie. Vo väčšine prípadov sa pritom k svojmu pôvodu nehlásia zrejme práve kvôli negatívnej hodnote pripisovanej rómskej etnicite. Ak teda detské domovy považujú preventívnu pedopsychiatrickú starostlivosť za prínosnú, je potrebné možnosť stigmatizácie reflektovať a konať smerom k nabúravaní takto vytváratej stigmy. Možnosťou, ako to dosiahnuť, je napríklad intenzívnejšia komunikácia so všetkými deťmi o práci pedopsychiatrov, či všeobecnejšie o dôležitosti duševného zdravia a pohody.

Mnohým deťom sú zároveň predpisované utlmovacie lieky, a to aj napriek tomu, že v zásade nemajú žiadny efekt na zlepšenie stavu dieťaťa:

„(...) vlastne lieky nikdy nie sú kvôli tomu, že by nejako to dieťa zmenilo správanie, to sa nedá. Lieky sú proste len niečo ako utlmovacie. Ale, samozrejme, že teraz to neznamená, že to dieťa bude ako anjel a nebude mať žiadne výbuchy. Ono sa to dá len nejako eliminovať nejakým nácvikom tak, že on sa postupne dokáže nejako sebaovládať. Ale liekmi nie.“

(psychologička, neštatny detský domov, Banskobystrický kraj)

Utlmovanie prejavov správania, ktoré detské domovy vnímajú ako neovládateľné, tak skôr uľahčujú prácu zamestnancom než situáciu samotného dieťaťa. Ak navyše nejde o psychiatrické diagnózy, ale správanie v reakcii na záťažovú životnú situáciu (vyňatie z rodiny), farmakoterapia slúži len na odstránenie „nepohodlných“ prejavov, ale nevedie napríklad k rozvoju zvládacích mechanizmov, ktoré by deťom pomáhali efektívnejšie sa vyrovnávať s úzkosťou či záťažou aj v budúcnosti.

Deti v profesionálnych rodinách psychológovia navštevujú raz do mesiaca, kde sa však zameriavajú na fungovanie celej rodiny. Pri týchto návštevách psychológ zisťuje v rámci rozhovorov s profesionálnymi rodičmi (a v prípade starších detí aj s deťmi), ako prebieha adaptácia na nové prostredie a celkový vývin dieťaťa. V prípade malých detí (mladších ako 6 rokov) sa zameriavajú hlavne na získavanie informácií od profesionálnych rodičov. Dôležité je, aby sa s deťmi pracovalo multidisciplinárne, teda aby bol zaangažovaný celý tím detského domova a spolupracujúcich inštitúcií (sociálny pracovník, liečebný pedagóg, psychológ, vychovávateľ, špeciálny pedagóg). Podľa vyjadrení respondentov k tomuto cieľu smerujú aj skúmané detské domovy a do práce s dieťaťom a profesionálnou rodinou zapájajú naozaj široký okruh odborníkov.

S deťmi, ktoré sú umiestnené v samostatných skupinách, sa pracuje tak v rámci individuálnych, ako aj skupinových sedení. Podľa výpovedí respondentov deti javia záujem hlavne o skupinové terapie. Skupinové sedenia sa väčšinou organizujú ako pravidelné stretnutia a deti sú zvyčajne rozdelené do skupín buď podľa veku, alebo rodu. V rámci skupinových sedení preberajú najmä bežné témy, ktoré deti riešia vo svojich každodenných životoch, napr. priateľstvá, vzťahy, antikoncepciu a podobne. Skupinové sedenia zároveň slúžia aj ako priestor pre sexuálnu výchovu. V rámci individuálnych terapií sa pracuje aj s hlbšími témami, mnoho detí napríklad prichádza do detských domovov s tým, že samy seba vinia zo vzniknutej situácie v rodine. V jednom zo skúmaných detských domovoch napríklad využívajú pravidelnú spätnú väzbu, akési nastavovanie zrkadla deťom v rámci pravidelných komunitných stretnutí, „že čo všetko robili zle, prečo sa sem dostali“ (zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj), čím im de facto do istej miery aj potvrdzujú ich sebaobviňovanie.

Detské domovy využívajú rôzne formy práce, záleží od nastavenia konkrétneho psychológa. Využíva sa napríklad terapia hrou, pracovná terapia, hipoterapia, arteterapia či sociálno-psychologický výcvik, v rámci ktorého vedú deti k otvorenej komunikácii.

Zodpovednosť za úspech psychologickej práce s dieťaťom sa často kladie na samotné dieťa. Jeho motivácia spolupracovať so psychológom a chodiť na pravidelné sedenia je podľa

respondentov kľúčová. Avšak, zdá sa, že v niektorých detských domovoch psychológovia rezignovali na to, aby sa aj v spolupráci s odborníkmi pokúšali deti motivovať.

I: „A snažíte sa ich nejak motivovať k tomu, aby išli trebárs na tú terapiu alebo aby sa nejak snažili zmeniť to správanie?“

R: „Na tú terapiu, tak tam sa v podstate na to musia naučiť. Tam si človek musí trvať na tých požiadavkách, že bude to vtedy a vtedy a bude sa to dodržiavať. Ale to, aby som ich ja nejak zmenila, to nezáleží odo mňa, lebo ja sa môžem aj roztrhnúť, a keď to dieťa samé nechce, tak neurobí pre to človek nič.“

(psychologička, nešťátny detský domov Banskobystrický kraj)

Toto konštatovanie by sa dalo chápať až ako výraz rezignácie na riešenie situácie detí. Na zmenu správania pritom okrem práce samotných zamestnancov detských domovov môžu vplývať ďalšie faktory, na ktoré majú len obmedzený dosah, napr. rovesnícke skupiny, prvé lásky či prvé úspechy v škole. Ak teda dieťa nejaví o terapiu záujem, v niektorých detských domovoch nevidia priestor na jeho motiváciu. U detí, ktoré si prejdú traumou odlúčenia od rodiny, je však prirodzené odmietanie nových pravidiel či autorít. V takejto traume sa navyše môže pridružiť stres z úplne nového a prípadne aj kultúrne a jazykovo odlišného prostredia, ako to môže byť u rómskych detí.

Očakávanie, že deti samotné budú iniciovať terapiu, je pomerne nereálne, pretože, symbolicky povedané, vo svojej životnej situácii ťahajú za kratší koniec. O to viac to platí o deťoch z odlišného kultúrneho a jazykového prostredia, od ktorých sa očakáva komunikácia v štátnom jazyku, čo pre nich môže predstavovať ďalšiu záťaž. Detský domov je ten, ktorý má väčšiu symbolickú moc i kapacitu iniciovať, ale i motivovať a viesť deti, ktoré sú v ňom umiestnené.

5.3 Práca s rodičmi a návrat do biologickej rodiny

Sanáciu rodiny po umiestnení dieťaťa v detskom domove má vykonávať primárne orgán sociálnoprávnej ochrany v spolupráci s obcou a detským domovom a ďalšími relevantnými subjektmi (napr. akreditovaný subjekt, obec). Zodpovedný pracovník orgánu sociálnoprávnej ochrany je zároveň koordinátorom týchto subjektov, a taktiež monitoruje, ako prebieha práca s biologickou rodinou (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2013). Detské domovy majú predovšetkým podpornú funkciu a ich úlohou je poskytovať súčinnosť orgánom sociálnoprávnej ochrany. Ich úloha je mimoriadne dôležitá, keďže na rozdiel od orgánov sociálnoprávnej ochrany majú v starostlivosti omnoho menej detí na jedného pracovníka. Môžu sa im teda venovať pomerne intenzívne a prostredníctvom nich pracovať aj s biologickou rodinou. Podľa zákona o sociálnoprávnej ochrane detskej domovy utvárajú podmienky na stretávanie sa detí s rodičmi.

5.3.1 Zaangažovanosť domovov v práci s rodinou

Miera zaangažovanosti detského domova v procesoch, ktoré by mali viesť k úprave podmienok v rodine, nezáleží podľa respondentov od toho, ako je nastavená legislatíva či verejná politika. Najzásadnejším je podľa nich ľudský prístup zamestnancov detských domovov. Napriek tomu, že detské domovy majú v oblasti práce s biologickou rodinou skôr podpornú úlohu (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2013), väčšinou s rodinami pracujú intenzívne prostredníctvom detí, ktoré majú zverenú v ústavnej starostlivosti. Iniciatívu v oblasti sanácie rodiny častokrát preberajú aj rôzne mimovládne organizácie a spolu s detskými domovmi tak supľujú úlohu poddimenzovaného systému sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately, ktorý nemá dostatočné kapacity pracovať s každou rodinou individuálne a v potrebnej intenzite.

Zamestnanci detských domovov zvyknú najneskôr do jedného mesiaca od prijatia dieťaťa navštíviť jeho biologickú rodinu, aby zistili, aké sú materiálne a sociálne podmienky rodiny. Za komplexné posúdenie životnej situácie dieťaťa a jeho rodiny je však zodpovedný orgán sociálnoprávnej ochrany. Detské domovy by mu v tejto fáze mali poskytovať podklady a poskytnúť konzultácie. Zároveň musia byť o zisteniach z tejto fázy informované (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2013). Avšak tým, že sociálne pracovníčky detských domovov majú vo svojej agende len určitý počet detí (na rozdiel od orgánov sociálnoprávnej ochrany, kde na jedného pracovníka často pripadajú desiatky až stovky prípadov), majú omnoho viac priestoru venovať sa jednotlivým deťom a ich rodinám intenzívnejšie a individuálne. Preto napríklad môžu zohľadňovať materiálnu situáciu rodiny, kedy si rodičia nemôžu dovoliť cestovať do detského domova. V takých prípadoch cestujú sociálne pracovníčky za rodinou, aby zabezpečili skutočne komplexný obraz rodinnej situácie dieťaťa, ktoré bolo umiestnené v ich detskom domove.

Detské domovy s biologickými rodičmi často a intenzívne pracujú prostredníctvom detí, pretože, ako uviedol jeden z respondentov, *„keď je akýkoľvek záujem (na strane rodičov, pozn. autorky), tak malo by to byť aj našou morálnou a ľudskou povinnosťou, ale zároveň to vyplýva aj zo zákona, že je to ošetrované nejak v ňom, že urobiť všetko pre tú rodinu, aby jednoducho znovu nezlyhala“* (sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj).

5.3.2 Plány sociálnej práce s rodinou

Detské domovy sa v značnej miere podieľajú na tvorbe a realizácii plánov sociálnej práce s rodinou. Plány sociálnej práce realizujú odborníci zo zainteresovaných subjektov (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2013). Malo by teda ísť o zapojenie multidisciplinárneho tímu odborníkov tak z orgánu sociálnoprávnej ochrany a detského domova, ako aj z obce, školy, ktorú dieťa navštevuje, terénnych pracovníkov, lekárov a ďalších. Práca s biologickou rodinou pritom musí prebiehať tak, aby bola v súlade s metódami práce a starostlivosti, ktorú poskytuje detský domov dieťaťu.

Plán sociálnej práce sa tvorí krátko po umiestnení za účasti dieťaťa a v niektorých detských domovoch aj za účasti širšej rodiny, obce a sociálnej kurately. Ide o „pružný“ materiál, ktorý sa priebežne mení a aktualizuje podľa meniacej sa situácie rodiny. K jeho tvorbe niekedy prizývajú aj zástupcov školy a lekára, ak je to vhodné, napr. ak je ohrozený zdravotný stav dieťaťa alebo predtým nenavštevovalo lekára.

Plán sociálnej práce sa vypracúva ešte predtým, ako sa vypracuje prvý plán individuálneho rozvoja osobnosti dieťaťa. Vypracúva ho sociálny pracovník detského domova spolu s pracovníkom orgánu sociálnoprávnej ochrany a jednotlivými členmi odborného tímu detského domova. Rodičia sa na vytváraní plánu sociálnej práce síce zúčastňujú, ale viac-menej sa k nemu môžu len vyjadriť. Vyjadrujú sa teda k jednotlivým otázkam, ako je napr. práca s rodinou, perspektíva náhradnej rodinnej starostlivosti alebo umiestnenie dieťaťa do profesionálnej rodiny. V prípade, že s plánom rodič nesúhlasí, môže to vyjadriť, ale zdá sa, že to v zásade nemá na rozhodnutia detského domova žiadny dopad:

„Nemôžem povedať tak, že by do toho vstupoval takou formou, že to vytvára, ale je určite toho súčasťou on (...) On s tým nemusí súhlasiť, lebo to je ústavná starostlivosť, ale napriek tomu vie o tom, pretože má priestor na to, aby to dieťa navštevoval, či už v tej profesionálnej rodine, alebo vytvoríme priestory tuná v domove. Čiže tieto konzultácie všetky prebiehajú, čiže to není také, že by to bolo za jeho chrbtom.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Podobným spôsobom sa na vytváraní plánu sociálnej práce podieľa aj dieťa. Opäť teda možno hovoriť o určitej hranici zapájania detí a ich rodičov do rozhodovania. Plán sociálnej práce sa pritom priamo dotýka samotnej biologickej rodiny, keďže by mal obsahovať opatrenia smerujúce k náprave situácie a umožneniu návratu dieťaťa. Domnievame sa, že namiesto ukladania úloh biologickým rodičom by títo mali byť aktívne zapojení do spoluvytvárania plánov sociálnej práce.

5.3.3 Kontakt s rodičmi

Detským domovom vyplýva povinnosť vytvárať priestor na stretávanie sa dieťaťa s jeho rodičmi zo zákona o sociálnoprávnej ochrane (Zákon č. 305/2005 Z. z.). Podľa §56 zákona detský domov, orgán sociálnoprávnej ochrany a obec poskytujú deťom a ich rodičom pomoc, aby stretnutia prebiehali čo najľahšie a aby došlo k rozvoju a úprave vzájomných vzťahov a rodinných pomerov. Detské domovy povzbudzujú a vedú rodičov k tomu, aby s deťmi udržali kontakt a vzťah. Udržiavanie kontaktu s rodičmi považovali respondenti za mimoriadne dôležité, pretože *„zakázať kontakt s rodičom je ako smrteľná záležitosť, zakázať ľúbiť tých rodičov“* (riaditeľka, neštátny detský domov, Bratislavský kraj). Detský domov zároveň umožňuje aj návštevy detí v rodinách, pričom zabezpečuje dopravu a v dňoch, ktoré strávia u rodičov, im prispieva na stravu (tzv. stravná jednotka).

Záleží však aj od veku, v ktorom sú deti umiestnené v detskom domove. Ako uvádzali viacerí respondenti, deti umiestnené v domove v mladšom veku si ľahšie vytvárajú väzby na osoby iné, ako sú ich biologickí rodičia. V prípade, že sa podarí upraviť podmienky v rodine a je možný návrat dieťaťa do jeho biologickej rodiny, deti akoby svojich rodičov nespoznávali. U starších detí je však väzba na biologických rodičov už omnoho silnejšia. Návštevy rodičov v detských domovoch sú teda vo všeobecnosti podporované, pretože *„nie je nič lepšie ako biologická rodina“* (sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj).

Návštevy rodičov spočiatku prebiehajú pod dozorom zamestnancov detského domova, kým rodičov nespoznajú a neoveria si, ako prebiehajú ich interakcie s dieťaťom. Viaceré detské domovy dokonca zrušili návštevné hodiny a otvorili sa tak rodičom, čím umožňujú omnoho intenzívnejší kontakt s deťmi. Do viacerých detských domovov rodičia môžu kedykoľvek zatelefonovať a rozprávať sa so svojim dieťaťom. Bežnou praxou sú aj vychádzky detí s rodičmi mimo detského domova a návštevy detí doma. Realizácia stretnutí sa prispôbuje potrebám dieťaťa a možnostiam rodičov.

Ako uviedli niektorí respondenti, pomerne často sa stáva aj to, že veľký počiatočný záujem rodičov postupne akoby „ochladne“. Určitú úlohu tu môže zohrávať fakt, že rodičia vidia, že po materiálnej stránke ich dieťa dostáva omnoho lepšiu starostlivosť, ako by mu vedeli zabezpečiť oni. V takýchto prípadoch to pre deti môže znamenať ďalšiu traumu a stratu. Detské domovy sa však snažia kontakt s rodičmi udržať aj vtedy, ak rodičia neprejavujú záujem. Buď povzbudzujú deti k tomu, aby pravidelne telefonovali domov, alebo telefonujú sami zamestnanci detského domova, prípadne píšu listy. Niektorí respondenti uvádzali, že k „zmiereniu“ sa rodičov s tým, že ich dieťa je v detskom domove, len zriedka dochádza v rómskych rodinách. Tie vnímali ako súdržnejšie. Respondenti tiež uvádzali, že rómski rodičia ťažšie prijímajú to, že im bolo odňaté dieťa a *„majú väčšiu tendenciu stretávať sa so svojimi deťmi, navštevovať detské domovy a deti a domáhať sa svojich práv, aby boli deti s nimi, aby sme im umožnili ten kontakt“* (sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj). Aj táto skutočnosť naznačuje, že z rómskych rodín sú deti vynímané často z dôvodov extrémnej chudoby a zlých bytových podmienok, pričom vzťahy medzi rodičmi a deťmi nebývajú narušené.

Pre mnohých rodičov v ťažkej socioekonomickej situácii je však náročné navštevovať svoje deti, ak neboli umiestnené v detskom domove blízko ich bydliska. Toto je síce priorita, ale nie vždy to umožňujú kapacity detských domovov. Detské domovy pritom môžu podľa zákona vytvárať podmienky aj na to, aby rodičia alebo ďalší blízki príbuzní bývali spolu s deťmi priamo v detskom domove (Zákon č. 305/2005 Z. z., §57/3-4). To je možné v prípade, ak to vyžadujú metódy práce uplatňované v procese sanácie rodiny. Spomedzi respondentov však túto možnosť spomenuli len dvaja, z toho jeden s tým, že takúto možnosť ešte nikdy žiadny rodič nevyužil. Pre rodičov by údajne bolo ťažké prispôbiť sa režimu detského domova, aj keď tento záver je čisto hypotetický. O to dôležitejšie je, aby sa deti umiestňovali v zariadeniach ústavnej starostlivosti čo najbližšie k bydlisku ich biologickej rodiny. Cestovné náklady totiž pre mnohé rodiny predstavujú pomerne veľkú záťaž skromného rodinného rozpočtu. A hoci obec môže rodine prispieť na úpravu rodinných pomerov aj na dopravu, mnohí rodičia o tom nevedia. Často ide najmä o rómske rodiny žijúce v segregovaných lokalitách. V takých prípadoch sa segregácia prejavuje nielen na fyzickej úrovni, ale aj v oblasti bariér v komunikácii medzi obyvateľmi týchto lokalít a samosprávou (viď nižšie).

Zachovanie kontaktu s rodičmi však nemá len jednosmerný efekt na dieťa a jeho psychiku a well-being, ale aj naopak. Návštevy detí v rodinách môžu pôsobiť aj ako stmelovací faktor, ktorý pomôže jednotlivým členom nájsť k sebe cestu, ako uvádzajú niektorí respondenti. Za kľúčový však považujú záujem a snahu na strane rodičov. V prípadoch veľmi narušených vzťahov v rodinách, kde už je prítomný napríklad ťažký alkoholizmus alebo iné závislosti a rodičia nie sú ochotní (alebo nemajú osobnostné kapacity) podstúpiť liečenie, sa situácia upravuje len veľmi ťažko. A práve takéto rodiny potrebujú omnoho intenzívnejšiu podporu zvonka. Podľa vyjadrení respondentov však v takých prípadoch práca s rodinou smeruje

už len k tomu, aby sa zachovali kontakty a vzťahy medzi rodičmi a deťmi, ale perspektíva návratu dieťaťa je veľmi slabá. Práve v rodinách v takýchto ťažkých situáciách (ale nielen v nich) dochádza aj k tomu, že rodičia prestanú o svoje deti javiť záujem. To je pre dieťa ako-by ďalšia strata, kedy prichádza o nádej aj na to, že pobyt v detskom domove je len dočasný a že sa čoskoro vráti domov. Reakcie v takejto situácii sú, samozrejme, individuálne. V zásade však aj tu možno hovoriť o únikových reakciách (pozri viac v kapitole 5.2.1).

„...a teraz to dieťa najprv úplne lípne k tomu rodičovi. Potom, keď cíti od neho taký stratený záujem, tak je to individuálne. Niektoré rezignuje, niektoré bojuje a niektoré je také agresívne, alebo potom dochádza aj k takému konfliktu, že môžu sa medzi sebou vyslovene až pohašteriť, že my sme potom ani nie tí sudcovia, ale takí, že sa to snažíme vyvažovať. Čiže sú aj takéto extrémny, ...“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Okrem toho majú deti tendenciu hľadať chybu v sebe, čo má negatívne dopady na ich vlastné sebaopínanie. Častou reakciou je aj úplné odmietanie kontaktu s rodičmi na strane dieťaťa. Detské domovy to rešpektujú, avšak aj napriek tomu sa snažia vytvárať podmienky na to, aby sa vzťahy udržiavali, či znova nadväzovali. Avšak v prípade, že dieťa odmieta kontakt s rodičmi, detský domov to rešpektuje.

Ako uvádzali respondenti, deti sa aj po opustení detského domova (obvykle po dovŕšení 18-teho alebo 19-teho roku) zvyčajne vracajú do rodiny alebo komunity, z ktorej boli vyňaté, pretože je to okrem detského domova jediný „svet“, ktorý poznajú. Preto je udržiavanie väzieb s rodinou počas pobytu v domove veľmi dôležité. Detské domovy poskytujú deťom všetku možnú podporu, aby s rodičmi udržiavali vzťah, ak je na oboch stranách záujem a existujúca väzba. Ak sa totiž úplne prerušia väzby s rodinou, úspešný návrat dieťaťa do rodiny alebo komunity je prakticky nemožný. A keďže mimo detského domova a biologickej rodiny majú veľmi slabé sociálne siete, stávajú sa mimoriadne zraniteľnými voči rôznym sociálno-patologickým javom (napr. závislosti, bezdomovectvo) a kriminálnym aktivitám (napr. sa stávajú obeťami podvodov, vykorisťovania alebo obchodovania s ľuďmi). Práca s biologickou rodinou by tak mala smerovať predovšetkým k tomu, aby sa dieťa čo najskôr mohlo vrátiť k svojim rodičom a príbuzným. V prípade, že návrat dieťaťa do biologickej rodiny z rôznych dôvodov nie je možný, detské domovy by mali omnoho väčšiu pozornosť venovať príprave dieťaťa na samostatný život. Zabúdať by sa nemalo na vytváranie sociálnych sietí a vzťahov mimo detského domova, aby dieťa po opustení detského domova neostalo odkázané len samé na seba.

5.3.4 Prípadové konferencie ako efektívna metóda práce s rodinou

Viacere detské domovy využívajú pri sanácii rodín prípadové konferencie, pričom prvá sa zvyčajne koná už mesiac po umiestnení dieťaťa v detskom domove. A hoci iniciátorom a hlavným zodpovedným subjektom organizácie prípadových konferencií by mal byť orgán sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately, ukazuje sa, že niektoré detské domovy túto úlohu preberajú na seba, vrátane prípravy jednotlivých účastníkov na konferenciu. Hlavná výhoda prípadových konferencií podľa respondentov spočíva najmä v tom, že všetky zúčastnené stra-

ny, vrátane biologických rodičov a detí, dostanú možnosť vyjadriť sa a spoločne hľadať riešenia vzniknutej situácie. Prípadové konferencie tak umožňujú rôznym aktérom (napr. aj učiteľom a učiteľkám zo školy, ktorú dieťa navštevuje) urobiť si ucelenejší obraz o situácii a hľadať komplexnejšie riešenia. Samozrejme, prípadové konferencie môžu prebiehať aj čisto formalisticky. Ich úspech stojí a padá na prístupe a zaangažovanosti zúčastnených aktérov, najmä však na strane iniciátorov konferencie, ktorými by mali byť orgány sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately. Prípadovú konferenciu však môže zvolať aj samotný detský domov.

„Tak zlyhala aj druhá konferencia, že úlohy boli rozdelené, aj tí, čo ich mali, nepišli a prišli tam len z úradu a prišiel tam detský domov a ostatní zainteresovaní nie. Úrad mal za to, že proste sme odoslali pozvánky, boli doručené, mali spätnú väzbu, ale tam aj skončili. Naša riaditeľka je v tomto taká kreatívnejšia, hľadá nejaké riešenia, lebo naozaj to môže zlyhať na tom, že tá matka má dávno po dávkach, nebude mať na tú cestu a je tam predpoklad, že nepríde, aj keď si tú pozvánku prebrala, takže hľadajú sa nejaké možnosti.“

(psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Prípadové konferencie zároveň vytvárajú priestor na častejšie návštevy sociálnych pracovníkov v biologických rodinách. Stanovovanie úloh v rámci prípadovej konferencie vytvára u všetkých zúčastnených určitý záväzok pracovať smerom k náprave situácie v rodine. Ak sa prípadová konferencia zrealizuje kvalitne, môže viesť rodičov k väčšej zaangažovanosti v starostlivosti o svoje deti. Plnenie úloh stanovených počas prípadovej konferencie sa formálne monitoruje najmenej každé tri mesiace, avšak sociálne pracovníčky detských domovov navštevujú biologické rodiny aj častejšie. Ako uviedla jedna z respondentiek, predtým, než začali využívať prípadové konferencie, sa do rodiny dostali maximálne dvakrát za rok. Teraz sú s biologickými rodičmi v intenzívnom kontakte a do rodiny chodia niekedy aj každý mesiac.

Okrem toho sa pri sanácii rodiny využívajú metódy terénnej sociálnej práce, vrátane rozhovorov s rodičmi a ďalšími členmi aj širšej rodiny. Podľa niektorých respondentov by detské domovy potrebovali mať širšie kompetencie v oblasti práce s biologickou rodinou a byť napríklad prizývané na pojednávania o návrate dieťaťa do rodiny. Podľa zákona o sociálnoprávnej ochrane však detské domovy môžu podávať návrhy na súd, prípadne vstupovať do konania ako vedľajší účastník. Z vyjadrení respondentov možno usudzovať, že práve detské domovy častokrát poznajú situáciu dieťaťa a jeho rodiny najlepšie a mali by mať možnosť zúčastniť sa na tomto procese. Uvítali by teda „viac slobody, potrebovali by sme to, aby sme určite boli prizývaní na súdne konania, aby sme mali tú silu a moc hájiť a brániť záujmy dieťaťa“ (riaditeľka, neštátny detský domov, Banskobystrický kraj).

Navyše, pri návrate dieťaťa do rodiny treba brať do úvahy aj nové vzniknuté vzťahové väzby, ktoré dieťa nadviazalo počas svojho pobytu v detskom domove (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2013). Ďalší plán práce s rodinou by sa mal zaoberať aj možnosťou udržiavania týchto väzieb.

5.3.5 Práca s rómskymi rodinami

To, akým spôsobom respondenti vnímali prácu s rómskymi a nerómskymi rodinami, do veľkej miery záviselo od regiónu, v ktorom sa detský domov nachádzal. Vo východoslovenských regiónoch sú rómske rodiny na tom materiálne najhoršie aj v porovnaní s najchudobnejšími nerómskymi rodinami. A hoci bytové podmienky nemôžu byť dôvodom na vyňatie dieťaťa z rodiny, v extrémne chudobných a vylúčených lokalitách sú väčšinou celkové socioekonomické podmienky rodín také zlé, že možnosti ich zlepšenia sú extrémne obmedzené – najmä v kontexte nedostatočných kapacít systému sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately. Zároveň neexistujú systémové nástroje a opatrenia, ktoré by napríklad riešili možnosti získania zamestnania rodičov či dostupnejšie sociálne služby na komunitnej úrovni. Bez reálnych možností nápravy situácie v rodine sú aj šance na návrat dieťaťa minimálne.

„Takže práca tam v komunitách, v osade, so všetkým, čo to obnáša. My už sme len dôsledkom. Tu sanujeme a ratujeme, čo sa dá, pretože sú to bytosti, ktoré si zaslúžia všetko, čo sa im tu dostáva. A hovorí sa, že spoločnosť je taká silná, ako sa dokáže postarať o svojich najslabších. Takže, neviem, či toto je vizitka sily štátu.“

(riaditeľka, štátny detský domov, Prešovský kraj)

Pre rodiny z takýchto komunít je aj mimoriadne náročné udržiavať kontakt s dieťaťom, keďže cestovné je pre ne nezvládnuiteľným výdavkom. Navyše tým, že mnohí z nich žijú v segregovaných lokalitách, aj služby obce, ktorá by im mohla cestovné preplatiť, sú pre nich prakticky nedostupné, aj keď nie formálne. Symbolické aj fyzické bariéry medzi obcou a segregovanou komunitou však vylučujú ich obyvateľov z využívania verejných služieb.

Nepriaznivým materiálnym podmienkam rómskych rodín venovali respondenti pomerne výraznú pozornosť. Predovšetkým vo výpovediach respondentov z detských domovov z východného Slovenska sa objavovali len rómske rodiny z extrémne chudobných segregovaných lokalít. Títo respondenti teda Rómov vnímali najmä z perspektívy svojej skúsenosti. Respondenti zo západného Slovenska však prácu s biologickou rodinou nevnímali cez etnicitu, keďže situácia sociálne slabších rómskych rodín na západnom Slovensku je porovnateľná so situáciou sociálne slabších nerómskych rodín. Prácu s rodinami teda väčšinou nevnímali cez etnicitu, ale skôr cez ich socioekonomický status – rodiny, ktorých deti sú umiestnené v detských domovoch, sú vo veľmi podobnej situácii a čelia veľmi podobným problémom.

Väčšina respondentov aj popri nedostatočnom materiálnom zázemí rodín vnímala rómske rodiny ako súdržnejšie a prejavujúce väčší záujem o svoje deti v detských domovoch. Zdá sa, že v rómskych rodinách ide pri sanácii najmä o riešenie problémov spojených s ich nízkou životnou úrovňou, zatiaľ čo emocionálne a vzťahové aspekty nepotrebujú toľko pozornosti. Sanácii rodín z vylúčených rómskych komunít sa začína systematickejšie venovať aj Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny (2013) a uznáva, že toto prostredie má svoje špecifiká. Predpokladom úspešnej sanácie rodín z vylúčených rómskych komunít je poznanie komunity, vzťahov v nej, neformálnych pravidiel. Špecifickému kontextu každej komunity sa následne musia prispôbiť ostatné nástroje sanácie – terénna sociálna práca, rozhovory, sprevádzanie, rozvoj rôznych zručností, spolupráca s obcou a orgánom sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately, prípadne s mimovládnyimi organizáciami.

5.3.6 Návraty domov

Cieľom práce s biologickou rodinou by mala byť čo najskoršia náprava situácie v rodine, aby bola schopná prebrať zodpovednosť za výchovu svojho dieťaťa. Pokiaľ dieťa zostáva v detskom domove príliš dlho, návrat do rodiny môže byť preň pomerne stresujúcou záležitosťou. Takou môže byť predovšetkým návrat do prostredia extrémne chudobných segregovaných rómskych komunit, ktoré je veľmi odlišné od prostredia detského domova, na ktoré si už dieťa zvyklo. Ak počas svojho pobytu v detskom domove svoju rodinu nenavštevuje, často-krát nevie, čo môže po návrate očakávať, a o to stresujúcejší môže návrat byť. Tomu sa detské domovy snažia predchádzať aj tým, že umožňujú deťom čo najintenzívnejší kontakt s rodičmi. Dôvodom je jednak snaha, aby sa nenarušili existujúce väzby, ale aj to, aby deti vedeli, odkiaľ pochádzajú a nestratili akýsi zdroj identity. Ako však uviedla jedna z respondentiek, návratom často bráni to, že rodiny nemajú kapacity na to, aby zlepšili svoju socioekonomickú situáciu, a sociálny systém nedokáže tým najchudobnejším poskytnúť potrebnú pomoc.

6

Rómske deti a identita

Elena G. Kriglerová

6.1 Vnímanie rómskych detí zamestnancami domovov

Jedným zo základných cieľov nášho výskumu bolo identifikovať, do akej miery je rómska etnicita dôležitá pri vynímaní z biologickej rodiny, umiestňovaní a v prístupe k rómskym deťom. Predpokladali sme, že podobne ako v iných oblastiach, budú dominovať predsudky a stereotypy voči rómskym deťom. V minulosti CVEK realizoval viacero výskumov¹⁴, v ktorých sa ukázalo, že napríklad učitelia škôl, starostovia, sociálni pracovníci, politici a mnohí iní vnímajú Rómov ako veľmi špecifickú skupinu obyvateľstva, ktorá sa „nedokáže prispôbiť“ hodnotám majoritnej spoločnosti a svojou lenivosťou a neochotou pracovať si sami spôsobujú sociálne podmienky, v ktorých žijú. V školách sú rómske deti a ich rodičia často obviňovaní zo zlyhávania vo vzdelávacom systéme a zo svojej vlastnej neochoty sa do vzdelávania zapojiť. Učitelia často vnímajú rómske deti ako iné a túto inakosť považujú za problém.

Takéto nazeranie na rómske deti a ich rodičov sa vo výskume prejavovalo v oveľa menšej miere, ako sme predpokladali alebo ako sme v minulosti videli napríklad na základných

14 Napríklad Škola ako komunita – vytváranie inkluzívneho prostredia na slovenských školách, Vnímanie menšín v politickom diskurze, Opatrenia na zlepšenie vzdelávania rómskych detí – sú naozaj inkluzívne?, Pravicový extrémizmus na Slovensku v percepcii jeho obyvateľov a iné, všetky dostupné na webovej stránke CVEK: <http://www.cvek.sk/main.php?p=projekty&lang=sk>.

školách. Ani zďaleka to neznamená, že rómska etnicita a špecifická socioekonomická situácia mnohých Rómov, prípadne predsudky voči nim, nezohrávajú v ústavnej starostlivosti žiadnu rolu.

Čo je odlišné od ostatných oblastí, je vnímanie týchto detí zamestnancami detských domovov. Do veľkej miery je to spôsobené tým, že dôverne poznajú individuálnu rodinnú situáciu každého dieťaťa, trávajú s nimi nepomerne viac času ako napríklad učitelia v školách alebo iní ľudia, ktorí prichádzajú s Rómami do kontaktu. Ukazuje sa, že kým v bežnom živote je hlavnou stigмой samotné „rómsťvo“, v prípade detí v ústavnej starostlivosti je to skôr nálepka „domováka“.

Zamestnanci detských domovov preto nerozlišujú až do takej miery, či ide o rómske alebo nerómske deti, pretože všetky prichádzajú z pomerne ťažkých sociálnych alebo rodinných pomerov, a sú tak akoby na „jednej lodi“. Vďaka každodenným intenzívnym kontaktom s jednotlivými deťmi majú zamestnanci detských domovov oveľa menšiu tendenciu generalizovať a viniť zo zlyhávania samotných rodičov alebo dokonca deti.

Napriek všetkému uvedenému, isté stereotypy o rómskych deťoch pretrvávajú. Preto sa v tejto kapitole budeme venovať oblastiam, kedy sa rómska etnicita vníma ako príčina určitého správania. Treba však podotknúť, že ak hovorili respondenti o určitých špecifikách rómskych detí, len v niektorých prípadoch mali tieto špecifiká vyslovene negatívnu konotáciu. Vnímanie istých odlišností (napríklad jazyk, identita, určité kultúrne charakteristiky) chápali ako dôležité pre rešpektovanie ich osobnosti a individuálnych potrieb. Problematickým sa to stáva, ak je takéto vnímanie príliš zovšeobecňujúce a vysvetľuje sa ním akékoľvek správanie rómskych detí. Aj úplné popieranie príslušnosti k určitému etniku môže do veľkej miery ovplyvniť to, ako sa rómske deti cítia, ako samé seba vnímajú a nakoľko sa cítia byť súčasťou širšej komunity. Detský domov je totiž pre tieto deti absolútne cudzím prostredím, kde popri absencii dôležitých rodinných väzieb fungujú aj úplne iné pravidlá spoluzitia ako v bežnej rodine. Rómske deti prichádzajúce zo segregovaných osád alebo z prostredia, kde žijú viacgeneračné rodiny spolu a sociálny život sa odohráva v širšej komunite, sa ocitajú v úplne inom nastavení fungovania sociálnych väzieb, hierarchií a pravidiel.

Ako sme už uviedli v kapitole 2.2, počas socializmu sa „rómsky spôsob života“ (nech už znamenal čokoľvek) vnímal ako niečo nežiaduce a mal byť tvrdo potlačený. Výsledkom boli silné asimilačné politiky, ktorých cieľom bolo odstrániť akékoľvek kultúrne rozdiely medzi Rómami a ostatnou spoločnosťou a „vychovať“ z nich socialistických občanov. Na to sa používal aj systém ústavnej starostlivosti, kde sa deti mali naučiť hodnotám a normám väčšinyvej spoločnosti a „zbaviť sa“ návykov, ktoré získali vo svojom prostredí.

Takéto nazeranie na rómske rodiny do istej miery pretrváva aj v súčasnosti. Mnohí zamestnanci detských domovov, predovšetkým vychovávateľky a sociálne pracovníčky, mali pocit, že deti prichádzajú do domova ako do lepšieho prostredia. Podľa ich vyjadrení si rómske deti zo svojho pôvodného prostredia prinášajú návyky, ktoré „musia zmeniť“:

„Deti, ktoré prídu z osady, už majú návyky, ktoré je veľmi ťažké zmeniť, upraviť. Kvôli tomu ich chceme pripraviť na to, aby vedeli, že to dieťa možno bude zo začiatku iné, ale ono sa môže zmeniť aj postupne.“

(riaditeľ, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

„Tie deti, ktoré prídu z osady, hlavne, keď sú to mladšie deti, tak zo začiatku objavujú strašne veľa možností, ktoré predtým nemali: mnohí objavia úplne iný svet, by som povedal, že možno aj lepší.“

(riaditeľ, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

Otázne však je, či to takto vnímajú aj samotné deti, ktoré sa odrazu ocitli v úplne inom prostredí, bez svojich rodičov a ďalších ľudí, na ktorých mali vytvorené väzby. Apriórny predpoklad, že majoritné prostredie je lepšie, nemusí nevyhnutne korešpondovať s realitou. Skôr to poukazuje na akési konštruovanie normality, prístup „my vieme, čo je pre vás dobré“. Od toho sa nevyhnutne odvíja aj prístup k deťom. Či už vedome, alebo nevedome, vychovávatelia v detských domovoch tak v deťoch vytvárajú pocit „nevhodnosti“ alebo „nesprávnosti“ prostredia, z ktorého pochádzajú. Deti si to môžu spájať so zlyhávaním svojej rodiny. Zároveň môžu mať pocit, že prostredie, z ktorého pochádzajú, je niečo, čo spoločnosť neakceptuje. Ak sa to spája s pocitom, že dôvodom je fakt, že ide o rómske prostredie, môže to v deťoch vytvárať pocit odcudzenia.

Učenie základným hygienickým návykom sa považuje za veľkú „agendu“, ktorú musia vychovávatelia zvládnuť. Často majú pocit, že isté veci deti neovládajú, hoci by ich ovládať mali. Tieto návyky považujú za úplne samozrejme a očakávajú ich od všetkých detí, ktoré do domovov prichádzajú. Vo vnímaní zamestnancov domovov zároveň práve prostredie ústavnej starostlivosti reprezentuje ten majoritný, a teda správny spôsob fungovania. Z nasledujúceho výroku vyplýva, že stále existuje istá deliaca čiara medzi „rómskym“ a „nerómskym“ prostredím, a to nerómske reprezentuje práve detský domov:

„Myslím, že veľkú úlohu zohráva, že v akom veku príde to dieťa a nakoľko je zvyknuté a funguje v tej ich komunite. Mali sme tu štyroch súrodencov. Tí starší prišli v oveľa mladšom veku, možno v nejakom predškolskom, tam jasné, že boli vychovávaní podľa bielych.“

(psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Nerómske prostredie potom reprezentuje správna hygiena, slušné správanie, pravidelná strava, používanie príboru, či zdravotná starostlivosť. Sú to pravidlá a normy správania, ktoré podľa viacerých respondentov Rómovia nepoznajú.

Existuje však aj iný spôsob, ako nazerať na túto skutočnosť. V odbornej literatúre sa často používa argument o tzv. dominancii vlastnej kultúry (Howard, 2006). Majoritná spoločnosť vytvára hodnoty a normy, ktoré sa považujú za niečo univerzálne, nemenné a jediné správne. Na základe týchto hodnôt následne posudzuje iné kultúry. Príslušníci dominantnej kultúry nevnímajú svoj systém názorov ako určitý uhol pohľadu, ale ako absolútnu pravdu. Následkom je vnímanie iných kultúr a ich príslušníkov ako tých, ktorí sa svojím konaním

odchylujú od univerzálne platných pravidiel (Howard, 2006). Ak niekto hodnoty dominantnej kultúry nepozná a automaticky ich nenasleduje, vysvetľuje sa to ako nerešpektovanie samozrejmych vecí, ktoré sú každému zřejmé. Najmä si však „nevie vážiť“ vymoženosti, ktoré sú mu ponúkané:

„To, že je tu teplo, že majú teplú vodu, pravidelnú stravu, to je pre nich niečo, v čom hodnotu nevidia. Vidíme, že oni si nevedia vážiť to, že majú splachovacie WC. Oni sa tešia, že majú vodu. Alebo môžu poškodiť niečo, trebárs začnú písať po stene, čo bežné deti už nerobia.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Košický kraj)

Potrebu empatizovať s deťmi, ktoré pochádzajú z iného prostredia, prejavila jedna psychologička v našom výskume. Snažila sa totiž vysvetliť vychovávateľom, že to, čo vnímajú ako problémové správanie detí a základ konfliktov s vychovávateľmi, môže byť len reakciou na niečo, čo deti nepoznajú a je im to cudzie. Je dôležité automaticky neprpisovať vinu deťom a ich „nevychovanosti“.

„Tak som im povedala, že jednoducho je to o nás, že im vnucujeme nejaký systém, naše pravidlá, ale že jednoducho tie deti majú normu niekde inde. Ale myslím, že naši vychovávateľia to pochopili a prijali.“

(psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Mnoho odlišností a iných noriem v takýchto prípadoch vychádzalo zo zlých socioekonomických podmienok, v ktorých časť Rómov na Slovensku žije. Znak, ktoré sa v tomto prípade pripisujú rómskym špecifikám, sú prevažne charakteristikami chudoby. Rómske deti sú však zároveň vnímané ako tie, ktoré majú do istej miery odlišnú kultúru. Či už ide o negatívne, alebo pozitívne charakteristiky, často môže ísť o stereotypy vytvárajúce optiku, ktorou sa zamestnanci domovov na deti dívajú.

Odlišnosti videli viacerí zamestnanci detských domovov aj vo fungovaní rómskej rodiny. Deti vnímali ako emocionálnejšie, temperamentnejšie. Vzťahy sú definované inak ako v nerómskom prostredí. Preto je možno pre mnohé deti ťažšie adaptovať sa na prostredie detského domova.

Ďalším aspektom, ktorý niektorí respondenti vnímali ako charakteristický pre rómske deti pochádzajúce z prostredia, kde Rómovia žijú v koncentrovaných oblastiach, je výrazne komunitnejší spôsob života. Väzby a emocionálne vzťahy nevytvárajú len so svojimi biologickými rodičmi, ale aj so širším príbuzenstvom, pričom tieto putá sú veľmi silné. Iným spôsobom tam prebieha proces rozhodovania, vzťahy sú hierarchickejšie a autorita sa odvíja viac od veku ako od blízkosti príbuzenských vzťahov.

„Ja ale rozlišujem aj medzi Rómami medzi sebou. Teraz sme tu mali dve maličké deti, päť- a sedemročný chlapec, ktoré tuto pochádzajú z takej rómskej komunity. Žijú teda v katastrofálnych podmienkach, ale žijú ako komunita. Možno to ešte žiaden detský domov nezažil, takú ich družnosť, ako oni spolu držia pokope. Akonáhle deti boli vyňaté, tak o druhej sem prišiel jeden ujo,

o hodinu tu bol zasa niekto, a oni takto postupne prichádzali a zrazu sa nám tu vystriedalo toľko ľudí, až vychovávatelia s tým mali problém.“

(psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Zároveň aj celkové nastavenie rodinných väzieb je podľa respondentov iné ako v nerómskych rodinách. Niektorí vychovávatelia o tom hovoria priamo s deťmi, zaujímajú sa o ich pôvod a od nich samých sa dozvedajú rôzne špecifiká, o ktorých by inak nevedeli. Je potom pre deti prínosné, ak s tým vychovávatelia aj ďalej pracujú. To sa však príliš často nedeje (pozri viac v kapitole 6.3). Osobné charakteristiky detí, ktoré môžu byť ojedinelé, náhodné alebo spojené so sociálnym prostredím, sú generalizované a vysvetľované ako „rómske charakteristiky“. Vtedy sa to vysvetľuje predovšetkým „génmi“, ktoré sú odlišné od ostatnej populácie. Klasické predsudky o neprispôsobivosti, kriminalite a lenivosti Rómov sa reprodujú aj vo vzťahoch k týmto deťom:

„Viete čo, oni majú tie gény, ktoré teda u nich sú, určite áno. Určite som sa nestrela u detí, ktoré boli v detskom domove, biele deti, s tak častými krádežami, záškoláctvom, laxným prístupom, konzumným spôsobom života... Nedá sa to zovšeobecniť, určité výnimky sú, ale určite je to u nich tak viac výrazné. „

(riaditeľka, neštátny detský domov, Banskobystrický kraj)

Druhá línia stereotypov sa týkala zneužívania sociálneho systému Rómami. Otvorene sa o tom vyjadrovalo len zopár respondentov, ostatní skôr poukazyvali na to, že pre mnohých rodičov je výhodnejšie, ak majú deti v domove, pretože je tam o ne lepšie postarané (v jednom detskom domove sa vyjadrovali v zmysle, že ho rodičia vnímajú ako internát pre deti).

„Domnievam sa, že rómske rodiny majú veľa detí, lebo sociálny systém je nastavený v ich prospech. Bohužiaľ, deti prichádzajú na svet preto, lebo sú pre ne zdroj príjmu, a potom tie prostriedky, ktoré štát vyčleňuje na ich výchovu, sú neefektívne preinvestované a idú úplne na iné účely, ale rozhodne nie na dieťa, a, samozrejme, dieťa nemá dostatok.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj)

Rómovia si podľa niekoľkých respondentov údajne môžu za svoju situáciu sami, pretože nič nerobia pre to, aby sa zlepšila. Svoju situáciu často riešia kriminalitou a zneužívaním systému.

Predpoklad, že deti kradnú a nerešpektujú normy nastavené majoritnou spoločnosťou, môže mať dopad aj na konanie voči deťom bez ohľadu na to, či sa takto aj reálne správajú, alebo nie. Rozhodovanie o umiestnení do profesionálnej rodiny, do pestúnskej starostlivosti alebo samotný proces osvojenia tak môžu byť zaťažené predsudkami tých, ktorí rozhodujú o ďalšom osude detí.

Zároveň sa môže stať, že vďaka takémuto predpokladu budú rómske deti *a priori* obviňované z krádeží alebo iného porušenia pravidiel, ktoré sa v domove vyskytnú. A v nemenej dôležitej miere to môže mať negatívny dopad aj na samotné deti, ktoré boli vyňaté zo svojho

prostredia a zároveň sú odmietané v novom prostredí, do ktorého prišli. Ich sebavnímánie a zvnútorňovanie pocitu, že nech robia čokoľvek, bude sa to posudzovať predovšetkým cez nálepku problémovosti, môže viesť k naučenej bezmocnosti a rezignácii na akúkoľvek aktivitu.

6.2 Deti z prostredia menších a jazyková bariéra

Tak, ako sa hovorí o deťoch v domovoch ako o „štátnych deťoch“, je zmlčaným predpokladom aj to, že celá starostlivosť v domovoch (vrátane bežnej komunikácie) musí prebiehať v štátnom jazyku. Zároveň to korešponduje a nadväzuje na predstavy ústavnej starostlivosti z obdobia socializmu, kedy sa predovšetkým v prípade rómskych detí vyžadovala úplná asimilácia. Komunikácia v rómskom jazyku predstavovala zaostalosť, ktorú treba čím skôr prekonať (pozri viac v kapitole 2.2)

Téma menšinových jazykov preto vôbec nie je prítomná v diskusiách o detských domovoch. Napriek tomu, že deti patriace k národnostným menšinám majú právo byť vzdelávané vo svojom materinskom jazyku, na štátnu opateru sa takáto možnosť formálne nevzťahuje. Deťom, ktoré prichádzajú z odlišného jazykového prostredia (najčastejšie z maďarského alebo rómskeho), prináša odlišný jazyk ešte väčšie adaptačné ťažkosti ako slovenským deťom (pozri viac v kapitole 5.2.1). To však detské domovy takmer vôbec nereflektujú:

„Trebárs my sme dlho ani nevedeli, že tie deti rozprávajú maďarsky, že boli učené maďarským jazykom. Náš pán riaditeľ maďarsky vie. Až potom po nejakom čase a pri nejakej príležitosti deti zbystrili, že počujú maďarčinu, potom sa pustili do reči. Dovtedy nehovorili nič. Išli sme riešiť to, že či sú tie deti v poriadku, a až potom sme zistili, že nám asi nerozumejú.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Košický kraj)

Tento výrok naznačuje, že v niektorých prípadoch materinský jazyk nie je údajom, ktorému by sa pri prijímaní detí do ústavnej starostlivosti pripisovala dôležitosť. Automaticky sa predpokladá, že deti budú hovoriť po slovensky, a ak nie, rýchlo sa po slovensky naučia počas pobytu v domove.

Detské domovy jazykovú odlišnosť považujú za bariéru a príťaž, ktorú je potrebné čo najskôr odstrániť. Materinský jazyk detí nevnímajú ako niečo prirodzené, čo je dôležité rešpektovať aj počas ústavnej starostlivosti. V prípade, že deti neovládajú štátny jazyk, domov sa snaží čím skôr túto „bariéru“ odstrániť. Nevnímajú to však ako problém. Tvrdia, že deti sa učia rýchlo, a tie, ktoré prichádzajú v nižšom veku, sa po slovensky v domove naučia za veľmi krátky čas.

Používanie materinského jazyka zároveň nie je vo väčšine domovov žiaduce. Ak deti medzi sebou hovoria rómsky alebo maďarsky, obvykle sú usmernené, aby začali hovoriť po slovensky. Len v niekoľkých domovoch to vychovávatelia rešpektovali, najmä medzi súrodencami.

Materinský jazyk detí prípadne používajú aj zamestnanci pri ich prijímaní do detského domova, avšak len na prekonanie prvotných komunikačných ťažkostí. V oficiálnej komunikácii sa používa výlučne slovenčina:

„Máme jednu kolegyňu, ktorá vie po rómsky. Ona je okamžite pri prijímaní. Ale, našťastie, naše deti sa veľmi rýchlo učia. Hlavne tie bábätka.“

(vedúca pracovníčka, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

Tomu, že deti potrebujú hovoriť svojim materinským jazykom a je to pre nich prirodzené, nasvedčuje, že mnohé z nich okamžite „prejdú“ do materinského jazyka, keď komunikujú so svojimi biologickými rodičmi alebo medzi sebou. Samé si však uvedomujú, že to nie je žiaduce, a často to robia tajne:

„Aj čo sme mali tých sedem súrodencov, tak keď prišli rodičia, tak oni sa rómsky rozprávali. Keď si boli istí, že ich nikto nevidí, tak aj medzi sebou sa rómsky rozprávali.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Košický kraj)

Napriek tomu, že deti medzi sebou alebo s biologickými rodičmi môžu hovoriť po rómsky, nepodporuje sa to, ak je prítomný personál detského domova.

„Ale áno, hovoria (po rómsky, pozn. autorky), (...), ale potom, keď je to v našej prítomnosti, tak nejako to zastavíme, že aby hovorili po slovensky. Tomu ale nezabránite a niektoré informácie sa snažia odovzdať tak, akoby chceli, aby sme my tomu nerozumeli. Máme taký pocit.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Zdá sa teda, že vo vzťahu k deťom a ich rodičom prechovávajú zamestnanci niektorých detských domovov určitú nedôveru a podozrievavosť a je snaha mať ich pod kontrolou. Podpora rómčiny je v detských domovoch veľmi ojedinelá. Pre mnohé deti takáto diskrepancia a prepínanie z jedného jazyka do druhého môže spôsobovať nielen adaptačné ťažkosti, ale aj problémy po návrate do biologickej rodiny, ak sa v nej upravujú podmienky natoľko, aby sa dieťa mohlo vrátiť. Ak totiž prišlo do domova menšie dieťa, ktoré sa v domove alebo v profesionálnej rodine naučilo po slovensky a zabudlo jazyk, ktorým hovoria jeho rodičia, návrat domov môže byť plný neporozumenia a odcudzenia voči vlastným rodičom.

Tejto téme sa však nevenuje dostatočná pozornosť. Respondenti v našom výskume si dôležitosť materinského jazyka takmer vôbec neuvedomovali. Norma používať štátny jazyk sa javí ako samozrejmosť. Pritom podľa zákona o sociálnoprávnej ochrane a aj podľa koncepcie deinštitucionalizácie by sa dieťa malo čo možno najskôr a bez traum vrátiť do svojej biologickej rodiny.

Pre deti je nepochybne výhodou, ak okrem materinského jazyka ovládajú aj štátny jazyk. Ak sa však automaticky od nich znalosť tohto jazyka vyžaduje, môže to prispieť k ešte väčším ťažkostiam detí. Osvojenie slovenčiny pritom nemusí nevyhnutne znamenať vzdanie sa svojho materinského jazyka. Zdá sa však, že deti v ústavnej starostlivosti nie sú vedené k bi-

lingvizmu. Príklon k slovenčine na úkor materinského jazyka má pritom silný symbolický význam vo vzťahu k tomu, ktorá jazyková (etnická) identita sa považuje za žiaducu. Ak je dieťa umiestnené v slovenskom prostredí s tým, „*aby ich tam učili komunikovať po slovensky (...) alebo ídú do slovenských škôlok*“ (psychologička, nešťátny detský domov, Banskobystrický kraj), naznačuje to nežiaducosť odlišnej jazykovej identity. A to aj napriek deklarovanému dobrému úmyslu detského domova uľahčiť dieťaťu začlenenie napríklad do škôl. Podmienkou začlenenia by však nemalo byť vzdanie sa časti svojej identity.

Táto situácia je veľmi podobná ako situácia rómskych detí v základných školách¹⁵, kde sa školy tiež snažia čo najviac potláčať rómsky jazyk a využívať ho maximálne ako nástroj na prekonanie jazykovej bariéry, teda na plynulý prechod do používania slovenčiny. Deti, ktoré navštevujú školy a nie sú v ústavnej starostlivosti, však ešte stále môžu hovoriť svojim materinským jazykom aspoň doma s rodičmi. Avšak deti vyrastajúce v ústavnej starostlivosti túto možnosť strácajú, čo komplikuje ich situáciu a zároveň potláča ich identitu, ktorá okrem iných dimenzií má aj tú etnickú, hoci sa jej v súčasnosti neprikladá veľká dôležitosť. Možno skôr hovoriť o dlhodobých tendenciách eliminovať ju s cieľom „integrovat sa“ do spoločnosti. Integrácia bez akceptácie celkovej identity človeka však ostáva len jednostranná. Ide teda skôr o asimiláciu ako o akúkoľvek formu skutočného zapojenia do spoločnosti.

To je aj jeden z dôvodov, prečo sme sa v našom výskume čiastočne venovali etnickej identite a jej významu v prípade rómskych detí v ústavnej starostlivosti. Nasledujúca časť bude preto zameraná na túto tému.

6.3 Dôležitosť etnickej identity v ústavnej starostlivosti

Človek má množstvo identít, ktoré vznikajú na základe rôznych sociálnych väzieb. Tie si vytvára v prostredí, v ktorom žije a ktoré ho do veľkej miery formuje. Nejde tak len o jednu identitu, a preto by nikdy nemalo byť vnímanie ľudí redukované výlučne len na to, z akého prostredia prichádzajú, akým jazykom hovoria alebo aké náboženstvo vyznávajú. Až všetky tieto (a mnohé ďalšie) aspekty spolu tvoria základ každej osobnosti.

Tak je to aj s etnickou identitou, ktorá v sebe kombinuje kultúrne, náboženské a iné prvky. V kapitole 2.2 sme popísali, ako sa socialistické zriadenie snažilo potlačiť čokoľvek, čo bolo v Československu vnímané ako príslušnosť k rómskej identite alebo kultúre. Neexistovala ani rómska národnosť ako najvyššia forma uznania tejto identity štátom. Čokoľvek, čo bolo spájané s „rómstvom“, malo byť tvrdo potlačené a odstránené. Na to slúžili aj politiky sociálnej starostlivosti o deti, vrátane ústavnej starostlivosti (pozri viac v kapitole 2.2). Ak boli deti vyňaté z rodiny a umiestnené v detských domovoch, cieľom bolo vychovať z nich ľudí bez špecifickej etnickej príslušnosti. Popieral sa teda nielen jazyk, o ktorom sme písali v predchádzajúcej časti, ale aj iné oblasti, ktoré by mohli súvisieť s etnickou identitou, či už subjektívne z pohľadu samotných rómskych detí, alebo z pohľadu vychovávateľov a štátu.

15 Pozri napríklad Gallová Kriglerová & Gažovičová (2012).

Akékoľvek tlaky na asimiláciu sú popretím práva človeka svoju kultúru udržiavať a rozvíjať. Výskumy, ktoré boli realizované v minulosti aj na Slovensku ukazujú¹⁶, že aj keď je človek súčasťou iného kultúrneho spoločenstva, vždy je pre neho dôležité to, odkiaľ pochádza, kde sa narodil a kto sú jeho významní druhí, teda ľudia, ktorí formovali a formujú jeho identitu. S týmito charakteristikami sa spája často aj jazyk, ktorým hovoríme, náboženstvo alebo svetonázor, ktorý vyznávame, a rôzne hodnoty a normy, ktorými sa riadime. Kymlicka (1995) napríklad považuje kultúrnu identitu za nevyhnutnú formatívnu podmienku úspešného života. Hovorí o „sociálnej kultúre“ – teda kultúre, ktorá poskytuje svojim členom zmysluplné spôsoby života v širokom rozsahu ľudských aktivít – v sociálnej, vzdelávacej, náboženskej, či ekonomickej sfére života. Príslušníci istých skupín tak zdieľajú nielen spoločné spomienky, ale aj inštitúcie.

Dôležité však je, že rôzne identity sa nevyhnutne vzájomne nevylučujú. Človek môže mať identitu Slováka aj Róma bez toho, aby si musel vybrať jednu, s ktorou sa výlučne stotožní a ktorú prevezme. V tom sú snahy o asimiláciu kontraproduktívne a často neúspešné. Prílišný dôraz na príslušnosť len k jednej kultúre môže zároveň viesť k vzájomnému odcudzovaniu medzi ľuďmi, predovšetkým v multietnických spoločnostiach, akou tá slovenská nepochybne je.

V prípade ústavnej starostlivosti je stret týchto dvoch svetov ešte výraznejší ako pri bežných interakciách. Ústavná starostlivosť reprezentuje „dominantnú“ teda majoritnú kultúru v jej najširšej podobe. Ako sme už spomínali v časti o jazyku, zamestnanci domovov detí vnímajú ako „štátne deti“, a to v praktickej rovine znamená, že pri starostlivosti o deti vôbec neberú do úvahy akúkoľvek kultúrnu odlišnosť detí. Starostlivosť prebieha v slovenskom priestore, a tak je aj vnímaná.

Popri dominancii majoritnej kultúry sme v súčasnosti tiež svedkami uplatňovania princípu kultúrnej slepoty (Kymlicka, 1995). Kultúrna odlišnosť sa nijakým spôsobom nezohľadňuje a nezodrážňuje. Zamestnanci detských domovov vysvetľujú tento prístup tým, že nechcú robiť rozdiely medzi deťmi a snažia sa pristupovať ku všetkým deťom rovnako, nediskriminačne. Dochádza tak k zamieňaniu rovnosti s rovnakosťou. Ak sa však v praxi zaobchádza so všetkými deťmi „rovnako“, môže dochádzať k tomu, že ignorujeme a prehliadame špecifiká, ktoré tieto deti majú a ktoré vyžadujú určitým spôsobom odlišný prístup. Mnohé aspekty noriem a hodnôt, ktoré sa považujú za univerzálne platné, sú v skutočnosti len uhlom pohľadu dominantnej majoritnej kultúry. Zamestnanci domovov považovali isté správanie a návyky detí za samozrejmé a prirodzene ich očakávali. Ak ich však napríklad rómske deti nepoznali a neriadili sa nimi, personál detských domovov sa tomu čudoval. Dochádza tak k ignorovaniu potrieb detí a vytváraniu tlaku na uniformné správanie. Kultúrna homogenita však v skutočnosti neexistuje.

Každé dieťa, ktoré sa ocitne v ústavnej starostlivosti, príde do pomerne formalizovaného, cudzieho a nie vždy veľmi priateľského prostredia. Niektoré rómske deti to majú ešte o to ťažšie, že detský domov predstavuje úplne nový svet, ktorý je ešte aj kultúrne odlišný od toho, ktorý poznali z domu. Prípady, v ktorých hovoria po rómsky len potajomky a vtedy, ak ich nikto nevidí, svedčia o tom, že si uvedomujú nevhodnosť prejavovania svojej identity. Deti si tiež často uvedomujú, že ak sa budú správať nápadne a viditeľne sa odlišovať od

16 Pozri napríklad Gallová Kriglerová, Kadlečíková & Lajčáková (2009); Tužinská (2009); Tužinská (2010).

iných, môže to mať pre ich fungovanie v domove negatívne dôsledky. Tlak na uniformitu sa tak prejavuje aj zamlčivaním svojej identity. Výsledkom potom je, že často popierajú, že sú Rómovia, resp. sa k tomu navonok vôbec nevyjadrujú. Zamestnanci detských domovov potom zamlčovanie etnických prejavov niekedy interpretujú tak, že tieto aspekty identity nie sú pre deti vôbec dôležité.

Ak deti používajú svoj materinský jazyk tajne, hovorí to veľa aj o väzbách, ktoré sa v domovoch (ne)vytvárajú, o vzájomnej dôvere medzi dospelými a deťmi a o „hlase“, ktorý deti v ústavnej starostlivosti majú, ale aj o napĺňaní iných ako materiálnych potrieb. Tomu sa však venujeme v samostatnej kapitole (pozri viac v kapitole 6.2).

Viacerí respondenti na otázku, či sa deti hlásia k svojej etnicite, odpovedali „*nie, oni s tým nemajú problém*“. To naznačuje, že v očiach zamestnancov domovov môže byť prislusnosť k rómskej etnicite vnímaná ako problematická a ako niečo, čoho je potrebné sa zbaviť.

Špecificky v prípade rómskych detí je dôležité aj to, že na Slovensku byť Rómom znamená pomerne veľkú stigmú. Predsudky a stereotypy voči tejto skupine obyvateľstva sú natolko silné, že mnohí Rómovia sa sami navonok ani nechcú identifikovať s touto etnicitou, pretože si uvedomujú negatívne dôsledky, ktoré sa s tým spájajú. Zároveň môže dochádzať aj k zvnútorneniu tejto stigmy a následného dištancovania sa od Rómov a popieraniu tejto časti svojej identity. To môže byť do istej miery aj prípad detí v detských domovoch. Dostávajú sa do napätia, ktoré je spôsobené vyňatím z prostredia, ktoré je „rómske“. Bez ohľadu na konkrétny dôvod vyňatia, deti si uvedomujú, že toto prostredie je vnímané ako „zlyhávajúce“, aj keď na to nemusí nikto otvorene poukazovať.

„Oni majú zafixované, že Rómovia, to sú tí zlí, a ja nechcem byť ako oni.“

(vychovávateľka, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Všetky tieto okolnosti môžu vplývať na to, že dieťa do istej miery pociťuje svoju identitu ako odlišnú a zároveň takú, ktorej prejavy nie sú žiaduce. Preto ju niekedy počas pobytu v detskom domove skrývajú. To však neznamená, že ju neriešia:

„Oni v istom veku začnú to svoje rómstvo riešiť. Jednak sa s tým stretáva často vonku, teda že si vypočuje, že je Cigán alebo čokoľvek v tomto. Vždy sa snažíme, aby našli nejaký pozitívny vzťah k sebe. Snažíme sa nejako doceliť, aby netrpel, že je snedý. V tej terapii chceme, aby prijal, že je to pekné. Snažíme sa hovoriť o tom, že oni nie sú egoistickí, sú skôr komunitní, udržujú vzťahy s ľuďmi a podobne. Tak na tom stavíme.“

(psychologička, neštátny detský domov, Bratislavský kraj)

Viaceré psychologičky a vychovávateľa v domovoch (prípadne profesionálni rodičia) si uvedomujú, že nie je ideálne, ak deti rómsku identitu úplne skrývajú. Vzťah k svojej biologickej rodine je pre ne kľúčový a popieranie toho, kým sú, môže veľmi silno narušiť väzby medzi dieťaťom a prostredím, z ktorého prišlo a do ktorého by sa malo vrátiť (čo je hlavným cieľom súčasného nastavenia deinstitucionalizácie ústavnej starostlivosti).

„Niektorí to v sebe ani nepestujú, niektorí majú problém sa aj identifikovať s tou rómskou komunitou, lebo aj keď sú takej tmavšej pleti, tak potom sú prekvapení... Ja som Róm? Musíme s tým niekedy pracovať, lebo potom, keď sa vrátia do toho svojho pôvodného prostredia, mali by byť s tým nejako zrozumení, zžití. Oni niektorí tým, že od malička boli v doječenskom ústave a stále žili len v tomto prostredí, tu sa oni veľmi necítia byť Rómami.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Tento výrok poukazuje na to, že identita sa vytvára predovšetkým v prostredí, kde človek žije a vyrastá. Lenže doječenský ústav ani detský domov nie sú a ani by nemali byť prirodzeným prostredím, ktoré ako jediné formuje identitu dieťaťa. Deti si zároveň stále udržiavajú silnú väzbu na svoju biologickú rodinu (pozri viac v kapitole 5.3). To, že sa necítia byť Rómami, skôr svedčí o tom, že sa necítia byť nikým, podobne ako iné deti vyrastajúce výlučne v inštitucionalizovanom prostredí. Práca s biologickou rodinou počas pobytu dieťaťa v domove a udržiavanie pravidelných kontaktov s rodičmi v dobe, kedy dieťa ešte z rôznych dôvodov nemôže byť vrátené do starostlivosti rodičov, môže do veľkej miery prispieť k prevencii straty identity, resp. osvojeniu si efemernej identity „domováka“, ktorému chýbajú akékoľvek väzby na bežné okolie.

Dôležitým aspektom v tomto procese je najmä destigmatizácia rómstva. Ak budú deti róm-sku identitu spájať iba s tým, ako je v súčasnosti vnímaná majoritnou populáciou, je zrejmé, že ju nebudú chcieť prijať. Nikto nechce byť spájaný s kriminálnou činnosťou, lenivosťou a neprispôbivosťou. Avšak byť Rómom alebo Rómkou môže znamenať oveľa viac, a to bez zbytočných stereotypných konotácií. Navyše, viditeľná odlišnosť Rómov spôsobuje, že bez ohľadu na skutočne pociťovanú príslušnosť k určitej kultúre, vonkajšie okolie im etnickú príslušnosť pripisuje a vníma ju prevažne negatívne. Už len preto je dôležité, aby sa deti vedeli s týmito rozpormi vyrovnáť.

Veľmi intenzívne to riešila jedna z respondentiek – profesionálna matka, ktorá si zobrala rómske dieťa aj do pestúnskej starostlivosti:

I: „Pracujete nejakú s jej rómstvom?“

R: „Pracujeme, ale ona si to nechce priznať. Popiera to, vie to a snažím sa to do nej hustiť, že je Rómkou. Bolo také, že keď nastupovala do školy, kričali na ňu, že je Cigánka z domova. Ona to dosť popiera, lebo v okolí vidí, ako žijú ostatní Rómovia (segregovaná komunita s veľmi napätými vzťahmi medzi Rómami a majoritou, pozn. autorky). Ja to ale riešim aj s ostatnými deťmi v domove a stále im rozprávam, že oni sú Rómovia, ale oni to nechcú.“

(profesionálna matka, štátny detský domov, Košický kraj)

Aj tento citát poukazuje skôr na to, že aj keď si niektorí zamestnanci dôležitosť identity uvedomujú, nemajú dostatočnú podporu v tom, ako s touto témou citlivo narábať. Ak majú totiž deti zažitú negatívne stereotypy, ktoré sa s touto etnicitou spájajú, samotné zdôrazňovanie rómstva môže byť len stigmatizujúce. Ani zjednodušené poukazovanie na (vnímané)

pozitíva, ako ich ukazuje nasledujúci výrok, nemusia byť adekvátnou reakciou na potrebu zdôrazňovania kultúrnej identity. Pozitívne stereotypy sú tiež len stereotypmi:

„...ste tmavší, ľahšie sa opálite, máte temperamentnú povahu, čo vám uľahčuje komunikáciu s ľuďmi.“

(psychologička, nešťátny detský domov, Bratislavský kraj),

Je preto možné konštatovať, že s kultúrnou identitou detí v inštitucionálnej starostlivosti sa doposiaľ vôbec nepracovalo. Je to oblasť, ktorá nie je považovaná za dôležitú, pretože ju tak (vo väčšine prípadov) nevnímajú zamestnanci detských domovov, ani deti samotné, ktoré svoju identitu popierajú.

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny v súčasnosti implementuje národný projekt deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti, v ktorom dôležitosť etnickej identity detí zdôrazňuje a pripravuje realizáciu aktivít zameraných na scitlivovanie pracovníkov ústavnej starostlivosti. Cieľom by malo byť vytvorenie príručky o transkultúrnom prístupe a realizácia viacerých vzdelávacích workshopov pre ľudí pracujúcich s deťmi v ústavnej starostlivosti¹⁷.

6.4 Rómski zamestnanci

Pre podporu identity rómskych detí a pre pocit, že ústavná starostlivosť nemusí byť nevyhnutne svetom, ktorý je im úplne cudzí, by mohlo pomôcť, ak by medzi zamestnancami detských domovov boli aj Rómovia. Mnoho Rómov v súčasnosti na vysokých školách študuje sociálnu prácu a jedno z možných uplatnení je aj v tejto oblasti. Zároveň aj v ostatných formách náhradnej starostlivosti – napríklad pri profesionálnom rodičovstve alebo pestúnskej starostlivosti – by mohli Rómovia zohrávať dôležitú rolu. V súčasnosti sa to však deje len v obmedzenej miere. Viacerí riaditelia vo výskume si uvedomovali dôležitosť rómskych zamestnancov pre deti:

„Mali sme aj jedného dobrovoľníka Róma, ktorý si robil doktorát. Veľa sme sa rozprávali, že by bolo dobré, ak by deti mali niekoho takého, koho vidia, že má tiež takú identitu. Tie deti ho môžu vnímať, že je Róm, aj keď veľké haló by z toho nerobili.“

(riaditeľ, štátny detský domov, Trnavský kraj)

„No iste, ak mi príde vychovávateľ Róm a bude chcieť to robiť a ja nebudem mať miesto, tak ho nájdem, vymyslím asistenta alebo čokoľvek, aby bol v kontakte s deťmi, a vyskúšam to. My to tak trochu aj kompenzujeme, aby sa deti dostali k svojej komunite. My spolupracujeme s Cigánmi (ja ich tak volám, lebo oni sa tak sami oslovujú) z vedľajšej dediny. Tam majú tie pozitívne vzory, majú

17 Informácia o projekte dostupná na stránke http://www.upsvar.sk/europsky-socialny-fond/narodne-projekty-v-programovom-obdobi-2007-2013/narodny-projekt-podpora-deinstitucionalizacie-nahradnej-starostlivosti.html?page_id=269820.

svoje domy, živia sa prácou, na víkendy si ich zoberú...Chlapci tam pomáhajú, keď majú tie rómske dni každý rok, pripravujú stánky, obsluhujú tam.“

(riaditeľka, nešťátny detský domov, Bratislavský kraj)

Jedným z problémov sú aj kvalifikačné predpoklady na to, aby sa človek mohol starať o deti, či už ako profesionálny rodič, alebo vychovávateľ, prípadne sociálny pracovník. Len veľmi málo Rómov takéto predpoklady spĺňa a v prípade profesionálnych rodičov to predstavuje veľkú bariéru, pretože musia spĺňať požiadavku minimálne stredoškolského vzdelania. Viacerí respondenti sa vyjadrili, že poznajú Rómov, ktorí by sa mohli výborne starať o deti ako profesionálni rodičia, avšak keďže túto zákonnú požiadavku nespĺňajú, sú automaticky diskvalifikovaní. Na druhej strane je podľa viacerých profesionálne rodičovstvo mimoriadne náročná práca, ktorá vyžaduje množstvo predpokladov. Nie vždy však tieto predpoklady možno naplniť len samotným vzdelaním.

Podobne je to aj v prípade vychovávateľov:

„To je zas problém kvalifikovanosti, a ja som v tom taký rebel, nemala by som to hovoriť... Pre mňa nie je ani tak dôležité, či má vychovávateľ špeciálnu pedagogiku, alebo sociálnu prácu, pre mňa je dôležitý feeling, osobnosť a to, čo je schopný dieťaťu dať.“

(riaditeľka, nešťátny detský domov, Bratislavský kraj)

V žiadnom z detských domovov sme však nestretli vychovávateľku, psychológa ani sociálnych pracovníkov, ktorí by boli Rómovia. Vo viacerých detských domovoch pracovali Rómovia ako profesionálni rodičia, avšak ich počet vzhľadom na podiel rómskych detí v domovoch bol minimálny (pozri viac v kapitole 8.6).

7

Vzťahy v domovoch

Elena G. Kriglerová

Ak deti dostanú možnosť, vo svojich rovesníckych skupinách samé vytvárajú normy a pravidlá, ktoré regulujú ich členstvo v skupine (Wyness, 2006). Snažia sa získať kontrolu nad svetom a zdieľať ju so svojimi rovesníkmi, pričom dospelí v týchto procesoch zohrávajú dôležitú referenčnú úlohu. Veľmi často sa v prípade detstva hovorí o dôležitosti hrania. Avšak bežne sa hra detí vníma len ako trávenie obdobia nevinnosti (teda niečo nepodstatné) alebo forma učenia (teda niečo funkčné pre budúci vývoj). Avšak detstvo nie je len hra v tomto zmysle, je to svet sám osebe, je to život detí, ktorý je sám osebe dôležitý, bez jeho ďalších implikácií pre budúci – dospelácky – život.

Veľmi často sa deti musia riadiť pravidlami, ktoré samé nevytvorili a na príprave ktorých sa ani nepodieľali. Tieto pravidlá často vymedzujú ich správanie v inštitúciách – školách, internátoch, detských domovoch, ale regulujú výlučne správanie detí (nie dospelých). V školských poriadkoch potom neprekvapí napríklad nariadenie, že deti sa v školách musia prezúvať, a dospelí nie. Školský poriadok stanovuje, že špecificky deti nesmú behať po chodbe. Nikde sa však nepíše o tom, že po škole nesmie behať *nikto*, teda ani učiteľky alebo upratovačky. Dospelí akoby nemuseli byť súčasťou stanovených pravidiel, lebo sa *a priori* predpokladá, že ich budú dodržiavať (James & James, 2004). Ak by ich aj nedodržiavali, deti ich nemôžu kritizovať, a už vôbec nie vyžadovať sankcie. Mnohé deti vnímajú tieto pravidlá ako nespravodlivé (ak platia len pre ne) a ich dodržiavanie je preto často vynútené, nie zvnútornené samotnými deťmi. Ak by sa na ich príprave deti podieľali, vnímali by ich ako ich vlastné, a mali by preto väčšiu ochotu ich dodržiavať. Cítili by navyše aj zodpovednosť voči ostatným (Gordon, 2012). Zároveň tieto pravidlá takmer vždy regulujú len *negatívne správanie*. Akoby deti boli považované za principiálne zlé, a preto je potrebné regulovať ich zlé správanie. Nie sú to však pravidlá hry. Obvykle je to zoznam negatívnych vecí, ktoré môžu deti spáchať. Ich správanie je preto potrebné preventívne upravovať.

V uplynulých desaťročiach sa najmä v západnej Európe čoraz viac priestoru a hlasu dáva samotným deťom. V Británii nájdeme príklady, kedy deti participujú na plánovaní a navr-

hovaní detských ihrísk, prípadne iných verejných priestorov určených aj im (Wyness, 2006). Deti začínajú byť prizývané aj k tvorbe politik, ktoré sa týkajú ich ochrany. Aj na Slovensku sa čoraz častejšie politiky formujú aj vďaka výskumom, ktoré sa realizujú spolu s deťmi a v rámci ktorých deti a mladí ľudia poskytujú svoj pohľad na ochranu ich práv a svoju úlohu v spoločnosti. *Národný akčný plán pre deti z roku 2013* napríklad začína kapitolou a citátmi, ktoré hovoria o tom, ako to vidia deti. Tento jav je výrazným posunom a vďaka zaň môžeme okrem iného aj postupnej zmene paradigmy vnímania detstva. Od toho, že dospelí (rodičia, učitelia, politici) najlepšie vedia, čo je pre deti dobré, smerom k počúvaniu aj detí, by sme sa pravdepodobne nedostali bez zmeny rámca, v ktorom diskusie o detstve v súčasnosti prebiehajú.

Okrem politik, ktoré sú na deti zamerané, a priestoru, ktorý je (aj pre deti) vytvorený, je dôležité sledovať aj to, aké diskurzy o detstve tvoria samotné deti. Čo si pod detstvom predstavujú a ako ho vymedzujú? Mayall (2002) tvrdí, že deti sa pri konštruovaní detstva vymedzujú voči dospelým. Detstvo je to, čo nie je dospelosť. Vo svojom výskume zistil, že deti rámčujú detstvo ako absenciu zodpovednosti, významnú hierarchiu (*my sme vždy menej ako dospelí, rodičia sú vyššie, my sme dole*), povolenia a reštrikcie. Absencia zodpovednosti im však, na druhej strane, dáva pocit, že detstvo je jednoduchšie ako dospelosť. Je to priestor na zábavu, hru. Ochrana sa zas spája s významnou kontrolou – deti majú pocit, že si neustále musia pýtať od rodičov a (predovšetkým) od učiteľov na niečo povolenie. Treba však poukazať na to, že toto vnímanie detí môže byť ovplyvnené prevažujúcim diskurzom dospelých. Tí totiž voči deťom často vystupujú presne vo vyššie popísaných kategóriách – ako nadradení (*ja viem, čo je pre teba dobré*), vekovo významnejší (*kým nebudeš mať 18, budem rozhodovať ja*) a ochranárski (*nemôžeš to urobiť sám/sama, lebo by si si ublížil/a*).

Deti samé seba zároveň vnímajú ako menšinovú sociálnu skupinu. Veľmi intenzívne a citlivo vnímajú nerovnosti a moc, ktorú voči nim dospelí uplatňujú (Mayall, 2002). Učitelia aj rodičia veľmi často používajú sankčné mechanizmy a tresty, ktoré deti vnímajú ako nespravodlivé. Skôr by preferovali, aby dostali viac šancí zmeniť alebo napraviť svoje správanie. V tomto sú deti navzájom spojencami, vnímajú sa ako skupina, ktorá čelí dospelým a znáša ich mocenskú pozíciu zo svojej podriadenej situácie. Platí to tak vo vzťahu k učiteľom v škole, ako aj doma, keďže s rodičmi zažívajú podobné situácie. Deti medzi sebou zdieľajú svoje zážitky s rodičmi a učiteľmi, chápu sa a podporujú (Mayall, 2002).

Empatia a solidarita medzi deťmi je daná predovšetkým tým, že ako skupina stoja oproti dospelým, ktorí ich vnímajú ako outgroup. To podporuje vyššie spomínané zistenia Corsara (2009), ktorý písal o vytváraní spoločnej detskej kultúry, odlišnej od sveta dospelých (aj keď prepojenej s okolitým svetom). Bolo by naivné myslieť si, že všetky deti navzájom zdieľajú solidaritu a empatiu. Rozsah šikany na školách a konflikty medzi súrodencami sú dôkazom opaku. Napriek tomu sa ukazuje, že ak deti stoja zoči-voči dospelým, hľadajú spojencov medzi svojimi rovesníkmi.

Ako uvádzajú viacerí teoretici a výskumníci spoločenských vied (Corsaro In Quortrup, et al., 2009; Mayall, 2002; Wyness, 2006), deti sú kompetentnými a relevantnými sociálnymi aktérmi. Nie sú nezrelými bytosťami, ktoré pasívne prijímajú svet okolo seba a nechávajú sa vychovávať. Práve naopak, svet okolo seba aktívne ovplyvňujú a dokážu sa zodpovedne postaviť rôznym výzvam a rozhodovať sa, ak dostanú šancu. Z mnohých výskumov je zrejmé, že deti skutočne volajú po tom, aby ich hlas bol vypočutý. Voľný čas napríklad definujú ako čas, kedy „*nie sú pod kontrolou dospelých*“ (Mayall, 2002, s. 134). Prílišná kontrola zo strany

dospelých v nich vyvoláva pocit podriadenosti a slabej viery v svoju vlastnú zodpovednosť a kompetencie.

V diskusiách o náhradnej alebo ústavnej starostlivosti je veľmi dôležité vedieť aj to, čo si o nej myslia samotné deti a ako ju vnímajú, pretože ich sa týka úplne najviac. Ak totiž z rôznych dôvodov stratia svoju rodinu, ich životy sa obvykle radikálne zmenia. Úspešnosť náhradnej starostlivosti do veľkej miery závisí aj od toho, ako ju prijímú samotné deti.

Napriek tomu, že vo Veľkej Británii sa názory detí sledujú už 30 rokov, len málokedy sa skutočne zohľadňovali pri samotnom nastavovaní sociálnych služieb pre deti. Na Slovensku sa to tiež deje len veľmi zriedka. Výskumy z Británie poukazujú na mnohé neistoty a obavy, ktoré deti trápia v súvislosti s náhradnou starostlivosťou. Mnohé z nich majú obavu, že nezapadnú do novej rodiny, nestanú sa jej súčasťou alebo z nej budú vyňaté. V inom výskume zas deti mali potrebu pracovať a vyrovnáť sa s dôvodmi, prečo boli odobraté biologickej rodine (Goodyear, 2011). Zároveň sa zistilo, že deti vedia veľmi málo o svojich právach a cítia sa byť neinformované o celom procese ich vyňatia z rodiny (Buchanan, 1995).

Štúdia zo Severného Írska poukázala aj na význam iných väzieb, ktoré deti strácajú tým, že sú umiestnené v ústavnej starostlivosti. Rozhovory s deťmi ukázali, že stratu priateľov a širšej rodiny vnímali veľmi negatívne. Cítili sa nahnevané, smutné a osamelé. Zároveň stále cítili silnú väzbu na svoje pôvodné rodiny a veľmi sa zaujímali o to, či ich rodičia dali súhlas na náhradnú starostlivosť. Svoju minulosť si držali v tajnosti a neboli ochotné sa o ňu s nikým deliť, dokonca ani so súčasnou rodinou (Mc Auley, 1996).

7.1 Hlas detí

Deti v ústavnej starostlivosti sa ocitajú v životnej situácii, ktorú samy nespôsobili a nemohli ani nijakým spôsobom ovplyvniť. Konceptia zabezpečenia výkonu súdnych rozhodnutí (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011) uvádza, že v posledných rokoch narastá aj počet predbežných rozhodnutí o vyňatí dieťaťa z rodiny, predovšetkým vo vyšších vekových skupinách. Počet detí vyňatých z rodiny na základe predbežného rozhodnutia súdu narástol „o 13,4 % medzi rokmi 2008 a 2010, pričom najvyšší je tento nárast u detí vo vekovej skupine 7 – 15 rokov, ktorých bolo v r. 2010 umiestnených o 40 % viac ako v r. 2008. Oproti tomu umiestňovanie detí na základe rozhodnutia súdu o nariadení ústavnej starostlivosti má klesajúcu tendenciu – v r. 2010 bolo takto umiestnených o 57 detí – t. j. o 13,7 % menej“ (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 14).

Znamená to, že deti sa často ocitnú mimo svojho prirodzeného prostredia pomerne rýchlo a musia sa adaptovať na úplne nové a cudzie prostredie. Ak má byť teda naplnený najlepší záujem dieťaťa, je veľmi dôležité, aby boli v tomto procese brané do úvahy aj ich potreby a názory.

Tento fakt si uvedomujú aj tí, ktorí nastavujú systém sociálnoprávnej ochrany dieťaťa a sociálnej kurately. Vo vyššie spomínanej koncepcii sa uvádza, že „dôležité je aj zapojenie detí do procesu rozhodovania, najmä v smere spolurozhodovania o sebe, aktivitách a zámeroch profesionálnej rodiny, samostatnej skupiny aj celého detského domova (napr. „delegovania“

zástupcu detí pri predkladaní požiadaviek na napĺňanie ich potrieb a záujmov, podávanie a vybavovanie sťažností....), skvalitniť zapojenie detí do prípravy a vyhodnocovania IPRO-Du18, pokračovať v zapájaní detí do činností v detskom domove – upratovanie, nakupovanie a narábanie s finančnými prostriedkami, varenie, skrášľovanie prostredia, rozšíriť možnosti pracovnej terapie, animoterapie, výchovno-rekreačných táborov a osvojovania si bežných pracovných a sebaobslužných zručností, zapájať mladých dospelých do pomocných činností v detskom domove“ (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 27).

V časti obsahujúcej návrhy úloh a opatrení táto koncepcia detským domovom a orgánom sociálnoprávnej ochrany detí a sociálnej kurately ukladá vytvoriť podmienky na vyjadrovanie názoru detí k otázkam, ktoré sa ich týkajú. Taktiež by mali byť vytvorené podmienky na zapojenie detí do procesu rozhodovania o aktivitách detského domova a na zisťovanie názorov detí.

Preto sme sa vo výskume zamerali aj na to, akým spôsobom sú deti v domovoch zapájané do rozhodovania. Zaujímalo nás, do akej miery je ich názor rešpektovaný a bráný do úvahy, či už pri dôležitých rozhodnutiach, alebo v bežnom živote domova.

Vzhľadom na to, že o vyňatí dieťaťa z biologickej rodiny rozhoduje súd na základe podnetov orgánov sociálnoprávnej ochrany, detský domov nemá na toto rozhodovanie dosah. Respondenti teda ani nevedeli dobre posúdiť, do akej miery sú deti zapájané do rozhodovania o nariadení ústavnej starostlivosti.

Rozhodovanie o tom, či dieťa bude zaradené do samostatnej skupiny, profesionálnej rodiny, alebo pestúnskej starostlivosti, ostáva na detskom domove (pozri viac v kapitole 4.3.2) a do veľkej miery závisí od veku dieťaťa. Najmladšie deti (do veku 6 rokov) sa na rozhodovaní o svojom umiestnení zvyčajne nepodieľajú vzhľadom na svoj nízky vek. Ďalším faktorom je však aj to, že podľa zákona o sociálnoprávnej ochrane (Zákon č. 305/2005 Z. z., §100j/8) majú byť všetky deti do 6 rokov umiestnené v profesionálnej rodine. Názor starších detí však často býva vypočutý a domovy sa naň snažia prihliadať. Nie vždy im však vyjdú v ústrety a snahou je skôr pracovať s dieťaťom, aby prijalo rozhodnutie, ktoré detský domov urobil. Podľa viacerých respondentov dieťa nemá vždy dostatok informácií na to, aby bolo schopné sa okamžite rozhodnúť, či je istý typ starostlivosti preň vhodný, alebo nie:

„Určite sú už deti, s ktorými sa to dá riešiť, že či chce ísť do náhradnej (pestúnskej) starostlivosti, alebo nie. Ale ja by som to nechala až na to stretnutie, pretože dieťa niekedy môže odmietajúť to, čo nepozná a nevie si predstaviť.“

(sociálna pracovníčka, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

V procese rozhodovania je veľmi dôležité, aby s dieťaťom pracoval psychológ, vychovávateľ alebo sociálny pracovník, ktorý by ho jeho rozhodnutiami sprevádzal. Často sa totiž stáva, že deti odmietajú napríklad stretnutie so svojimi biologickými rodičmi, čím sa komplikuje spätná adaptácia a možnosti návratu dieťaťa do rodiny. Podobne je to aj s profesionálnymi rodičmi a pestúňmi. Dieťa nemôže urobiť rozhodnutie bez toho, aby malo s nimi vopred

18 Ide o individuálny plán rozvoja osobnosti dieťaťa, ktorého súčasťou je najmä plán výchovnej práce s dieťaťom a plán sociálnej práce s dieťaťom a jeho rodinou. Je vypracovaný v spolupráci s obcou a orgánom sociálnoprávnej ochrany detí a sociálnej kurately (pozri viac v kapitole 5.2).

nejaký kontakt. Často musí prebehnúť viacero stretnutí, v rámci ktorých si jeden na druhého môžu postupne zvykať. Staršie deti niekedy profesionálne rodičovstvo alebo pestúnstvo odmietajú, pretože sa obávajú, že sa tým zmenšia ich šance na návrat do ich biologickej rodiny. Pre iné je zas profesionálny rodič oveľa lepšia voľba ako samostatná skupina v detskom domove. Nestretli sme sa však s tým, že by si dieťa priamo mohlo vyberať profesionálnu rodinu, do ktorej pôjde. Mechanizmus je nastavený skôr opačne – o zaradení rozhoduje detský domov a iba v prípade, že dieťa tento typ starostlivosti vyslovene odmieta, je na jeho názor prihliadnuté (pozri viac v kapitole 4.3.2).

„Po prvé, dieťa to môže kedykoľvek odmietnuť vtedy (počas rozhodovania), ale aj kedykoľvek počas toho, kedy tam je. Tak zas ale nemalo by to byť také, že dnes tam chcem byť a zajtra nie. Už to potom nie je také, že zbaľ si veci a ideme naspäť. Ale kedykoľvek, aj počas... Dokonca sú decká v rámci diagnostiky u psychológa, vyjadrujú sa k tomu, že chcem... Vyslovene je tam taká právna klauzula, že chcem ísť do profi rodiny alebo nechcem. A je diskutabilné, či to psychológ robí dostatočne alebo nie, že dieťa nepresvedčí, aby išlo do profi rodiny. Ale zas si nemyslím, že je to o tom, že dobrý psychológ ho má presvedčiť. Je to naozaj individuálne, či dieťa chce alebo nie.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Podobne to funguje aj pri rozhodovaní o zaradení do jednotlivých samostatných skupín. Tých je v každom detskom domove obvykle viac (pozri viac v kapitole 4.3.2). Rozhodovanie o zaradení do skupiny je primárne na detskom domove. Ak sa však stane, že dieťa má z nejakých dôvodov (či už kvôli vzťahu k vychovávateľom alebo k iným deťom) potrebu byť preradené do inej skupiny, býva mu to umožnené. Deje sa to však len vo veľmi výnimočných prípadoch a až vtedy, ak sa nepodarí situáciu vyriešiť inak.

Aktívnejšie sú deti zapájané do tvorby individuálnych plánov rozvoja osobnosti dieťaťa (IPROD). Toto zapojenie je často však len veľmi formálne. Vychovávatelia a sociálni pracovníci v mnohých prípadoch vnímajú individuálne plány ako byrokratickú záležitosť, kde je potrebné vyplniť formuláre a stanoviť plány. Absentuje akési presvedčenie o ich účelnosti a dôležitosti. Individuálne plány by mali slúžiť na to, aby vychovávatelia spolu s dieťaťom nastavili krok po kroku postupy, ktoré by vyhovovali obom stranám a ktoré by deťom pomáhali rozvíjať sa, ideálne s cieľom vrátiť sa do svojej biologickej rodiny. V niektorých detských domovoch zaviedli menej formálny spôsob komunikácie a vyhodnocovania, a to formou listov, ktoré píše vychovávatelia deťom a deti vychovávateľom. V tejto podobe majú deti väčšiu slobodu vyjadriť svoje vnímanie, pocity, potreby a očakávania (pozri viac v kapitole 5.2).

Odpovede takmer všetkých respondentov naznačovali, že deti nie sú vnímané ako skutoční aktéri rozhodovania a nie sú vnímané ani ako niekto, na koho názor treba jednoznačne prihliadať. Aj v prípade možnosti odmietnuť určité rozhodnutie, vzhľadom na nastavenie vzťahov a rozhodovacích procesov v detských domovoch nie je pravdepodobné, že by takúto možnosť mali často. Žiaden z detských domovov totiž nemal vypracovaný nejaký špecifický systém alebo metodiku systematického zohľadňovania hlasu detí. V prípadoch, kedy k tomu dochádza, je to skôr na interpersonálnej úrovni, vo vzťahu medzi vychovávateľmi, psychológmi, sociálnymi pracovníkmi a konkrétnymi deťmi, v konkrétnych situáciách.

Deti v zásade musia prijať pravidlá, ktoré pre nich vytvoril detský domov, a v rámci nich existuje určitý priestor na prejavovanie individuálnych názorov, potrieb a predstáv. Adaptácia dieťaťa po príchode do domova je teda vlastne len adaptáciou na podmienky a pravidlá, ktoré sú v domove nastavené vedením a zamestnancami:

„Máme daný režim. Tie deti vedia, že takýto režim je, je na nástenke.“

(vychovávateľka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

„O tom, čo sa deje v detskom domove ako zariadení, deti nerozhodujú. Ale rozhodujú o tom, ako budú vychovávané, vždy sú pri tvorbe IPRODu a každá úloha sa s nimi preberie. Je to vzdelávanie, príprava do školy, vychádzka, rozvrh vychádzok a podobne.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Deti sa teda nijakým spôsobom nepodielajú na základnom nastavení fungovania domova. Vnútrotný poriadok pripravuje vedenie a konzultuje ho s vychovávateľmi a ostatnými zamestnancami, ktorí majú určitý priestor, aby sa k nemu vyjadrili. Deťom je následne len predstavený po príchode do domova:

„V podstate také privítanie robíme, ako sa dá. Čiže najčastejšie je tam sociálny pracovník, vychovávateľ, psychológ. Privítame ho a povieme mu, že čo ho možno čaká a aký je zhruba taký chod detského domova, ako to tu prebieha.“

(riadiateľka, neštátny detský domov, Bratislavský kraj)

Je zrejmé, že dieťa sa musí oboznámiť so základnými pravidlami fungovania, a tie musia byť nastavené spoločne a byť platné a záväzné pre všetky deti. V celom tomto procese však necítiť prakticky žiadny vklad detí. Pravidlá sú obvykle postavené na odmenách a trestoch a napĺňanie práv detí často nadobúda formu odmeny za adekvátne správanie (pozri viac v kapitole 5.2). V jednom detskom domove napríklad na nástenke visel vnútrotný poriadok domova. Povinnosti detí boli postavené veľmi reštriktívne – na presne stanovených zákazoch a trestoch viažucich sa k ich porušeniu. Tieto pravidlá boli veľmi konkrétne a prepracované. Na druhej strane, práva detí boli len odkopírované z Dohovoru o právach dieťaťa. Nemali žiadnu väzbu na daný detský domov a nijako nesúviseli s dodržiavaním ostatných pravidiel. Pravidlá pre zamestnancov domova zároveň neboli nikde formalizované tak, aby sa mohli stať spoločnými pravidlami fungovania v celom domove. Dochádza tak k tomu, že nastavené pravidlá sú deťom cudzie a necítia za ich dodržiavanie žiadnu zodpovednosť. Rešpektujú ich iba do tej miery, aby po ich porušení nenastal trest, ktorý je často spojený s jedinými vecami, ktoré majú rady (odopieranie návštev domova, odopretie vychádzok a podobne).

S participatívnym modelom zapájania detí sme sa stretli len v jedinom, neštátnom, detskom domove, v ktorom je popri škole zriadená rada zložená z detí rôznych vekových kategórií. Raz za dva týždne sa rada detí stretáva s vedením a diskutuje o tom, čo sa za uplynulé obdobie stalo. Deti pomáhajú s vymýšľaním motivačných prvkov pre ostatné deti, prezentujú svoje potreby a očakávania:

„Niečo sa podarí, niečo zlyhá na financiách. Ale pokiaľ je to oprávnená požiadavka, snažíme sa im vychádzať v ústrety. Takže sa domnievam, že deti sú zaradené do rozhodovacieho procesu.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj)

Tento princíp sa najviac blíži skutočnej participácii detí na rozhodovaní. Avšak deti sú do rady obvykle nominované za odmenu. Ide o deti, ktorých správanie je vyhodnotené ako najlepšie a ktoré nie sú negatívnym vzorom pre ostatné. V začiatkoch sa vedenie snažilo postupovať tak, že deti samé rozhodovali o svojich reprezentantoch. Vychovávatelia však neskôr začali tieto voľby usmerňovať tak, aby sa do rady dostali predovšetkým tí, ktorí dokážu artikulovať požiadavky ostatných. Ponúka sa však aj iná interpretácia. Nemusi ísť vždy nevyhnutne o deti, ktoré dokážu artikulovať potreby ostatných, ale skôr o deti, ktoré vychovávatelia vnímajú ako najlepšie a najobľúbenejšie. Keďže sú v rade detí za odmenu, stávajú sa do istej miery „zaviazanými“. Ak totiž radu kreujú dospelí (vedome či nevedome z „poslušných“, „lojálnych“ detí) môže sa ľahko stať, že sa takýto model participácie stane silným podporným nástrojom, ktorý bude legitimizovať aj také pravidlá a zásahy, ktoré nezohľadňujú skutočné potreby ostatných detí.

Pri bežnom fungovaní domova deťom ostáva len pomerne obmedzený priestor na to, aby mohli o sebe rozhodovať. Všetky rozhodnutia, ktoré sa ponechávajú na ne samotné, sú v podstate len výberom z alternatív, ktoré poskytuje detský domov. Môžu si napríklad vybrať, aký krúžok budú navštevovať, prípadne aké jedlo sa bude variť v samostatnej skupine v určitý deň. Ak však začne medzi nimi dochádzať ku konfliktom a ku vzájomne nesúhlasným rozhodnutiam, je skôr tendencia opäť centralizovať rozhodnutie do rúk vychovávateľov alebo iných zamestnancov domovov.

Jednou z oblastí, kde do istej miery panuje sloboda v rozhodovaní na strane detí, je vreckové, ktoré dostávajú. Každý detský domov to rieši inak, ale obvykle je vreckové rozdelené na časť, ktorú si deti ukladajú na vkladnú knižku, a potom tú, ktorú majú k dispozícii na vlastné použitie. Nie vždy však môžu samé úplne rozhodovať o tom, ako budú použité – aj na to dohliadajú vychovávatelia. Využívanie vreckového je tiež často spôsobom, ako odmeňovať alebo trestať deti v domovoch (pozri viac v kapitole 5.2).

Svoj voľný čas môžu deti, resp. mladí ľudia organizovať obvykle vtedy, ak nadobudnú dôveru vychovávateľov. Opäť je to skôr formou odmeny, než bežnou súčasťou rozhodovacích procesov a pravidiel. Výnimky zo stanovených pravidiel sa udeľujú len vtedy, ak dieťa v minulosti dokázalo, že si takúto výnimku „zaslúži“:

„Majú možnosť si organizovať čas, ale to závisí od správania. Je to na dohode s vychovávateľom, či bude dodržiavať tie pravidlá, a keď dostane nejakú tú dôveru, keď mu človek môže veriť, tak majú možnosť.“

(vychovávateľka, štátny detský domov, Bratislavský kraj)

„Čo sa týka rozhodovania, volíme taký zrýchlený rogeriánsky prístup. To znamená, že máme režim, preberieme si režim... O siedmej je večera. Máte problém s jedením, je niekto proti jedeniu? Akože niekomu jeho

náboženstvo zakazuje jesť o siedmej? Tak o siedmej je večera. Lebo oni a priori odmietnu všetko. Jediné, v čom majú taký voľný priestor, sú krúžky.“

(riaditeľka, neštátny domov, Bratislavský kraj)

Otázne však je, prečo deti *a priori* všetko odmietajú. Je možné, že ak nemajú pocit, že sú to „ich pravidlá“ a že platia rovnako aj pre dospelých, majú tendenciu ich nerešpektovať. Vnímajú ich totiž len ako zákazy a reštrikcie. Ukázalo sa to aj v rozhovoroch s mladými dospelými, s ktorými sme hovorili počas výskumu.

Väčšina z nich bola presvedčená, že hlas detí v detských domovoch zaznieva. Nie je však skutočne vypočutý, môže len odznieť. Rozhodnutia detí sú akceptované prakticky len vtedy, ak sú v súlade so základnými pravidlami, nastavením a fungovaním detského domova. Ak sa tieto predstavy odlišujú, lebo idú nad rámec nastavených pravidiel, detské domovy majú tendenciu manipulovať rozhodnutia detí. Vychádzajú pritom z presvedčenia, že dospelí najlepšie vedia, čo je pre deti dobré:

„V našom detskom domove sa prihliada na to, čo chcú deti robiť. Len je to také, že ja chcem vedieť tvoj názor, ale aj tak si to otočím podľa svojho. Nie je to o tom, čo nemôžeš, ale oni ťa zmanipulujú tými formulkami... Že mohla by si a bude to tak lepšie... Tak takto vás zmotajú, a potom vlastne dieťa robí to, čo povie riaditeľ alebo vychovávateľia.“

(mladá dospelá, Bratislavský kraj)

Participácia detí na fungovaní domova alebo na rozhodovaní má zároveň vždy len podobu akejsi asistencie. Deti napríklad nemôžu samé navariť pre celý domov, môžu len asistovať vychovávateľom. Nedostávajú dostatok zodpovednosti, pretože dôvera v to, že by to mohli zvládnuť samé, je veľmi nízka. Preto je pomerne časté, že deti môžu len spolurozhodovať, ako niečo budú robiť (z možností, ktoré určí domov), a nie čo budú robiť. V niektorých domovoch je možno dôvera voči deťom vyššia a ich miera zapojenia do rozhodovania tiež. Avšak vzhľadom na oblasti, ktoré sú pre rozhodovanie detí vyhradené (krúžky a každodenné bežné voľnočasové aktivity), je zrejme, že ich hlas v skutočnosti vypočutý nie je a ich zapojenie do rozhodovania (v podobe rôznych detských rád) je len veľmi formálne.

Hierarchizované a autoritatívne nastavenie vzťahov je možné vidieť aj v nasledujúcom výroku z fokusovej skupiny s mladými dospelými:

„A vychovávateľia nás nerešpektujú. Aj keď majú vysokú školu, ale mali by sme sa rešpektovať. Je to taký istý človek ako ja. Vychovávateľia nám zobrali peniaze, čo sme mali na jedlo. Prišli sme vyhľadávať z futbalu a chceli sme jesť. Tak sme aj boli hyperaktívni a výbušní len preto, že nás nerešpektovali. A deti musia poslúchnuť vždy. To sa mi od vychovávateľov nepáčilo, mal by byť vzájomný rešpekt.“

(fokusová skupina, mladí dospelí, Prešovský kraj)

7.2 Vzťahy medzi rómskymi a nerómskymi deťmi

Deti v inštitucionálnej starostlivosti, predovšetkým v samostatných a špecializovaných skupinách, sa ocitajú v špecifickej situácii oproti deťom vyrastajúcim v rodinách. Napriek tomu, že sa na Slovensku urobilo v procese deinštitucionalizácie veľa v prospech vzniku rodinných foriem inštitucionálnej starostlivosti, deti sú stále vychovávané v pomerne homogénnych vrstvných skupinách s väčším počtom detí ako v bežnej rodine (okrem profesionálnych rodín a pestúnskej starostlivosti). Fungovanie detských domovov stále nesie prvky internátnych škôl alebo iných ústavných zariadení.

Deti tak čelia mnohým výzvam spojeným aj s vytváraním rôznych druhov vzťahov a väzieb s ostatnými deťmi, s ktorými nie sú v príbuzenskom vzťahu. Vrstvnické skupiny sú vo všeobecnosti pre deti prirodzené, stretávajú sa s nimi v rôznych sociálnych situáciách – v školách, na krúžkoch a na rôznych ďalších miestach. Z týchto situácií či kolektívov sa však vždy vracajú domov, kde je rozdelenie rol odlišné ako v detskom domove a kde aj status dieťaťa má iný charakter.

William Corsaro (2009) sa vo svojej teoretickej práci dlhodobo venuje tzv. vrstvnickým kultúram. Popisuje ich ako stabilný súbor aktivít, rutín a artefaktov, ktoré deti vytvárajú a zdieľajú v interakcii s ostatnými deťmi (Corsaro In Quortrup et al., 2009). Tak, ako sa deti pohybujú v rôznych prostrediach, vytvárajú aj rôzne kultúry, ktoré sa navzájom ovplyvňujú. Zároveň interagujú aj so svetom dospelých, od ktorého tiež nie sú izolované.

Pre situáciu v detských domovoch je však dôležité práve to, že deti vždy participujú v dvoch kultúrach – v kultúre dospelých a vo svojej vlastnej. Aj preto má hlas detí, o ktorom sme písali v samostatnej kapitole (pozri viac v kapitole 7.1), taký veľký význam. Podobne ako v prípade hodnôt a noriem dominantnej kultúry (napríklad etnickej alebo jazykovej), aj kultúra dospelých býva často vnímaná ako samozrejma, univerzálna a pravdivá. Dospelí sú presvedčení, že vedia, čo je pre deti dobré, pretože detstvo je v podstate len prípravou na dospelosť. Z tejto podstaty deti nemôžu byť dostatočne zrelé na to, aby mohli mať hlas pri rozhodovaní o veciach, ktoré sa ich týkajú. Stretáva sa tak kultúra detí s kultúrou dospelých, a tá je v tomto prípade určujúcou.

Dôležitým aspektom vrstvnickej kultúry je podľa Corsara fakt, že deti majú imanentný záujem o sociálnu participáciu a vytvárajú stratégie, ako čeliť autorite dospelých. Zároveň vedia vytvárať stratégie získavania autonómie od dospelých a kontroly nad svojím vlastným životom. Zdá sa teda, že vzdorovanie dospelým je základnou črtou vrstvných kultúr (Corsaro In Quortrup et al., 2009). Deti sa zároveň dokážu spájať a vytvárať koalície voči dospelým, pretože cítia spojenectvo a sú akoby na jednej lodi vo svojich záujmoch a potrebách voči dospelým.

Pre deti v detských domovoch toto platí ešte výraznejšie ako v bežných vrstvných skupinách, keďže sú spolu prakticky stále a navyše zdieľajú aj spoločný osud toho, že nemôžu vyrastať vo svojej rodine. To má vplyv na vzájomnú podporu a pomoc. Deti vystupujú jednotne aj voči „vonkajšiemu svetu“. Zároveň medzi nimi vzniká vzájomná neformálna sociál-

na kontrola, čo znamená, že „*dostávajú nové mantinely aj od ostatných detí*“ (psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj).

Na ich súdržnosť vplýva aj spoločná identita, ktorá má však často skôr podobu stigmy spájanej s tým, že vyrastajú v detskom domove. Odráža sa to napríklad aj v tom, ako sú vnímané vonkajším prostredím, napríklad spolužiakmi v škole. Viac sa tomu venujeme v časti o vzťahu detských domovov a škôl.

„Myslím si, že ich spája jedna vec. Tak, ako každého človeka, ktorého odlúčite od jeho prostredia. Sú spojenci v jednom – smútok alebo clivota za rodinou.“

(riaditeľka, nešťátny detský domov, Bratislavský kraj).

Súdržnosť detí sa, samozrejme, neprejavuje len harmonickými vzťahmi. Konflikty medzi nimi pretrvávajú stále. Napriek tomu, že ich spája spoločná identita, sú si navzájom aj konkurenciou, podobne, ako je to pri súrodeneckých vzťahoch. Navyše, mnohé z nich si prešli viacerými traumami a ťažkými životnými situáciami, preto môže dochádzať k ťažšiemu nadväzovaniu vzťahov a komunikačným problémom. Vo všeobecnosti však väčšina respondentov hodnotila vzťahy medzi deťmi ako pozitívne. Deti sa dokážu navzájom veľmi podporiť:

„...deti si vždy pomôžu, pretože deti v detskom domove rodinného typu, a to je asi jediný fenomén, že sú súdržné. Oni držia spolu, jednoznačne, všetci za jeden povraz.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Súdržnosť sa prejavuje aj vo vzťahu k dospelým, napríklad vychovávateľom, sociálnym pracovníkom alebo iným zamestnancom. Často sa voči nim vymedzujú a navzájom sa chránia, ak ide o konflikt medzi deťmi a dospelými. Medzi deťmi a dospelými sa vzťahy vytvárajú na individuálnej úrovni. Deti si teda väzby vytvárajú ku konkrétnym ľuďom, či už ide o vychovávateľov, psychologičky, alebo iných zamestnancov. Ak však ide o celkové pravidlá a ich nastavenie, dodržiavanie a vynucovanie, tam deti stoja skôr v opozícii voči dospelým. Môže to súvisieť aj s tým, že deti sa nepodieľajú na rozhodovaní o pravidlách fungovania detského domova (pozri viac v kapitole 8.1). Tie vytvárajú dospelí, a preto sa deti a mladí ľudia voči nim vymedzujú ako jedna súdržná skupina:

„Ak ide napríklad o napĺňanie úloh z individuálnych plánov a jednou z úloh je aj šetrenie vreckového, zákaz fajčenia alebo predlžovanie vychádzok, tak určite pri porušovaní oni držia spolu a sú tu koalície proti vychovávateľom. Týmto spôsobom oni jeden druhého chránia, ani na seba nežalujú, jednoducho držia spolu...“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Spoločná identita, ktorá často ústi až do stigmy „domováka“, deti spája a prekonáva aj etnické hranice medzi rómskymi a nerómskymi deťmi.

„Keď si to teraz tak premietam, tak ak idú spolu von, tak idú kludne dvaja, jeden je Róm a druhý nie je. Ale sú tu aj také prvé lásky, ktoré tu máme medzi sebou, tak to úplne. Až teraz si to uvedomujem, že naozaj. Ona je Rómka a on nie je. A nemajú s tým problém, ani oni medzi sebou.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Na verbálnej alebo emocionálnej úrovni sa občas stáva, že deti proti sebe navzájom používajú označenie „Róm“ ako nálepku, keď chcú druhého uraziť alebo vo vzájomných konfliktoch prevýšiť. Ale na konatívnej úrovni – pri fungovaní priateľstiev, vytváraní väzieb a pri každodenných interakciách nevstupuje odlišná etnicita do ich vzájomných vzťahov. To znamená, že deti síce slovo Róm používajú ako „nadávku“, ale neznamená to, že voči rómskym deťom sa správajú nevyhnutne horšie ako voči ostatným.

„Ale áno, samozrejme sa niekedy pohašteria, ty máš takú výhodu, nejaké krivdy v hodnotení niekedy cítia, ale ja som nikdy nepozoroval, že by tu bolo nejaké rozdelenie na rómske a nerómske. Párkrát tu medzi nimi zaznelo, že ty Cigán, ale ja veľmi razantne do toho idem, že o čo je on horší ako ty, aby som v nich vypestoval pocit, že či sme takí, alebo onakí, všetci sme rovnakí.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj).

V skúmaných detských domovoch sa nevytvárajú ani súdržné rómske alebo nerómske skupiny, ktoré by sa voči sebe vymedzovali. V prípade väčších súrodeneckých skupín je síce možné vidieť väčšiu súdržnosť, ale tá je daná skôr rodinnými než kultúrnymi väzbami. Po rómsky navzájom komunikujú skôr súrodenci než všeobecne rómske deti medzi sebou. Takto to hodnotili zamestnanci, ale aj samotní mladí dospelí Rómovia, s ktorými sme počas výskumu hovorili v rámci fokusovej skupiny alebo individuálnych rozhovorov:

„U domovákov sa to nebralo, že ty si Róm a ty gadžo, ty si Čiňan, my sme sa brali ako jedna rodina. Jedna bunka sme sa brali ako jedna rodina. Sadli sme si do kuchyne, jeme všetci, ideme von ako partia, ideme všetci spolu.“

(fokusová skupina, mladý dospelý, Prešovský kraj)

Mladí dospelí zároveň takto vymedzovali aj svoj vzťah s okolitým svetom, kde podľa nich dochádza k oveľa väčšiemu vylučovaniu. „Tam vonku“ sa ľudia navzájom hodnotia podľa toho, či sú Rómovia, alebo nie, či sú zdravotne znevýhodnení, alebo pochádzajú zo zlých sociálnych pomerov. V domove je to iné. Každý si nesie nejakú ťarchu, a preto sú spoločne na jednej lodi. Vonkajším svetom sú vnímaní ako „domováci“, a táto nálepka ich vyčleňuje zo spoločnosti viac ako ich ďalšie charakteristiky. Zároveň ich však spája a do istej miery vedie k tomu, aby si navzájom pomáhali a podporovali sa. Deti síce môžu mať vytvorené väzby na zamestnancov domova, tí sú však napriek všetkým snahám o vytvorenie rodinného prostredia stále len zamestnancami, teda niekým, kto rieši a ukladá výchovné opatrenia. Neskôr však odchádza domov k svojej rodine. Deti, ktoré nemajú kontakt so svojou biologickou rodinou alebo je len veľmi sporadický, nemajú prakticky nikoho, s kým by mohli vytvoriť vzťahy postavené na silnej dôvere a vzájomnej podpore. Kultúra detí (v zmysle vrstovníckej kultúry) z detských domovov je preto o to silnejšia ako u bežných detí v školách alebo iných

vrstovníckych skupinách. Musia ňou totiž nahrádzať mnohé ďalšie vzťahy a interakcie, v ktorých sa deti v rodinách bežne pohybujú, prepínajú medzi nimi a vedia sa ne jednoducho adaptovať.

7.3 Domovy a školy

Téma vzdelávania detí v ústavnej starostlivosti je výskumne a aj vo verejných politikách stále dosť opomínaná. A to aj napriek tomu, že je to dôležitý aspekt ich života a prípravy na obdobie po opustení detského domova. Okrem návštev rodiny a vychádzok z detského domova je škola pre deti zároveň kľúčovým priestorom pre kontakt s vonkajším svetom. Aj aktivity mimo detských domovov, napríklad letné tábory či výlety, sa často organizujú spolu s ostatnými detskými domovmi, a deti preto majú obmedzené príležitosti stretávať sa aj s inými ako „štátnymi deťmi“. Výnimku tvoria práve školy, pokiaľ nie sú zriadené priamo pri detskom domove a navštevované výlučne domovákymi deťmi.

Vzťah detských domovov a škôl, spôsoby zaraďovania detí do určitých typov škôl a ich pôsobenie na nich sa totiž riadia inými princípmi ako v bežných rodinách. O týchto aspektoch nerozhodujú biologickí rodičia, ale štát v zastúpení detského domova. Podrobné preskúmanie týchto vzťahov a procesov by si zasluhovalo samostatný výskum, pretože má množstvo dimenzií, na ktoré sme sa počas tohto výskumu nemali možnosť zamerať.

Od roku 2000 začal výrazne narastať počet detí z detských domovov, ktoré sú zaradené na špeciálne základné školy. Kým v roku 2000 navštevovalo určitý typ špeciálnej základnej školy necelých 17 % detí z detských domovov, v roku 2010 to bolo už 43,7 %. K výraznému nárastu došlo v roku 2004, kedy ich počet stúpil zo 17,9 % na viac ako 30 %, a odvtedy stúpa kontinuálne. V roku 2006 to bolo už 48 % detí. Hypotéz, prečo to tak je, môže byť viacero. Dôvodom mohol byť napríklad prechod špeciálnych škôl internátnych pod Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny a ich zmena na detské domovy – je možné, že všetky deti, ktoré v týchto zariadeniach boli, prešli do starostlivosti detského domova a boli automaticky zaradené do špeciálnych škôl (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny, 2014b).

PERCENTUÁLNY PODIEL DETÍ Z DETSKÝCH DOMOVOV V ŠPECIÁLNYCH ZÁKLADNÝCH ŠKOLÁCH

Rok	2000	2002	2004	2006	2008	2010
Podiel detí v ŠZŠ	16,95 %	16,82 %	30,4 %	48 %	44,17 %	43,66 %

Zdroj: MPSVaR: Ročný výkaz o poskytovaní starostlivosti a výchovy deťom v detskom domove a v detskom domove pre maloletých bez sprievodu za roky 2000 – 2010.

Ako uvádza Inštitút práce, sociálnych vecí a rodiny vo svojej výskumnej publikácii *Mladí ľudia odchádzajúci z detských domovov a ich uplatnenie na trhu práce* (Fico, 2012), existuje silná korelácia medzi nezamestnanosťou po odchode z detského domova a absolvovaním špeciálnej školy, zvlášť v prípade rómskych detí. Podľa tohto výskumu: „Kľúčovým diferen-

cujuúcim faktorom sa ukázalo absolvovanie špeciálnej školy. Z tých, ktorí špeciálnymi školami neprešli, bolo zamestnaných 83 %. Naopak, z tých, ktorí špeciálne školy absolvovali, bolo po odchode zamestnaných 50 %. Medzi obzvlášť znevýhodňujúce charakteristiky patrí etnicita vyhodnotená ako rómska a absolvovanie špeciálnej školy. Zo skupiny mladých ľudí, ktorých nepovažovali za Rómov, sa zamestnalo 66 %. V skupine ľudí považovaných za Rómov to bolo 37 %“ (Fico, 2012, s. 57).

V prípade zaradovania „domováckych“ detí do špeciálnych škôl nastáva podobná situácia ako v prípade rómskych detí umiestňovaných do špeciálnych škôl. Množstvo autorov a viacero výskumov realizovaných na Slovensku¹⁹ poukazuje na to, že rómske deti sú v špeciálnych školách umiestňované výrazne častejšie ako nerómske deti. Výskumy, ale aj každodenná prax už navyše ukázali, že sa tak často deje neoprávnene (Tomatová, 2004).

Situácia môže byť podobná aj v prípade detí v ústavnej starostlivosti. Nesprávna diagnostika tu môže súvisieť aj s tým, že deťom v detských domovoch sú často pripisované rôzne poruchy správania a pozornosti, ktoré môžu viesť k zaradeniu dieťaťa do špeciálnej školy. Často však vyplývajú zo sociálneho vylúčenia alebo z tráum, ktoré zažili po vyňatí z biologickej rodiny, a sú teda skôr spôsobom zvládania náročnej životnej situácie.

Do tohto procesu navyše vstupuje ešte ďalší faktor – súhlas na zaradenie do špeciálnej školy dáva detský domov, nie rodič, ktorý môže mať väčšie zábrany umiestniť svoje dieťa v takomto type školy. Zamestnanci detských domovov môžu špeciálne školy vnímať ako lepšiu možnosť vzdelávania pre deti, ktoré sa vo svojom živote stretávajú s rôznymi problémami, prejavujú sa vo svojom správaní neštandardne alebo môžu javiť príznaky mentálneho postihnutia. Zároveň je administratívne a organizačne jednoduchšie mať všetky deti z domova v jednej škole, čo tiež môže byť významným faktorom.

Na druhej strane, vo výskume sa ukázalo, že odbornosť zamestnancov detských domovov môže mať aj pozitívny vplyv na komunikáciu so školami. Odborní zamestnanci detských domovov, napríklad psychológovia alebo špeciálni pedagógovia lepšie poznajú skutočnú situáciu dieťaťa. Dokážu tiež so školami komunikovať o možnostiach zaradenia alebo konkrétnej práce s deťmi na odbornejšej rovine než rodičia, ktorí majú len laické vedomosti o týchto témach. Odborníci z detských domovov môžu školám pomôcť napríklad s vypracovaním individuálnych plánov v prípadoch individuálnej integrácie detí, ktorá je na školách v súčasnosti frekventovaná, ale školy na ňu nie sú vôbec pripravené:

„To je naša parketa, že školu potrebujeme často atakovať, hľadať spoločné postupy, ale obvykle nájdeme spoločnú reč. Tie odporúčania, ktoré im my donesieme, sú krásne vypracované. My ideme cez tú diagnostiku. Dáme si vypracovať individuálne postupy pre to dieťa...Raz za mesiac potom navštívime školu, porozprávame sa trebárs s nemčínarkou, a hľadáme nejaké iné možnosti prístupu k dieťaťu. Máme s tým problémy, je to o tom individuálnom prístupe a aj o tom, že musia upraviť tie osnovy a často sa im nechce.“

(vychovávateľka, štátny detský domov, Bratislavský kraj)

19 Friedman, et al. (2009); Gallová Kriglerová & Gažovičová (Eds.) (2012); Hapalová & Gallová Kriglerová (2013).

Zamestnanci domovov zároveň so školami často komunikujú intenzívne preto, aby ich pripravili na príchod detí z domova, informovali ich o špecifických potrebách, ktoré deti majú a nadviazali takú komunikáciu, aby sa dali prípadné konflikty alebo akékoľvek problémy riešiť.

Deti z domovov si nesú so sebou stigma „problémových“ detí, a ak ide o rómske deti, táto stigma je dvojnásobná. Detské domovy majú preto často dosť veľké problémy s umiestňovaním detí na školách. Niektoré školy nie sú ochotné prijať ich a bránia sa tomu rôznymi možnými spôsobmi (napríklad aj snahou o ich zaradenie do špeciálnej školy). Uvedomujú si, že nejde o úplne „štandardné deti“ a ich prijatie považujú za komplikáciu, ktorú budú musieť riešiť – či už z pedagogického hľadiska, alebo zo strachu pred ostatnými rodičmi, ktorí to môžu vnímať ako „brzdenie“ svojich detí. Napriek tomu, že formálne nemôžu dieťa odmietnuť, často hľadajú spôsoby, ako ho neprijat'

„Oni nám otvorene nepovedia, že nechcú dieťa zobrať, ale hľadajú dôvody. Buď sa dieťa učí náboženstvo a oni majú etiku, alebo majú iné kombinácie jazykov. Každý má rád len dobrých žiakov, doslova sa bojí problémov, proste sa snažia tomu vyhýbať.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Snaha o selekciu detí a uprednostňovanie tých „nepproblémových“ je veľká výzva pre slovenské školstvo vo všeobecnosti a deti z domovov (a rómske deti obzvlášť) na to doplácajú v najväčšej miere. Súčasný systém je postavený na vzájomnom porovnávaní škôl, vytvárajú sa rôzne rebríčky úspešnosti a deti, ktoré nepodávajú očakávané výkony, tieto rebríčky kazia. Nemusí však ísť len o prestíž. Školy nie sú pripravené a zvyknuté vzdelávať žiakov, ktorí sa akokoľvek odlišujú od ostatných, či už ide o deti s rôznymi poruchami učenia, alebo o nadané deti. Akúkoľvek odlišnosť učiteľa na školách vnímajú ako problém a záťaž, a preto dochádza k veľkej selektivitě²⁰. Tá sa prejavuje napríklad tým, že „problémovejšie“ deti sa umiestňujú v samostatných triedach, čím dochádza k veľkej homogenizácii žiakov. Prípadne vzniká tlak na ich preraďovanie do špeciálnych škôl s určením diagnózy mentálneho postihnutia. Aj tieto aspekty môžu byť za problémom nadmerného počtu detí z detských domovov v špeciálnych školách.

Treba však povedať, že deti samé osebe nie sú problémom. Skôr majú rôzne problémy v živote, ktoré sa potom odrážajú aj na ich fungovaní v školách. Viaceré z nich pochádzajú z veľmi chudobného prostredia. Ako sme uviedli v úvodnej časti, najčastejšie sa do detských domovov umiestňujú práve deti z veľmi zlých sociálnych podmienok, kde rodičia nemajú možnosť a niekedy ani schopnosť zabezpečovať im primerané možnosti rozvoja. Po vyňatí z biologickej rodiny a umiestnení v ústavnej starostlivosti zároveň zažívajú rôzne traumy, ktoré opäť vplývajú aj na ich výkon v škole alebo správanie. Školy to však vyhodnocujú ako problém na strane dieťaťa a nie sú ochotné tejto situácii čeliť a deti vzdelávať. Je však potrebné povedať, že často nemajú dostatočnú odbornú prípravu a ani vytvorené adekvátne podmienky, aby sa týmto deťom venovali tak, ako je potrebné:

20 Gallová Kriglerová & Gažovičová (Eds.) (2012); Hapalová & Gallová Kriglerová (2013)

„Bežné školy sa tomu, samozrejme, bránia, pretože je to dieťa, ktoré má či už poruchy správania, je to darebáčik inými slovami, alebo poruchy učenia, horšie prospieva, ale nie vlastnou vinou. Tie poruchy učenia sú spoločensky nevýhodnou pozíciou, ktorú však my musíme prekonať. Školy si to uvedomujú, ale je to pre nich príťaž, je to práca navyše. Tie školy budú skutočne odmietať deti do momentu, kým sa medzi nimi neurobí nejaká osveta, aby skutočne pochopili, čo je tá porucha učenia, čo sú to poruchy správania, čo je to hyperaktivita.“

(zástupca internátnej školy, Bratislavský kraj)

Celkovo sa ukazuje, že zamestnanci detských domovov prejavujú voči deťom väčšiu empatiu ako učitelia alebo riaditelia škôl. Ako sme už uviedli v časti o vnímaní detí, sociálni pracovníci alebo vychovávatelia veľmi dobre poznajú osudy detí a ich životné príbehy. Trávia s nimi všetok čas mimo školy, a preto si uvedomujú, že problém nie je ani na ich strane, a často ani na strane rodičov. Sú si vedomí toho, že deti mávajú problémy preto, že ich rodičia nemali možnosť a dostatočnú podporu (či už zo strany okolia, alebo štátu a ním poskytovaných sociálnych služieb), aby sa o ne mohli dobre postarať. Detské domovy preto niekedy vystupujú v opozícii voči školám a mnohí zo zamestnancov sa snažia so školami komunikovať a vysvetliť im situáciu detí.

Rómske deti to majú ešte o to ťažšie, že v mnohých regiónoch školy *a priori* pristupujú k týmto deťom ako k problémovým a snažia sa ich vyčleniť do paralelného systému vzdelávania. Vyúsťuje to do mnohých foriem segregácie, či už v rámci samostatných tried, oddelených častí školy, alebo preradaovaním do špeciálnych škôl. Rómske deti v ústavnej starostlivosti tak majú dvojitú stigmú:

„Už teraz je to trochu lepšie, ale zo začiatku bol veľký problém aj s tým, že sú to rómske deti a Rómovia v tejto dedine vôbec nežijú. Ani tu nikdy nechodili do školy, takže zo začiatku to bol veľký problém. Ale už si zvykli.“

(zdravotníčka pracovníčka, štátny detský domov, Košický kraj)

Stigma „štátnych“ detí sa prejavuje aj vo vzťahoch s ostatnými deťmi v škole. Tie majú rôzne podoby, od odmietania a posmievania sa za to, že žijú v domove, kedy deti využívajú zraniteľnosť detí z domova, až po veľké priateľstvá. Vo všeobecnosti si však deti z detských domovov len ťažko hľadajú priateľov medzi ostatnými deťmi v škole. Samé môžu vnímať svoju stigmú a byť uzavretejšie, odmietavejšie. Aj preto môžu byť v rámci vlastnej skupiny „štátnych“ detí omnoho súdržnejšie. Niektoré domovy sa snažia odstrániť túto stigmú tým, že pozývajú deti zo školy priamo do domova:

„Keď majú pocit, že im krivdia, že bývajú v domove, tak dovoľíme ich kamarátom, aby sa sem prišli pozrieť. Často si potom vytvárajú rôzne kamarátske vzťahy. Vytvárame im ten priestor a tiež riešime tie domovácke konflikty. Nech prídu, nech vidia, možno, že si to nevedia predstaviť... A potom tu chceli aj prespať, aj tú možnosť mali, a strávili čas s nami, v našej spoločnosti.“

(riaditeľka, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Toto však nie je typický príklad komunikácie školy a domova. Ukazuje sa, že len málo aktivity sa venuje tomu, aby sa deti z domovov stali súčasťou širšej spoločnosti (napríklad miestnej komunity alebo kolektívu detí v školách). Letné tábory sa napríklad organizujú pre deti z rôznych detských domovov, ale deti v ústavnej starostlivosti nechodia do bežných detských táborov. Žijú tak vo veľmi uzavretých skupinách. Situácia je odlišná v profesionálnych a pestúnskych rodinách, kde sa deti prirodzene stávajú súčasťou širších rodinných väzieb, a vytvárajú si tak sociálny kapitál aj so širším okolím.

„Spoločné aktivity (so školou, pozn. autorky) sa vôbec nerobia. Oni majú viacmenej svoj program a deti chodia len na tie podujatia, ktoré organizujú oni. Oni aj tí ľudia sú tu dosť zaujatí voči našim deťom. To aj tie deti samé pociťujú v tej škole, lebo im dávajú najavo, najmä tí spolužiaci, že sú Rómovia.“

(zdravotníčka pracovníčka, štátny detský domov, Košický kraj).

8

Profesionálne rodiny a deti v nich

Katarína Medľová

„Oslovuje nás mamka a ocko, záleží podľa detí, ako sú zvyknuté. Niektoré výslovne, že ujo, teta, to deti zo skupinky. Záleží, ako si dieťaťko zvykne. Mali sme chlapčeka, ktorý to nevedel rozlíšiť, raz som bola mama, raz teta, ale stále som bola tá Maťa²¹, ktorá mu dá všetko, čo potrebuje.“

(profesionálna matka, Prešovský kraj)

Takto profesionálna matka popisuje, ako ju deti, ktoré má v opatere, nazývajú. Symbolizuje tak špecifickú rolu profesionálneho rodiča ako zamestnanca, ktorá je však oveľa osobnejšia ako v prípade vychovávateľky. Profesionálne rodičovstvo sa ukázalo ako dôležitá súčasť procesu deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti, keďže dokáže zabezpečiť formu výchovy dieťaťa, ktorá je najbližšia tej rodinnej. Špecifickému postaveniu profesionálnych rodičov v systéme inštitucionálnej starostlivosti, deťom v ich opatere, ich problémom a práci s profesionálnou rodinou sa preto venuje nasledujúca časť publikácie.

8.1 Vznik profesionálnych rodín

Profesionálne rodiny svojím charakterom naplňujú podstatu deinštitucionalizácie – prechod od veľkých a chladných ústavov smerom k výchove v prostredí, ktoré sa čo najviac podobá rodine. Prvé reformné politiky, ktoré sa snažili o premenu klasických detských domo-

21 Pozn. autorky: Meno zmenené.

vov, sa začali do legislatívy zavádzať v roku 1993 (Návrat, 2012). Profesionálne rodičovstvo prvýkrát zaviedol zákon o školských zariadeniach (Zákon č. 279/1993 Z. z.) a symbolicky i prakticky tak nastolil filozofiu deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti o deti. V deväťdesiatych rokoch však stále pretrvával názor, že detské domovy sú vhodnejším modelom poskytovania náhradnej výchovy, a existovalo presvedčenie, že „*dieťa treba chrániť pred vzťahmi, a to aj dobrými, ak by sa mali v budúcnosti prerušiť*“. Stále prostredie, aj keď „*citovo sterilné*“, sa teda preferovalo a malo byť pre dieťa vhodnejšie ako trauma z prípadnej straty náhradného rodiča (Návrat, 2012, s. 11). Prvými profesionálnymi rodičmi sa stali niekdajší zamestnanci detských domovov. V dnešnej praxi sa k nim pridávajú aj ľudia „zvonka“, ktorí sa tak zamestnancami detského domova stávajú.

Umiestňovanie detí do profesionálnych rodín má v súčasnosti prednosť pred ich umiestňovaním do ústavnej starostlivosti (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011) (pozri viac v kapitole 4.3). V prípade, že je dieťa mladšie ako 6 rokov a nevyžaduje si sústavnú zdravotnú starostlivosť, prípadne nie je súčasťou súrodeneckej skupiny (Zákon č. 305/2005 Z. z., §100j/8²²), je umiestnenie do profesionálnej rodiny povinné zo zákona, s následným plánom rozšíriť takúto cieľovú skupinu na 10 rokov veku do roku 2020 (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011). Postupné rozširovanie vekových skupín, ktoré už nesmú byť umiestňované v samostatných skupinách, sa ukazuje ako veľmi schodná cesta pre postupné úplné rušenie ústavov.

Profesionálne rodičovstvo teda sleduje cestu deinštitucionalizácie a zároveň základné východisko práce s deťmi na základe integráčného a individuálneho prístupu. Utvára podmienky pre integráciu detí v komunite, nie ich izoláciu či segregáciu na okrajoch miest, prípadne niekoľko kilometrov za mestom, „mimo očí“ verejnosti (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011). Samotná Koncepcia napriek tomu považuje stredný a ťažký druh postihnutia detí (teda aj mimo postihnutí, ktoré si vyžadujú výlučne pobytovú formu starostlivosti) za kontraindikáciu pre umiestňovanie detí do profesionálnych rodín: „*Ide aj o deti so stredne ťažkým stupňom duševnej zaostalosti, prípadne ťažkým stupňom duševnej zaostalosti, keď je dieťa do určitej miery schopné fungovať i v otvorenom prostredí, no perspektíva jeho ďalšieho fungovania po ukončení ústavnej starostlivosti je v inom opatrovateľskom zariadení, resp. v domove sociálnych služieb*“ (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 25).

Takáto formulácia odporuje celkovému chápaniu deinštitucionalizácie pre všetky deti a vytvára protichodné vnímanie toho, kto do profesionálnej rodiny patrí. Aj samotní respondenti z detských domovov, sociálni pracovníci a profesionálni rodičia chápu problematiku toho, kto je do profesionálnej rodiny (alebo dokonca do samostatnej skupiny, ktorá nie je „špeciálna“) vhodný, značne rozdielne. Dôležité je aj prepojenie systému deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti s deinštitucionalizáciou systému sociálnych služieb. To umožní, aby sa predišlo celoživotnej inštitucionalizácii dieťaťa, a neskôr dospelého, s rôznymi druhmi postihnutia. V prípade existencie dostatočnej siete komunitných sociálnych služieb a presmerovania financií smerom k užívateľovi, sa môže predísť aj takejto „perspektíve“ celoživotnej inštitucionalizácie.

22 Podľa zákona č. 305/2005 Z. z. bola od 01. 01. 2007 zavedená povinnosť detských domovov utvárať podmienky tak, aby každé dieťa do jedného roku veku bolo najneskôr po diagnostike zaradené do profesionálnej rodiny, s výnimkou dieťaťa, ktorého zdravotný stav vyžaduje osobitnú starostlivosť v špecializovanej samostatnej skupine, alebo ak je to v záujme dieťaťa z dôvodu zachovania súrodeneckých väzieb“ (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011).

Ku komplexnému systému deinštitucionalizácie nás pritom zaväzuje nielen medzinárodné²³ a európske²⁴ právo, na ktoré sa odvolávajú aj štátne koncepcie deinštitucionalizácie (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011a), ale aj vnútroštátne právo²⁵. Je teda nanajvýš dôležité, aby dobre vypracovaný plán deinštitucionalizácie pokračoval naozaj aj v praxi a vo všetkých stanovených oblastiach.

Zrušenie domovov sociálnych služieb pre deti a špeciálnych internátnych škôl s celoročným pobytom na Slovensku neznamená, že deti s postihnutím budú žiť v rodine. V dôsledku nedostatku sociálnych služieb dochádza k tomu, že takéto deti končia práve v detských domovoch.

Deinštitucionalizáciou v oboch oblastiach (náhradnej starostlivosti aj sociálnych služieb) by sa teda predišlo zbytočnej inštitucionalizácii pomocou tvorby iných alternatív. Takáto cesta je pritom napĺňaním ľudských práv osôb s postihnutím (právo na život vo vlastnej rodine a v komunite s inými, slobodný výber miesta, kde a s kým budem žiť, práva detí) a postupne sa stáva dobrým príkladom aj v praxi. Nepochybne k tomu prispievajú aj rozsudky súdov, ako napríklad nedávny rozsudok českého Najvyššieho správneho súdu (4 Ads. 134/2014), ktorý potvrdil právo na život v rodine a komunite pre troch chlapcov s autizmom, ktorí by bez adekvátnych sociálnych služieb boli donútení žiť v ústave ďaleko od svojich rodičov (Mental Disability Advocacy Center, 2014, pozri aj kapitolu 4.3).

8.2 Mladšie deti v profesionálnej rodine

Legislatíva a plán deinštitucionalizácie jednoznačne stanovujú podmienky výchovy detí do (zatiaľ) šesť rokov v profesionálnych rodinách namiesto inštitucionálnej starostlivosti v detskom domove. Tvorcovia politik pochopili, že pre novorodencov a malé deti má inštitucionálna výchova neprijateľné dôsledky. Respondenti a respondentky v našom výskume zdieľali presvedčenie, že malé dieťa nepatrí do detského domova, a vnímajú ako problematický už aj krátky čas, ktorý strávi v domove kvôli diagnostike:

„Viete čo, aj tých sedem mesiacov je veľký handicap (...), keď to dieťa vyrastalo tu, a nie v tej rodine.“

(riaditeľ, štátny detský domov, Košický kraj)

Ako problematické nevnímali respondenti ani umiestňovanie malých rómskych detí do profesionálnych rodín. Na druhej strane však niektorí respondenti považovali umiestňovanie týchto detí za nástroj prevýchovy podľa pravidiel nerómskeho „bieleho“ sveta.

„Akože, pri malinkých to nejako neriešia. Aj vysokoškolsky vzdelaní ľudia si zobrali (rómske dieťa, pozn. autorky) a v pohode, stretávame sa, vidíme

23 Čl. 19 Dohovoru o právach osôb so zdravotným postihnutím; Smernica OSN o náhradnej starostlivosti.

24 Správa Ad Hoc expertnej skupiny Európskej komisie o prechode z inštitucionálnej starostlivosti na komunitnú starostlivosť.

25 Zákon č. 448/2008 Z. z., §6/2.

ich. Mnohokrát je to naozaj tak, že tie deti sa začínajú na tých žiadateľov podobať. Proste aj tie črty, tie rómske, ako keby stratili troštinu.“

(riadiateľka, nešťatny detský domov, Banskobystrický kraj)

„Ja si myslím, že profesionálne rodiny majú byť využitú prioritne pre malé deti. Rádovo zákon teraz hovorí do tých šiestich rokov, že do šesť rokov vekovo, keď sa to má posúvať, budeme strácať profesionálnych rodičov, pretože deti, ktoré prídu z (meno konkrétnej osady, pozn. autorky), žiaden profesionálny rodič neprevychová a prídu o zlato, prídu o vzácne veci, budú ich vykrádať a všetko možné.“

(riadiateľ, štátny detský domov, Košický kraj)

Napriek takýmto názorom však všetci respondenti a respondentky vnímali zaraďovanie malých detí do šesť rokov do profesionálnych rodín pozitívne v porovnaní s výchovou v skupinách v detských domovoch. Schopnosť porovnávať rôzne typy výchovy sme videli najmä pri zamestnancoch, ktorí sledovali viacročný vývoj a zmeny na základe vlastnej skúsenosti:

„Keď som nastupovala robiť tú sociálnu prácu, to bolo postavené na inom systéme to umiestňovanie detí do detských domovov. (...) Toto bola veľká chyba a prišlo sa, chvála Bohu, na to, že to nie je dobrý systém (...), keď, trebárs, je jeden rok v detskom domove a nie je pripútané, vlastne teraz sa to už nemôže stať, lebo deti idú do profesionálnych rodín, vtedy sme profesionálne rodiny ešte nemali, ani sme netušili, že taký systém raz bude.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Košický kraj)

Postupný úplný prechod z ústavnej na rodinný typ výchovy sa teda aj na základe skúseností respondentov ukazuje ako jednoznačná zmena k lepšiemu a preferovanému typ výchovy pre malé deti mimo svojej rodiny. Potreba stabilného prostredia, bezpečia, dostatočnej pozornosti a výchovy jednou konkrétnou osobou (párom osôb) ako čo najvernejšia simulácia rodiny sa javí ako veľmi dôležitá. Výchova detí v profesionálnych rodinách (prípadne pesúnských rodinách) je nutným krokom na zachovanie schopnosti dieťaťa vytvárať väzby a predchádzať mnohým negatívnym vplyvom inštitucionálnej výchovy, preferovanej a zažívanej v minulosti.

To, čo je už momentálne zrejme pri výchove malých detí, je menej zrejme pri výchove detí s postihnutím alebo starších detí (prípadne v kombinácii s etnicitou dieťaťa). Pri otázkach ich výchovy v profesionálnej rodine sa už respondenti začali názorovo rozchádzať. Špecifikám a názorom na umiestňovanie takýchto rozličných kategórií detí do profesionálnych rodín sa budeme venovať v nasledujúcich riadkoch.

8.3 Deti s postihnutím v profesionálnej rodine

Pri otázke umiestňovania detí s postihnutím do profesionálnej rodiny respondenti uvádzali, že umiestnenie do rodiny oproti výchove v inštitúcii predstavuje nielen zmenu k lepšiemu, ale aj výrazný pokrok v prospevaní dieťaťa:

„Povedala (sociálna pracovníčka, pozn. autorky), že zostala v šoku, ako sa to dieťa zbiera. Je to iné, táto profesionálna rodina má len to jedno dieťa, tu bolo na skupine, kde je minimum jedenásť detí. To nie je ani mesiac. (...) Povedala, že keď jej profesionálna matka povedala, že dieťa lezie, tak jej neverila, zasmiala sa, kadiaľ liezla, po zemi, po štyroch a dávali sme ju s tým, že neliezla. To je neskutočný rozdiel, nehovorím, že tie deti preskočia, oni zvládnu, čo zvládnu, ale je to vidieť na deťoch.“

(koordinátorka profesionálnych rodín, štátny detský domov, Košický kraj)

Skúsenosti zamestnancov pri konkrétnych deťoch hovoria v prospech starostlivosti v komunite oproti inštitucionálnej starostlivosti. Starostlivosť o deti s postihnutím v segregovanej špeciálnej alebo samostatnej zmiešanej skupine sa môže javiť ako efektívnejšia a lacnejšia alternatíva, s podporou sociálnych a zdravotných služieb „pod jednou strechou“. Takýto model, navyše spojený so segregáciou vo vzdelávaní, však podporuje vylučovanie detí s jednoznačnými negatívnymi vplyvmi na prežívanie dieťaťa a možnosť jeho neskoršieho (aspoň čiastočného) osamostatnenia sa a života medzi ostatnými. Väčšina pracovníkov vedela posúdiť možné pozitívne vplyvy umiestnenia dieťaťa s postihnutím v rodine. Zamestnanci naklonení profesionálnym rodinám sa tiež snažili umiestniť čo najviac detí v profesionálnej rodine, nevnímajúc deti s postihnutím.

Niektorí respondenti teda nevnímali umiestňovanie dieťaťa s postihnutím v profesionálnej rodine ako problematické v porovnaní s ostatnými deťmi:

„(...)nemyslím si, že by sa to tam odlišovalo v starostlivosti od zdravých detí, akurát je to na čas komplikovanejšie. Čiže oni naozaj robia s tými deťmi to isté, čo by robili so zdravými. Ale musia byť s tým dieťaťom vo väčšom a bližšom kontakte. Preto tam nemôžu mať viacej tých detí.“

(koordinátorka profesionálnych rodín, štátny detský domov, Prešovský kraj)

Napriek tomu, že respondenti hovorili o jednoznačných zmenách k lepšiemu, ak umiestnili deti s postihnutím v profesionálnej rodine, nie všetky domovy boli ochotné, prípadne mali možnosť ich tam aj umiestniť.

U niektorých respondentov pretrvával značný rozpor, nedôvera a neochota umiestňovať deti s postihnutím v profesionálnych rodinách, či už z dôvodu nedostatku rodín, snahy „ne-zablokovať“ si ich jedným dieťaťom, alebo veľmi ťažkých prípadov postihnutí, pri ktorých respondenti vnímali deinštitucionalizáciu veľmi nereálne.

„Zablokovanie“ profesionálneho rodiča niektorí respondenti vnímali ako kontraindikáciu pre umiestnenie dieťaťa s postihnutím, pričom nadradujú potreby domova alebo záujmy zdravých detí nad najlepší záujem takéhoto dieťaťa:

„Podľa mňa profesionálna rodina nie je o tom, aby tam išli zdravotne postihnuté deti, aspoň ja to tak beriem. Profesionálne rodičovstvo bolo vytvorené preto, aby to bola prechodná stanica pre zdravé deti, aby tam deti nedorástli do osemnásť rokov. Tam by to malo byť presne o tom, že zdravé dieťa treba...vycikať, aby sa pozbieralo, a dať ho iným. Zdravotne postihnuté deti tu zostanú do osemnásť rokov. Toto podľa mňa nie je o tom.“

(koordinátorka profesionálnych rodín, štátny detský domov, Košický kraj)

Neochota umiestňovať deti s postihnutím do profesionálnej starostlivosti však v niektorých prípadoch spočívala aj v stereotypnom vnímaní dieťaťa s postihnutím, znižovaním jeho dôstojnosti a vnímaní takýchto detí iba ako objektu starostlivosti, nevhodného na život medzi ostatnými, dokonca ani v zmiešaných samostatných skupinách. Takéto názory ešte stále pripomínajú realitu socialistických veľkých ústavov pre deti s postihnutím. V takýchto prípadoch je nasledovanie filozofie deinštitucionalizácie a sledovanie najlepšieho záujmu dieťaťa veľmi obmedzené.

Umiestňovanie rôznych kategórií detí potom v niektorých prípadoch existuje ako model „zásluhovosti“, a nie najlepšieho záujmu dieťaťa: do profesionálnych rodín sa pri takomto prístupe umiestňujú „slušné“, bezproblémové deti ako vnímaný protiklad voči deťom s postihnutím a rómskym deťom z osady (pozri viac v kapitole 4.3).

Niektorí respondenti teda vnímajú zaraďovanie do profesionálnych rodín aj podľa vlastného presvedčenia o „hodnote“ detí, prípadne ich „zásluhovosti“ aj na základe rasových predsudkov a predsudkov o deťoch s postihnutím (prípadne kombinovane)²⁶.

8.4 Staršie deti v profesionálnej rodine

Všetci respondenti v detských domovoch boli veľmi naklonení deinštitucionalizácii v starostlivosti o malé deti smerom k výchove v profesionálnych rodinách. Na druhej strane boli respondenti viac skeptickí voči umiestňovaniu starších detí (hlavne dospelých) do profesionálnych rodín. Dôvody pre skepticizmus sú rôzne. Prvotne je to podľa respondentov nemožnosť „prevýchovy“ dieťaťa, ktoré bolo v domove umiestnené už dlhšiu dobu alebo ktoré prišlo do domova v neskoršom veku, a teda má už silno osvojené návyky z biologickej rodiny. Niektorí respondenti takisto tvrdili, že v staršom veku sa v deťoch prejavia alebo zobudia „rómske gény“.

26 Pozn.: Niektorí respondenti hovoria o postihnutí aj v prípade detí pochádzajúcich z osád, takže tieto dve kategórie (deti so zdravotným/psychosociálnym/iným postihnutím a deti pochádzajúce z osád) sa v niektorých prípadoch vo vnímaní respondentov zlievajú. Badateľné je to najmä v prípadoch, kedy sú deti zaradené do špeciálneho vzdelávacieho prúdu (o problematike zaraďovania detí z detských domovov do špeciálnych škôl na základe ich „problematického“ správania/situácie, z akej pochádzajú pozri kapitolu 7.3).

„Keď už je v staršom veku a je tam nejaký problém a žilo do pätnástich rokov niekde v osade, to už je veľmi ťažké bežať v nejakej rodine, keď ono už tie svoje návyky má a berie ich za samozrejme a zrazu mu je povedané, že ty sa musíš učiť alebo správať sa podľa takých zásad, lebo toto je normálne. A to je veľmi ťažké vysvetľovať takému mladému Rómovi v pätnástich rokoch, že normálne je ešte nerobiť to, lebo v našej populácii je normálne, že sa to nerobí, keď u nich je to samozrejme.“

(riaditeľ, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

Nevhodnosť umiestnenia v profesionálnej rodine pre staršie rómske deti je teda spojená s vnímaním funkcie profesionálnej rodiny ako „prevýchovnej“, ako sme uviedli už pri menších rómskych deťoch v profesionálnych rodinách. Primárnou funkciou profesionálnej rodiny by však malo byť skôr napĺňanie najlepšieho záujmu dieťaťa a čo najlepšia možná dosiahnuteľná starostlivosť, než funkcia „prevýchovy“ dieťaťa.

Druhým dôvodom je aj nedostatok profesionálnych rodín, keďže na základe zákona sú v nich prioritne umiestňované malé deti. Respondenti navyše vyjadrovali aj nedôveru vo vhodnosť rodinného modelu výchovy pre staršie deti a názor, že dospievajúcim je lepšie v samostatnej skupine. Niektorí sa k takýmto názorom prikláňali aj na základe svojich zlých skúseností s umiestnením starších detí v profesionálnej rodine a jej následným zlyhaním. V takých prípadoch došlo aj k návratu dieťaťa naspäť do domova. Aj na strane samotných starších detí a mladých dospelých sa však objavuje neochota a nedôvera k profesionálnym rodinám:

„Tam by asi musel chodiť často niekto na kontrolu. Lebo tu máme Annu a Dominika²⁷, a to sú súrodenci. A že by bolo to dvakrát dobré, že boli odobratí (do profesionálnej rodiny, pozn. autorky) a sú tu naspäť. (...) Takže si myslím, že treba sledovať aj tých ľudí, ktorí by si zobrali pár detí do starostlivosti. Ale akože určite by to bolo lepšie, ak by to boli správni ľudia.“

(mladá dospelá, Bratislavský kraj)

Napriek protichodným názorom na výchovu starších detí v profesionálnej rodine však stále väčšina respondentov vníma deinštitucionalizáciu náhradnej starostlivosti ako pozitívnu aj pre takéto deti. Podobne to vnímali aj respondenti z radov mladých dospelých:

„Tak určite by si zvykli. Aj tie deti, ktoré sa dostanú z jedného dňa na druhý z vlastnej rodiny, tak tiež to je pre nich taký šok. Ale potom si zvyknú a potom je tá rodina ako keby detský domov. A už si nevedia predstaviť iný život. Ale kebyže v 15-tich povedia, že ideš do rodiny, či sa ti to páči, alebo nie, bude ti tam lepšie, potom sa mi poďakuješ, tak možno by si to fakt uvedomili. Lebo v 15-tich som aj ja mala neviem aké iné zmýšľanie a potom som si veľa vecí pouvedomovala.“

(mladá dospelá, Bratislavský kraj)

Umiestňovanie detí do profesionálnych rodín je teda témou, ktorá sa v detských domovoch intenzívne rieši. Niektoré domovy sa dokonca postupne vydali výlučne iba cestou

27 Pozn. autorky: mená zmenené

profesionálnych rodín, uvedomujúc si nesporne pozitívny vplyv takéhoto modelu výchovy. Iné detské domovy však ešte stále nie sú úplne stotožnené s procesom deinštitucionalizácie a preferenciou profesionálnych rodín pred samostatnými skupinami. Dôvodom môže byť nedôvera v takýto model výchovy, nedostatok vhodných profesionálnych rodičov, neochota alebo nemožnosť umiestňovať všetky deti do profesionálnych rodín. Okrem toho však dôvody môžu byť založené aj na predsudkoch voči rómskym deťom a deťom s postihnutím.

Pomoc poskytovaná zo strany štátu jednotlivým detským domovom v procesoch deinštitucionalizácie môže napomôcť kvalitnejšiemu napĺňaniu najlepšieho záujmu dieťaťa, zachovaniu jeho identity a rozvoju jeho kapacít aj vzťahov s inými deťmi a dospelými aj mimo domova. Podpora rozvoja dieťaťa a jeho čo najlepšieho zaradenia do spoločnosti sú pritom dôležité pre všetky deti, vrátane starších detí a detí s postihnutím.

8.5 Hľadanie rovnováhy medzi rolou rodiča a zamestnanca

Profesionálni rodičia, na rozdiel od pestúnov, sú zamestnancami detských domovov. V minulosti sa profesionálnymi rodičmi stávali práve zamestnanci z detských domovov, teda napríklad bývalí vychovávatelia alebo sociálne pracovníčky. V niektorých prípadoch sa tak toto povolanie stalo východiskom pre zamestnancov, ktorí by v dôsledku znižovania kapacít veľkých inštitúcií prišli o miesto:

„Veľa ľudí aj prišlo o robotu, pretože deti odchádzali a detské domovy ako keby sa vyludňovali, bolo treba opustiť miesta, ale v konečnom dôsledku dostali šancu a mohli sa stať profesionálnymi rodičmi. A či to brali, alebo nebrali, to už je iná vec, ale ja si myslím, že v tom bol ten problém, bárs neboli naklonení k profesionálnemu rodičovstvu.“

(riaditeľ, štátny detský domov, Košický kraj)

Podľa Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny spočíva význam profesionálnej rodiny najmä v tom, že umožňuje dieťaťu stálosť osoby, prípadne dvojice, ktorá zabezpečuje starostlivosť o dieťa počas celého dňa: „Táto forma náhradnej starostlivosti zohľadňuje napĺňanie individuálnych potrieb dieťaťa a najviac sa približuje modelu rodinnej výchovy“²⁸.

Profesionálny rodič teda poskytuje dieťaťu (alebo viacerým deťom) model funkčnej rodiny a starostlivosti, ktorý svojou podstatou inštitúcia poskytnúť nemôže. Tento rozdiel chápu aj respondenti z detských domovov:

„V profesionálnych rodinách môžu vlastne zažiť takú klasickú rodinu, také tie vzťahy otec, mama, kdežto na tej skupine, to nie, lebo tam sa

28 Viac informácií na http://www.upsvar.sk/socialne-veci-a-rodina/socialno-pravna-ochrana-deti/professionalne-rodiny.html?page_id=12846.

striedajú tí vychovávatelia, jeden má nejaký systém, druhý má zas iný systém. Tam je to také pevnejšie, stabilnejšie aj čo sa týka vzťahov.“

(riaditeľ, neštatný detský domov, Prešovský kraj)

Profesionálnym rodičom sa pritom môže stať aj jednotlivec, ktorý žije v domácnosti sám, a teda nespĺňa predstavu „tradičnej“ rodiny. Aj jednotlivec – profesionálny rodič sa však považuje za lepší model výchovy dieťaťa mimo vlastného domova ako samostatná skupina (napriek tomu, že sú v nej prítomní viacerí vychovávatelia), pretože poskytuje stabilitu vzťahov a možnosť vytvárať si prirodzené a stále väzby na konkrétnu dospelú osobu.

Niektoré detské domovy sa preto vybrali cestou profesionálnych rodín už pred začatím procesu deinštitucionalizácie. Zároveň však viaceré detské domovy deklarujú, že si ani nemôžu dovoliť takouto cestou nejst, keďže ich zamestnávateľom je štát, a musia teda robiť aj zmeny, s ktorými nie sú stotožnení:

„My možno sme aj sami chceli prejsť, tak nejako spontánne to prešlo. Vo výchove v tej skupine sme videli určité problémy, ktoré sa nemuseli trebárs stať, preto sme volili aj ten systém profesionálnych rodín. Aj nás, ale aj ostatných detských domovov sa to týka, že keď chceme prežiť, musíme sa držať tej línie, ktorá je pre štát lepšia, zaujímavejšia, lebo každý rok podpisujeme zmluvu a nemôžeme sa zastagnovať v určitej fáze a mať iné predstavy, ako má štát.“

(riaditeľ, neštatný detský domov, Prešovský kraj)

Práca profesionálneho rodiča si vyžaduje osobné odovzdanie a neustály dohľad nad dieťaťom, pričom sa však, na rozdiel od pestúnov, profesionálny rodič stará o deti podľa potreby detského domova, a teda aj krátkodobo. Pri takejto práci vnímajú profesionálni rodičia potrebu balansovať medzi rolou „rodičovskej“ podpory a nutnosťou ostať profesionálom, teda flexibilne vyvažovať potrebu pripútania dieťaťa.

Problematicky pritom občas vnímali, že majú dieťa „odovzdať“ naspäť do rodinného prostredia, najmä v prípade, keď rodinné prostredie nepovažovali za vhodné pre dieťa. V mnohých takýchto prípadoch išlo o návrat dieťaťa k svojim rodičom do osady. Popri potrebnom pripútaní k dieťaťu si však profesionálni rodičia musia neustále pripomínať, že dieťa je v ich výchove len dočasne. Niektorí profesionálni rodičia, ktorí mali v dočasnej opatere rómske deti, ťažko znášali predstavu, že sa majú vrátiť do svojej biologickej rodiny:

„Viete, lebo niekedy je to ťažké, keď sa vracajú späť, a najmä do tých rómskych alebo sociálne slabších rodín, tak tá zmena je príliš pre tie deti. Teraz sme mali rómske dievčatko a, chvalabohu, sa vrátilo (naspäť do vlastnej rodiny, pozn. autorky), síce išlo k babke, lebo mama nejavila záujem a babka sa už starala o troch súrodencov. (...) Nie je to tak ako v profi rodine, ale je to úroveň dobrej rómskej rodiny. Nie je to zase také, že hlad. Je to veľmi ťažké, ona je ešte maličká, ale aj tá zmena je hrozná, pre nás dospelákov je to hrozná, keď odíde, ale ona si to nepamätá.“

(profesionálna matka, Prešovský kraj)

Je možné, že veľké zmeny, ktoré dieťa po návrate do biologickej rodiny zažíva a proti ktorým profesionálni rodičia protestovali, sú spôsobené aj nedostatočným udržiavaním väzieb medzi biologickou rodinou a dieťaťom počas pobytu v profesionálnej rodine a nedostatočným poznaním a porozumením medzi biologickou rodinou a profesionálnymi rodičmi. V prípade, ak sa dostane dieťa do profesionálnej rodiny (alebo domova) ako malé a nepracuje sa s jeho kultúrnou identitou, po návrate do rómskej komunity sa môže cítiť odcudzené. Okolie samotné mu môže pripisovať identitu, s ktorou sa samé nestotožňuje, čo môže byť preň traumatizujúce. Nedostatočná sociálna práca s celou komunitou a chudoba biologickej rodiny je teda príčinou, prečo mnohé profesionálne matky nesúhlasia s návratom „ich“ detí do biologickej rodiny. Vedúca zamestnankyňa neštátneho detského domova pritom vyjadrila skúsenosť, že v prípade, ak v obci pôsobí odhodlaný a empatický starosta, návrat dieťaťa do biologickej rodiny býva ľahší vďaka sprostredkovaniu dostatočnej sociálnej pomoci.

Inštitút profesionálnej rodiny teda zahŕňa jednak rodinný koncept náhradnej starostlivosti a jednak koncept zamestnania – profesie. Výber profesionálnych rodičov by mal byť teda dôsledný.

Niektorí respondenti spomínali problém v motivácii profesionálnych rodičov a ich kontroly, i keď kontrola zo strany detského domova je vyššia ako napríklad v prípade pestúnskych rodín, ktoré nie sú zamestnancami domovov. Profesionálny rodič ako zamestnanec detského domova má okrem väčšej supervízie aj lepší prístup k sociálnej, psychologickú a inej podpore zo strany centier podpory profesionálnych rodičov. Teoreticky by teda profesionálni rodičia mali byť lepšie pripravení na možné komplikácie a menej náchylní na „vyhorenie“, ktoré by viedlo k návratu dieťaťa do domova.

Napriek tomu sa respondenti vyjadrili, že kontrola zo strany domova by mala byť dôslednejšia a mala by prihliadať aj na názor a spätnú väzbu od samotného dieťaťa. To by malo byť zrejmé i pri kontrole všetkých zamestnancov v domove. Pri rozhovoroch s mladými dospelými sa však ukázalo, že na ich názor sa neprihliada a častokrát sa *a priori* berie ako nepotrebný, prípadne klamlivý.

Respondentka z radov mladých dospelých takúto obavu vyjadrila nasledovne:

„Že či to tam aj naozaj funguje, a pýtať sa hlavne tých detí, lebo vychovávateľa povedia áno áno, je to super a všetko zvládame. Ale veľakrát je to o tom, že si berú tie deti len preto, lebo majú v domácnosti dieťa a poberajú nášho peniaze. A nie je to veľakrát o tom, že by mali záujem výchovu umožniť tým deťom.“

(mladá dospelá, Bratislavský kraj)

V prípadoch nesprávneho výberu zamestnanca sa potom stáva, že dieťa je nútené vystriedať niekoľkých profesionálnych rodičov. Podľa niektorých respondentov je však prestriedanie niekoľkých profesionálnych rodín stále lepšie ako inštitucionálna starostlivosť, ktorá zo samotnej svojej podstaty predurčuje striedanie vychovávateľov a nemožnosť rodinného typu výchovy.

Napriek viacerým problémom sa teda profesionálne rodičovstvo ukazuje ako oveľa vhodnejší typ náhradnej starostlivosti ako výchova dieťaťa v domove. Viacero detských domovov

môže poslúžiť ako pozitívny vzor postupnej transformácie inštitúcie na centrum, ktoré koordinuje a pomáha profesionálnym rodinám.

8.6 Rómski profesionálni rodičia

V súčasnosti sa profesionálnym rodičom môže stať občan alebo občianka SR s dosiahnutým úplným stredoškolským vzdelaním a po absolvovaní prípravy na vykonávanie náhradnej starostlivosti (Zákon č. 305/2005 Z. z., §53/9)²⁹. Podmienka úplného stredoškolského vzdelania však býva často prekážkou pre rómskych uchádzačov o profesionálne rodičovstvo. Tých je preto momentálne podľa našich respondentov stále málo. Dôvodov pritom môže byť viacero – absentujúce vzdelanie, horšie životné podmienky, prípadne nedôvera domovov a predpoklad, že sa Rómovia chcú stať profesionálnymi rodičmi len z vypočítavosti. Absenciu vzdelania pritom jednotliví respondenti nevnímali ako rozhodujúci faktor vo výchove. Podmienku úplného stredoškolského vzdelania nepovažujú za nutnú. Viacero rómskych uchádzačov však museli vylúčiť napriek tomu, že by inak boli vhodnými kandidátmi.

„Je to taká vec, hovorím, aj tá pani, ktorá si robila maturitu kvôli tomu, ona ju nepotrebovala, pretože je šikovná, vychovala už dve deti. (...) Ona tú maturitu vôbec nepotrebovala na to, aby mohla robiť toto, čo robí, aby vychovala tie deti, len ten zákon je tak postavený. Ja by som ho zmenila. Možno prísnejšie kritériá v niečom inom, ale nie v tej maturite.“

(koordinátorka profesionálnych rodín, štátny detský domov, Košický kraj)

Keďže detské domovy nevedú štatistiku uchádzačov na základe etnicity, nemohli sme zistiť, koľko takýchto uchádzačov o profesionálne rodičovstvo sa k nim hlási inak ako priamo z názorov respondentov. Mnohí rómski študenti teda aj môžu mať dostatočné vzdelanie, ale z nejakých dôvodov je možné, že ich detské domovy nekontaktujú, respektíve nie sú hľadani a prijímaní.

Rómski profesionálni rodičia by pritom mohli byť vhodným modelom starostlivosti o rómske deti, ak ovládajú materinský jazyk dieťaťa, prípadne pochádzajú z kultúrne podobného prostredia, a teda by lepšie napomohli pri prekonávaní stresu z odlúčenia dieťaťa od rodiny. Zároveň by mohli pomôcť zachovať kultúrnu identitu dieťaťa (pozri viac v kapitole 6.4).

Vo väčšine skúmaných detských domovov však skúsenosti s rómskymi profesionálnymi rodičmi nemajú. Niektoré detské domovy uvádzali prípady pestúnov rómskeho pôvodu, s ktorými mali dobré skúsenosti. Základným predpokladom však stále ostáva, že nerómski profesionálni rodičia sú vhodní na výchovu rómskych aj nerómskych detí, avšak rómski profesionálni rodičia sú vhodní len na výchovu rómskych detí. Vysvetlenie môžeme hľadať v mocenských a hierarchických vzťahoch medzi Rómami a Nerómami – Rómovia ako skupina bez možnosti reálneho vplyvu a moci nemôže ovplyvňovať výchovu nerómskych detí.

²⁹ Takúto prípravu v rozsahu 40-60 hodín poskytuje každý úrad práce, sociálnych vecí a rodiny alebo akreditovaný subjekt, ktorým sú v súčasnosti organizácie a občianske združenia Návrat, Spoločnosť priateľov detí z detských domovov Úsmev ako dar a Miesto pod slnkom.

Jedna respondentka z radov profesionálnych rodičov takéto rozdeľovanie uviedla ako zarážajúce po skúsenosti, ktorú nadobudla počas výcviku profesionálnych rodín:

„Boli (rodinný príslušník profesionálnej matky, pozn. autorky) na takom školení a bola tam taká poznámka, ktorá ma veľmi zarazila. Bola tam rómska mama, bola aj profi mama, aj v pestúnstve mala deti, myslím, že nemala ani vlastné. Bola to veľmi slušná rodina rómska. A mala takú otázku, že dávajú detičky rómske do bielych rodín, ale nevie príklad, že by dávali biele deti do rómskej rodiny, že to je také diskriminačné. A to si budem pamätať celý život, lebo to je také veľmi... No, ale neviem, že by bola rómska profi rodina. Nevie, či ste vy počuli.“

(profesionálna matka, Prešovský kraj)

Ako sme však už uviedli, detské domovy nevnímajú potrebu podporovania kultúrnej identity a materinského jazyka dieťaťa, a tak pravdepodobne ani nedostatok rómskych profesionálnych rodičov nevidia ako problém. V mnohých prípadoch ani pracovníci detského domova nevyjadrili potrebu sa nad touto problematikou zamýšľať. Ukazuje sa teda, že čím viac je konkrétny zamestnanec citlivý k identite dieťaťa, tým viac si uvedomuje aj potrebu pozitívnych príkladov a rol z jeho kultúrneho prostredia.

8.7 Problémy profesionálnych rodín

Práca profesionálneho rodiča je špecifická a viac sa svojím charakterom podobá pestúnovi ako vychovávateľovi. Jeho práca si totiž na rozdiel od vychovávateľa vyžaduje neustálu prítomnosť a neohraničenosť pracovnej doby, ako je tomu napokon aj u biologického rodiča. Profesionálni rodičia však nemávajú iné zamestnanie a starostlivosť o im zverené dieťa je ich hlavnou pracovnou náplňou.

Požiadavka neustálej prítomnosti profesionálneho rodiča môže byť problematická v prípade choroby alebo nutnosti dovolenky:

„Profesionálna matka potrebuje dovolenku alebo ochorie, alebo niečo sa stane v tej rodine, a že priberieme deti aj z tej profesionálnej rodiny občas a musia tu prežiť v tom detskom domove, je to ešte ďalšie dieťa navyše.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

Návrat do domova býva traumatický aj pre samotné dieťa. Viacerí profesionálni rodičia teda vyjadrili potrebu zástupnej rodiny, ku ktorej by dieťa v prípade potreby mohli umiestniť namiesto inštitúcie. V niektorých prípadoch je to možné, ak profesionálni rodičia tvoria širšiu sieť, ktorá býva blízko a navzájom sa poznajú. Takéto problémy sú vlastné aj pestúnskym rodinám, ktorí keďže nie sú zamestnancami domovov, nedisponujú takou podpornou sieťou, a mávajú ešte obmedzenejšie možnosti.

Problémy profesionálnych rodín sa pritom nemusia odlišovať od problémov mnohých pestúnskych rodín³⁰ a týka sa ich (aj keď v menšej miere) fenomén zlyhávania³¹. Medzi najväčšie problémy, ktoré spomínajú samotní profesionálni rodičia vo výskume Inštitútu pre výskum práce a rodiny, patria okrem slabého finančného ohodnotenia a pomalého postupu úradov pri umiestňovaní dieťaťa aj prístup detských domovov k samotným profesionálnym rodičom (Filadelfiová, 2008).

Respondenti v našom výskume uvádzali ďalšie závažnejšie problémy profesionálnych rodičov, ktoré spomína aj výskum Inštitútu pre výskum práce a rodiny, súvisiace s „osobnejšou“, každodennou starostlivosťou o deti: problematické stretnutia s biologickou rodinou, vyvažovanie medzi potrebou pripútania dieťaťa a zároveň zachovania istých hraníc alebo únava z veľkej záťaže (Filadelfiová, 2008). Najhorším vyústením rôznych problémov potom býva zlyhanie alebo vyhorenie profesionálneho rodiča, a teda striedanie profesionálnych rodičov alebo návrat dieťaťa do detského domova.

Respondenti v našom výskume považovali za faktor zlyhávania profesionálnej rodiny aj prechod dieťaťa do puberty, kedy vzťahy s dieťaťom (tak ako pri všetkých deťoch) začínajú byť komplikovanejšie.

Zaujímavé je, že respondenti častokrát aj pubertu, ktorá je prirodzenou súčasťou vývinu každého dieťaťa, vnímajú ako špecifický prejav správania rómskeho dospievajúceho.

Niektorí respondenti z detských domovov deklarovali takéto zlyhanie (v tomto prípade pestúnskej rodiny) počas dospievania dieťaťa predstavou, že až v tomto veku sa prejavia akési „rómske“ črty, v niektorých prípadoch dokonca „gény“:

„A možno druhá skupina detí, ktorá teraz narastá, je skupina detí, ktoré sa vracajú (do domova, pozn. autorka) z pestúnskej starostlivosti. To stúpa a to je práve to kritické obdobie puberty, kedy tam naozaj prichádza do popredia aj tá dedičnosť...“

(psychologička, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

„Vela ľudí to po krátkom čase vzdáva. Nevládajú to, a ak sú to ešte väčšie deti, rómske deti, to je veľký problém. Deti si nevedia zvyknúť na rodinu a rodina si nevie zvyknúť na deti. Začnú robiť trochu problémy, myslím si, že v dnešnej dobe robia problémy aj zdravé deti, naše deti, vlastné deti, a tí ľudia to berú, už je problém a už to nechcú riešiť a nevedia to riešiť.“

(koordinátorka profesionálnych rodín, štátny detský domov, Košický kraj)

Druhou stranou toho istého problému je aj odmietanie profesionálnej rodiny na strane samotných adolescentných detí. Detské domovy deklarujú už akési prednastavenie, prípravu na to, že sa im dieťa, ktoré prejde do pubertálneho veku, vráti naspäť do samostatnej skupiny.

30 Pre príčiny zlyhávania a problémy pestúnskych rodín a náhradnej osobnej rodinnej starostlivosti pozri Fico (2013).

31 Pre príčiny zlyhávania a problémy profesionálnych rodín pozri Filadelfiová (2008).

„My už s tým počítame a mnohí aj z profesionálnych rodín, vracajú sa k nám do samostatnej skupiny, lebo tam už je to... ty nie si moja mama, to už automaticky. Vtedy vychádzajú na povrch tie problémy.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Bratislavský kraj)

Dostatočná podpora profesionálnych rodín zo strany detského domova je tak nevyhnutná v ťažkých situáciách, ktoré dospievanie zvereneho dieťaťa môže priniesť. Práca s profesionálnou rodinou si teda vyžaduje aj zvládanie takýchto problematických situácií, aby sa predišlo návratu dieťaťa do detského domova:

„Oni to bežne riešia, že to dieťa vrátiť naspäť do kmeňového detského domova. (...) My stále obiehame dookola tie rodiny, aj spoločne sa stretávame s tými deťmi, poriadame také spoločné akcie s tými deťmi bez profesionálnych rodičov. (...) Vela vecí sa dá odpozorovať, že vieme potom na tie supervízie na tých našich poradách alebo schôdzkach s našimi rodičmi, vieme tomu predísť a pomenovať to.“

(riaditeľ, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

Ďalším dôvodom problémov v náhradných rodinách býva aj samotný fakt, že dieťa je rómske. Pestúni, a v menšej miere aj profesionálni rodičia, sa stretávajú s nepochopením širšej rodiny, prípadne partnerov. Stáva sa to predovšetkým v regiónoch, kde sú predsudky voči Rómom veľmi silné a kde sú Rómovia odmietaní.

„Samozrejme, veľmi, veľmi často (sa stretávam s odmietaním, pozn. autorky). Neodhovárali ma, lebo ja som sa nikoho nepýtala. (...) Keď som to urobila, ani ľuďom som to nijako nehovorila, vtedy to prišlo, že som si Cigánku domov dovliekla a čo z nej bude a také veci. (...) Ono je to všade, ako som počula od tých, čo si odtiaľto brali deti. Už bolo aj tak, do jednej dediny si zobrali Róma od nás, ktorého museli vrátiť len preto, že je Róm. Susedovci a celá dedina to odmietla, lebo to je tiež taká dedina, kde nie sú Rómovia, takže vrátili dieťa, lebo tam nedokázali žiť. Bolo to ešte také menšie dieťa, malo asi dva roky, ale dieťa to cíti.“

(koordinátorka profesionálnych rodín, štátny detský domov, Košický kraj)

Prijatie rómskeho dieťaťa do opatery v krajine, ktorá je konzervatívna a v ktorej prevládajú predsudky voči Rómom, vrátane detí, sa okoliu môže zdať absurdné a neprijateľné. Profesionálnu rodinu alebo pestúna môže potom okolie ignorovať, neprijímať alebo dokonca šikanovať. Pre život dieťaťa v komunite je pritom potrebné nielen naplnenie technických požiadaviek rušenia ústavov a integrácia detí priamo v komunite, ale aj prijatie dieťaťa komunitou (susedmi, spoluziakmi), v ktorej má žiť.

8.8 Podpora profesionálnych rodín

Koncepcia deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti zahŕňa aj nutnosť skvalitniť systém práce detských domovov s profesionálnymi rodinami a zjednotenie celého systému ich podpory (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011). Za týmto účelom vznikajú pri detských domovoch centrá podpory profesionálnych rodičov, ktorých úlohou je poskytovať odbornú pomoc pri nadviazaní kontaktu s deťmi, cieleňé vyhľadávanie profesionálnych rodičov (aj pre súrodenecké skupiny a deti s postihnutím) a komunikácia s nimi (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011).

Centrá majú za úlohu aj zabezpečovanie odbornej diagnostiky, poradenstva, supervízie a odbornej kontroly profesionálnych rodičov, pričom súčasťou centra je aj sociálny pracovník a psychológ, prípadne ďalší špecialista podľa potreby domova (špeciálny pedagóg, liečebný pedagóg, rehabilitačný pracovník). Pracovníci centra by mali sprevádzať profesionálneho rodiča aj pri každodennej starostlivosti a byť jeho neustálou oporou (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011). Vedúca takéhoto centra pri jednom detskom domove svoju prácu popisuje nasledovne:

„Tá ostatná práca obnáša vlastne návštevy v profesionálnych rodinách. (...) Raz do mesiaca profesionálne rodiny sociálna pracovníčka, koordinátor CPPR a psychologička navštevujeme a vlastne sledujeme vývoj toho dieťaťa, a to je parketa psychológa. Ja ako sociálna pracovníčka profesionálneho rodiča oboznamujem s tým, že čo a ako prebieha to plánovanie toho dieťaťa, či už sa pracuje s biologickou rodinou na sanácii, alebo sa pracuje na skompletizovaní spisovej dokumentácie a dieťa je smerované do náhradnej rodinnej starostlivosti, či už do pestúnskej starostlivosti, alebo na osvojenie, alebo na medzištátne osvojenie.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Koncepcia deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti predpokladá zavedenie špecializovaných modulov pre prípravu záujemcov o prácu profesionálneho rodiča, vrátane prípravy pre prácu s deťmi s poruchami správania alebo deťmi, ktoré vyžadujú zvýšenú starostlivosť na základe ich zdravotného stavu (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011).

Profesionálni rodičia teda na rozdiel od pestúnov, prípadne samotných biologických rodičov disponujú väčšou formou potrebnej podpory. Napriek tomu si myslíme, že systém podpory by mal byť adresnejší najmä v komplikovaných prípadoch, akými je starostlivosť o deti so špecifickými problémami alebo o dospievajúce deti. Dostatočná podpora v takýchto situáciách môže fungovať ako povzbudenie pre možných záujemcov zo strany profesionálnych rodičov a slúži aj na správne zvládnutie výchovy traumatizovaného dieťaťa.

Takáto podporná sieť je však nevyhnutná aj pre samotnú biologickú rodinu a mohla by slúžiť aj ako prevencia kritických situácií, kedy je dieťa už nutné umiestniť v detskom domove. Čo je ešte viac alarmujúce, je nedostatok podporných sociálnych služieb v prípadoch, kedy v samotnej rodine nedošlo k narušeniu väzieb a rodina je funkčná.

To znamená, že sa vyskytujú prípady, kedy nedostupnosť sociálnych služieb na komunitnej úrovni pre rodičov znamená umiestnenie dieťaťa do náhradnej starostlivosti, prípadne neustále prítomnosť takéhoto rizika:

„Potom sme mali dievčatko, ktoré malo postihnutých rodičov a potrebovalo cvičiť a oni neboli schopní. Tak do tých dvoch rokov sme ho mali my. A toto je také veľké plus, že to dievčatko je oveľa ďalej ako jeho sestrička, ktorá bývala s nimi doma, ale tam nemali priestor, tak už nemohla dať opatrovateľku ďalšiu pre tie ďalšie deti, tak to sa riešilo takto. (...) Mama je úplne na vozíku, aj ruky, aj nohy, a otec je ťažko chodiaci po obrne. Takže keď tam otec vypadne, tam im hrozí detský domov.“

(profesionálna matka, Prešovský kraj)

Dôležitým zistením je, že nedostatok podporných sociálnych služieb môže znamenať rozpad rodiny, ktorá je funkčná, a spôsobiť zbytočnú traumy dieťaťa odlúčeného od rodiny. V neposlednom rade je aj porušením práva rodičov s postihnutím na rodinný život, diskrimináciou na základe postihnutia a porušením práv samotného dieťaťa. Prevenciou umiestňovania dieťaťa do starostlivosti štátu by mohla byť efektívnejšia a intenzívnejšia terénna sociálna práca, či už v rodinách, kde majú rodičia či deti postihnutie, alebo v rómskych rodinách, ktoré by boli s dostatočnou podporou funkčné.

Dôvodom umiestňovania dieťaťa v domove v takýchto prípadoch býva úplná absencia podporných služieb pre rodičov. Detský domov sa tak stáva inštitúciou – „domovom sociálnych služieb“ pre deti, ktorých život pokračuje v ústave po celý zvyšok života. Najmä pre deti s postihnutím je teda nutné pokračovať v podpore profesionálnych rodín a deinštitucionalizácie veľkých ústavov pre deti aj dospelých. Autorky tejto publikácie pevne veria v budovanie kapacít a podporu štátu v ďalšom napredovaní deinštitucionalizácie a podpore sociálnych a iných komunitných služieb pre samotné deti a ich rodiny.

Záver

„Myslíš si, že ľuďmi sú len tí, ktorí vyzerajú a zmyšľajú ako ty. Ale možno, keby si skúsil ísť v stopách neznámeho, naučíš sa veci, ktoré si nikdy ani len netušil.“

– Pocahontas –

Kniha *Štátne deti na jednej lodi?* je predovšetkým o deťoch. Tie vzhľadom na svoj vek často ešte nemôžu rozhodovať samé o sebe a sú v mnohom závislé na nás dospelých. Píšeme o deťoch, ktoré sú z rôznych dôvodov vyňaté zo svojich biologických rodín, stratili mnohé väzby, ktoré sú pre každé dieťa kľúčové a o ktorých každodennosti, ale aj celkovom osude rozhoduje v súčasnosti štát. A píšeme o rómskych deťoch, ktorých je dnes v detských domovoch väčšina. Rómovia ako najodmietanejšia skupina dnes na Slovensku čelia toľkým bariéram, že sa často sami nedokážu a nemôžu zaradiť do fungovania bežnej spoločnosti, necítia sa byť jej súčasťou a v mnohých oblastiach žijú za múrmi – či už fyzickými, alebo symbolickými, ktoré si nosíme v sebe. V detských domovoch navyše žijú aj deti, ktoré majú vážne zdravotné znevýhodnenie, a tým sa ich situácia komplikuje ešte viac ako v prípade ostatných detí v ústavnej starostlivosti.

Všetky tieto aspekty boli pre nás, autorky tejto publikácie, veľkou výzvou, ale aj ďalším z dôležitých zdrojov poznania. Práca na tomto výskume nám pomohla doplniť mozaiku príbehov vzájomného spolužitia v krajine o ďalší aspekt – menšinové deti, o ktoré sa stará štát. Naše vnímanie Slovenska ako krajiny, kde by sa mal každý cítiť rešpektovane a dôstojne, sa premietlo aj do toho, ako sme rámcovali jednotlivé témy výskumu, ako sme interpretovali jeho výsledky a k akým záverom sme dospeli. Výpovede respondentov interpretujeme cez optiku rešpektu k jedinečnosti a špecifickým potrebám každého dieťaťa. Perspektíva najlepšieho záujmu dieťaťa je jedným zo základných princípov aj v prípade strategických štátnych dokumentov a platnej legislatívy (Zákon č. 305/2005 Z. z.). A hoci je ťažké definovať, čo je pre dieťa najlepšie, sme presvedčení, že pri akomkoľvek konaní voči deťom je potrebné mať na pamäti predovšetkým dôsledky, ktoré to pre ne samotné priniesie.

Neexistujú žiadne presné návody, ako k deťom pristupovať. Pravdou je, že ani nemôžu existovať, pretože každé dieťa je jedinečné. Podmienky, v ktorých žije, región, v ktorom vyrastá, a ľudia, ktorými je obklopené, tvoria veľmi špecifický kontext, ktorý je potrebné vždy brať do úvahy. Preto sa zameriame predovšetkým na zhrnutie hlavných zistení, pokúsime sa poukázať na najdôležitejšie nástrahy, ktorým čelia zamestnanci detských domovov v starostlivosti o kultúrne či inak odlišné deti. A venujeme sa aj implikáciám, ktoré vyplývajú z ich konania pre samotné deti.

V teoretických východiskách poukazujeme na to, že detstvo nie je taká samozrejma kategória, ako sa môže na prvý pohľad zdať. Nie je to len obdobie hier a nevinnosti, ako sa to často v literatúre (aj odbornej) interpretuje. Detstvo je životom samým osebe, nie je to len príprava na dospelosť. Ak dospelí k deťom pristupujú určitým spôsobom, neznamená to, že deti to vnímajú, pociťujú a interpretujú rovnako ako oni. Deti nie sú len objekty nášho konania, sú to sociálni aktéri, ktorí majú schopnosť a dostatočnú zrelosť (samozrejme, adekvátnu svojmu veku) interpretovať naše konanie a vstupovať s nami dospelými do zrejých medziľudských vzťahov. Zároveň existuje akási „detská kultúra“. Deti dokážu vo svojich vrstovníckych skupinách vytvárať vlastné pravidlá a spôsoby usporiadania vzťahov, ktorým dospelí možno nemusia na prvý pohľad rozumieť. Špecificky to platí pre deti vyrastajúce v inštitucionálnej starostlivosti. Ak došlo k narušeniu primárnych väzieb, ktoré deti mali vo svojej biologickej rodine, je zrejme, že si ich musia určitým spôsobom vytvárať nanovo. Čo je však dôležité a na čo poukazujú aj sociálno-konstruktivistické teórie detstva, je to, že to deti dokážu robiť aktívne a efektívne. Preto v publikácii skúmame aj možnosti detí vyjadriť sa k veciam a deťom, ktoré sa ich týkajú.

Sociológovia upozorňujú na to, že život dieťaťa je akousi orbitálnou sieťou, ktorej centrom sú tí, ktorí majú s deťmi najbližšie väzby. Deti postupne opúšťajú centrum siete a vydávajú sa na ďalšie „obežné dráhy“, ktorými sú širšia rodina, škola, škôlky, ihriská, nemocnice, kamaráti na dvore a mnohé ďalšie inštitúcie, do ktorých deti postupne vstupujú. Obvykle sa však vracajú stále späť do „centra“, k svojim najbližším a vedia regulovať a prispôbovať svoje konanie tomu, aké pravidlá na jednotlivých „orbitách“ siete fungujú.

Štátne deti to majú nepomerne komplikovanejšie. Vyňatím dieťaťa z biologickej rodiny a nariadením ústavnej starostlivosti ostatné vzťahy a sociálne väzby nezanikajú. Minimálne na určitý čas sa však centrom detskej siete stáva detský domov alebo profesionálna rodina. Už z povahy inštitucionálnej starostlivosti vyplýva, že pocit bezpečia, intenzita väzieb a vzťahov nikdy nemôžu mať takú istú kvalitu ako vo vlastnej rodine. Preto je pre deti často náročnejšie vydávať sa po orbitálnych sieťach ďalej, bezpečne sa pohybovať v rôznych iných inštitúciách a nadväzovať nové vzťahy. Návrat do „bezpečia“ nie je taký samozrejmy ako v prípade ostatných detí. Navyše, biologická rodina ústavnou starostlivosťou nemizne. Pre mnohé deti je stále centrom siete, miestom, kam sa túžia vrátiť. Aj to je jeden z dôvodov, prečo „štátne“ deti (aj podľa nášho výskumu) vždy bránia svojich rodičov, často na nich myslia a túžia sa vrátiť domov.

V prípade rómskych detí je to ešte komplikovanejšie. Vyňatie z rodiny a jej nahradenie centrom siete, ktorá funguje podľa pravidiel majoritnej spoločnosti, môže byť pre ne ešte ťažšie a bolestnejšie ako v prípade nerómskych detí. Navyše, stigma rómstva je na Slovensku taká silná, že deti z rodiny odchádzajú do sveta, v ktorom nie sú vítané. Nemusi sa to prejavovať nevyhnutne diskriminačným konaním zamestnancov domovov voči deťom. Môže ísť o vyššie spomínané symbolické múry, ktoré sú neviditeľné, zamlčané, ale napriek tomu implicitne prítomné a zraňujúce.

Špecifická situácia rómskych detí v slovenskom kontexte sa teda stala jedným z dôvodov, prečo sme sa vo výskume zamerali na etnickú identitu a na to, ako ich zamestnanci detských domovov vnímajú a ako k nim pristupujú.

Mnohé štúdie poukazujú na to, že Rómovia sú na Slovensku často vnímaní cez prizmu „neprispôsobivosti“ a „necivilizovanosti“. Sú považovaní za „iných“, a táto inakosť sa interpretuje ako problém. Akékoľvek neúspechy v živote (chudoba, nízke vzdelanie, zlé bytové podmienky) spoločnosť vyhodnocuje ako ich zlyhanie, ktoré je spôsobené práve „rómstvom“. Prekvapivým zistením nášho výskumu bolo, že v detských domovoch sa takáto interpretácia prejavovala výrazne menej často ako v iných prostrediach (napríklad zo strany učiteľov, ktorí učia rómske deti). Domnievame sa, že to súvisí s organizáciou ústavnej starostlivosti – zamestnanci detských domovov trávia s deťmi omnoho viac času a dobre poznajú situáciu každého z nich. Vedia, že rodičia často napriek veľkej snahe nemajú reálne podmienky na to, aby sa o deti dokázali dostatočne postarať. Pre mnohých z nich potom mizne línia „rómstvo/nerómstvo“ a deti vnímajú najmä ako obeť zlyhávajúceho systému sociálnej starostlivosti (prípadne iných faktorov vedúcich k nedostatočnej starostlivosti alebo zanedbávaniu zo strany rodičov) bez ohľadu na to, či sú rómske, alebo nie.

To však neznamená, že zamestnanci domovov sú vždy pripravení vyjsť zo svojej komfortnej zóny a reflektovať (a rešpektovať) individualitu rómskych detí v jej komplexnosti. Ukazuje sa, že v detských domovoch prevládajú dva dominantné prístupy ku kultúrnej rozmanitosti. V prvom prípade ide o tzv. kultúrnu slepotu (Kymlicka, 1995), zatiaľ čo druhý prístup vychádza z tzv. paradigmy dominantnej kultúry (Howard, 2006). Oba tieto princípy sú do veľkej miery prepojené.

V prípade kultúrnej slepoty je prítomná snaha o nediskriminačný prístup k deťom. Avšak nediskriminácia sa tu rozumie ako nastavenie rovnakých podmienok pre všetky deti. Takéto chápanie rovnosti je na Slovensku veľmi časté aj v iných oblastiach spoločenskej praxe. Zamestnanci domovov často zdôrazňovali, že medzi rómskymi a nerómskymi deťmi v domovoch nerobia žiadne rozdiely a správajú sa ku všetkým rovnako.

Avšak rešpektovanie individuálnych potrieb detí nie je možné dosiahnuť nastavením rovnakých podmienok pre všetky. Rovnakosť nemožno považovať za rovnosť. Zohľadňovanie individuálnych špecifik detí v prístupe k nim nie je diskrimináciou (ani negatívnou, ani pozitívnou). Treba si len byť vedomý toho, že situácia a kontext (rodinný, socioekonomický, kultúrny, ale aj osobnostný) je u každého dieťaťa iný.

Teoretici multikulturalizmu poukazujú na to, že pre každého človeka je veľmi dôležité to, „odkiaľ prišiel“, a hodnoty a pravidlá fungovania vlastnej kultúry (ktorá je v tomto prípade vnímaná veľmi široko, nielen ako etnická príslušnosť) si nesie stále so sebou a sú pre neho dôležité.

Vedomie príslušnosti k určitej skupine (kultúrnej či etnickej) má veľký význam aj pre formovanie vedomia samého seba, ktoré sa skladá z dvoch samostatných aspektov: individuálna identita a sociálna identita. Zatiaľ čo individuálna identita predstavuje to, ako jednotlivec vníma samého seba so svojimi individuálnymi charakteristikami (štruktúra osobnosti, hodnotové orientácie, vlastnosti, schopnosti, zručnosti a pod.), sociálna identita odkazuje na to, ako jednotlivec vníma seba ako člena určitej sociálnej skupiny či skupín. Sociálna identita je teda významnou zložkou vývinu celkového sebaopimania jednotlivca (Luhtanen, Crocker, 1992).

Keďže kultúra nie je nemenná, nie je možné (a ani potrebné) presne špecifikovať, aké sú kultúrne charakteristiky jednotlivých detí. Kultúru chápeme veľmi široko a vychádzame z predpokladu, že aj každá komunita je niečím špecifická, hoci majorita môže Rómom vnímať ako homogénnu skupinu. Preto ani nie je možné vytvoriť akýsi „zoznam“ kultúrnych charakteristík, ktoré treba v prístupe k rómskym či iným „odlišným“ deťom zohľadňovať. Počas výskumu sme kultúrnu slepotu identifikovali najmä v tom, že zamestnanci vnímali všetky štátne deti predovšetkým ako deti, ktoré sú na jednej lodi. Podľa respondentov majú podobné životné situácie, podobné traumy a pochádzajú z podobného prostredia. Otázky etnickej, kultúrnej či jazykovej identity vo vnímaní zamestnancov detských domovov takmer úplne absentovali. Avšak nevidieť rozdiely medzi deťmi potom znamená nerozlišovať medzi nimi a vnímať ich ako homogénnu a nemennú kategóriu. Práve to však môže nechtiac viesť k popretiu hodnoty individuality (ktorá má však odraz aj v skupinovej identite) detí a k mnohým nedorozumeniam vo výchove.

Druhým aspektom nízkej citlivosti voči etnickej identite detí je tzv. paradigma dominantnej kultúry. Tá vychádza z implicitného predpokladu, že hodnoty a normy majoritnej kultúry sú natoľko samozrejmé a prevládajúce, že sa začnú považovať za jediné správne. V ústavnej starostlivosti sa to prejavuje v ešte väčšej miere ako v iných inštitúciách. Keďže ide o štátne deti, podliehajú pravidlám a normám správania, ktoré definuje štát. A štát v tomto prípade reprezentuje majoritnú, teda slovenskú kultúru. Na Slovensku ešte stále pretrvávajú silné etnocentrické postoje, podľa ktorých je Slovensko predovšetkým štátom Slovákov, ktorý síce uznáva národnostné menšiny a priznáva im istý typ a rozsah práv, ale o všetkých právach rozhoduje práve majorita a sú akosi výnimkou z pravidiel daných dominantnou kultúrou. Menšiny potom nie sú vnímané ako plnohodnotná súčasť spoločnej komunity.

V detských domovoch sa tieto dva princípy prejavujú vo viacerých oblastiach. Medzi zamestnancami skúmaných detských domovov takmer úplne absentujú Rómovia. Vzhľadom na vysoký podiel rómskych detí a zistenia z nášho výskumu by ich väčšie zastúpenie bolo prínosom. Postupne sa zvyšuje podiel profesionálnych rodičov z radov Rómov, avšak vysoké kvalifikačné požiadavky a strach zo „zneužívania“ (pocit, že si rómski profesionálni rodičia budú brať deti do starostlivosti kvôli finančným prostriedkom) je stále prítomný. Paradigma dominantnej kultúry sa v prípade profesionálnych rodičov prejavuje najmä v tom, že kým nerómski profesionálni rodičia dostávajú do starostlivosti rovnako rómske ako nerómske deti, v prípade rómskych rodičov ide vždy výlučne len o rómske deti. Považuje sa za úplne samozrejmé, že nerómsky rodič sa dokáže dostatočne dobre postarať o rómske dieťa (čo je vo väčšine prípadov naozaj pravda), ale dôvera v to, že rómsky rodič sa rovnako dobre postará o nerómske dieťa, je už výrazne nižšia.

Druhou líniou, ktorá je silne prítomná v diskusiách o vnímaní kultúrnej rozmanitosti v detských domovoch, je používanie materinského jazyka detí. Dalo by sa povedať, že v podstate platí pravidlo „štátne deti – štátny jazyk“. V prípade detských domovov, kde sú umiestnené deti maďarskej národnosti, vychovávatelia občas neformálne používajú maďarčinu ako komunikačný jazyk s deťmi. Avšak, v prípade rómskych detí je takáto možnosť prakticky vylúčená. V rozhovoroch so zamestnancami detských domovov bol prítomný silný implicitný predpoklad, že deti sa musia čím skôr naučiť štátny, teda slovenský jazyk. Používanie materinského jazyka sa považuje za čosi nežiaduce, aj keď nie oficiálne a formálne zakázané. Ak rómske deti (napríklad súrodenci) používajú medzi sebou rómčinu v bežnej komunikácii, vychovávatelia ich obvykle napomínajú a opravujú. Nežiaduca je aj komunikácia

v rómčine medzi deťmi a ich rodičmi, ktorí ich prišli navštíviť. Akoby tu bola prítomná aj určitá potreba detských domovov kontrolovať a dohliadať nad komunikáciou rodičov s ich deťmi. Zamestnanci domovov tak deťom dávajú pomerne jasný signál, že ich materinský jazyk nepatrí do priestorov zariadenia, v ktorom dočasne žijú, a je najlepšie ho čo najrýchlejšie eliminovať.

Dôsledkom týchto dvoch fenoménov je to, že deti sa snažia svoju etnickú identitu skrývať a nijako ju neprejavujú. Zároveň sa nežiaducosť prejavovania etnickej identity kombinuje so stigmou rómskosti, ktorú si deti zvnútorňujú v procese sekundárnej socializácie, teda pri prechode z domovského prostredia do iných inštitúcií – do škôl, k lekárom, na úrady, do obchodov a podobne. Logickou stratégiou detí je potom prispôbiť sa nastaveným podmienkam a svoju rómsku identitu skôr zatajovať alebo popierať. Mnohé deti napríklad hovoria po rómsky len potajomky, keď ich nikto nevidí. Výsledkom však je, že zamestnanci domovov majú pocit, že rómske a nerómske deti sú rovnaké a svoju vlastnú etnicitu nepociťujú ako dôležitú. Považujú ich teda za dobre socializované na prostredie detského domova. Vytvára sa tým začarovaný kruh – prejavy etnickej identity sú vnímané ako nežiaduce, rómske deti ich teda potláčajú. Zamestnancov detských domovov to potom vedie k záveru, že vlastne nie je potrebné podporovať napríklad používanie materinského jazyka, pretože nie je pre deti dôležitý.

Paradigma dominantnej kultúry sa premieta aj do toho, že ústavná starostlivosť sa stále vníma ako vhodnejšia v prípade rodín, ktoré nespĺňajú implicitné kritériá normality. Práve rómske rodiny sú z kategórie normality veľmi často vylúčené. Takéto zmýšľanie je do istej miery dedičstvom socializmu, kedy sa rómsky spôsob života vnímal ako necivilizovaný a výchova detí v tomto prostredí sa považovala za nežiaducu. Nemožno spochybňovať to, že v podmienkach absolútnej chudoby, v akých žijú mnohé rómske rodiny na Slovensku je naozaj veľmi komplikované zabezpečiť podmienky starostlivosti o deti tak, aby boli naplnené všetky ich potreby. Avšak namiesto toho, aby štát podporoval sociálnu prácu priamo v rodinách, ešte stále pretrváva skôr tendencia vyňať dieťa z rodiny.

Napriek tomu, že materiálne a bytové podmienky v súčasnosti nemôžu byť podľa platnej legislatívy dôvodom pre vyňatie dieťaťa z rodičovskej starostlivosti (Zákon č. 36/2005 Z. z.), podľa väčšiny respondentov k tomu stále dochádza pomerne často (a to nielen v prípade rómskych detí). Umocňuje sa tak predstava, že štát vie najlepšie, aké podmienky sú pre výchovu detí najvyhovujúcejšie. Pre znalých čitateľov snáď netreba zdôrazňovať, aká finančne nákladná je momentálne ústavná starostlivosť. Nielen autorky tejto publikácie, ale aj zamestnanci domovov boli často presvedčení o tom, že prevencia vynímania v podobe intenzívnej práce s rodinou v jej prirodzenom prostredí by mala oveľa väčší efekt a najlepší záujem dieťaťa by bol naplnený v oveľa vyššej miere. Zároveň, ak by sa finančné prostriedky, ktoré sa v súčasnosti vynakladajú na ústavnú starostlivosť, presmerovali na sociálnu prácu s ohrozenými rodinami, prinieslo by to omnoho väčší a udržateľnejší efekt. V súčasnosti je práca sociálnej kurately zameraná predovšetkým na vyhľadávanie „problémových“ rodín. Preto sme si v texte položili otázku, čo vlastne možno považovať za dobrú sociálnu prácu. Ak ide len o vyhľadávanie a identifikáciu „zlyhávajúcej“ rodiny, v tom prípade by vysoký počet rómskych detí v ústavnej starostlivosti svedčil o tom, že orgány sociálnoprávnej ochrany svoju prácu vykonávajú dobre. Ak však za zmysel sociálnej práce považujeme prevenciu vynímania detí z rodín, potom vysoký počet rómskych detí v detských domovoch svedčí o jej nízkej efektívnosti.

Fakt, že väčšina detí v detských domovoch je rómskych, však okrem kvality sociálnej práce súvisí s nízkym sociálnym kapitálom Rómov, najmä tých v segregovaných lokalitách. Kým Nerómovia (alebo Rómovia v integrovanom prostredí) majú obvykle dostatočné sociálne siete, ktoré dokážu pomôcť a zasiahnuť v prípade, ak blízka rodina zlyháva a nedokáže sa starať o svoje dieťa, v segregovanom prostredí absolútnej chudoby takéto mechanizmy neexistujú. Jednoducho niet nikoho, kto by mohol danej rodine pomôcť. O to väčšiu a systematickejšiu podporu by potrebovala sociálna a komunitná práca s najohrozenejšími rodinami zo strany štátu, samosprávy či iných aktérov. V tejto oblasti však úlohu štátu často supľujú mimovládne organizácie.

Nadmerne časté vynímanie rómskych detí však v neposlednom rade súvisí aj s vyššou pozornosťou, ktorú orgány sociálnoprávnej ochrany venujú rómskym komunitám. Podľa viacerých respondentov sú rómske rodiny „v centre pozornosti“ a vzhľadom na geografickú koncentráciu aj viac pod kontrolou. Zároveň tu dochádza k určitému stretu toho, čo sa považuje za „normálnu rodinu“ a „normálne detstvo“. Opäť sme pri tom, že na detstvo treba nazerať ako na sociálny konštrukt. Určité aspekty výchovy rómskych detí sú z pohľadu „dominantnej kultúry“ reprezentovanej štátom vnímané ako odchýlka od normy, ako patologické. Hádám lepšie ako akákoľvek analýza to reprezentuje tento výrok sociálnej pracovníčky z jedného detského domova:

„Jeden (dôvod, pozn. autorky) je ten, že spôsob života, ktorý oni (Rómovia, pozn. autorky) preferujú, nie je nami prijateľný, teda majoritnej spoločnosti. Preto tieto rodiny sú zrejme viac sledované, lebo žijú na okraji spoločnosti, a tým vlastne, že je zvýšený nejaký dohľad nad nimi, čo sa možno v majoritnej spoločnosti niekde aj prehliadne, deti sa dostanú do detského domova.“

(sociálna pracovníčka, štátny detský domov, Nitriansky kraj)

Normatív „správnej“ rodiny je veľmi silno zakotvený v tradícii klasickej vývinovej psychológie, ktorej závery (a teda aj koncept normality a normálneho vývinu detí) vychádzajú z výskumov v nemenšinových rodinách strednej triedy žijúcich v industriálnych spoločnostiach tzv. západnej civilizácie. Výskumy vývinu detí a rodinných vzťahov a väzieb v menšinových kultúrach sú pomerne zriedkavé. Klasická vývinová psychológia tak nastavila akýsi štandard optimálnych podmienok vývinu dieťaťa, oproti ktorému sa porovnávajú aj tie menšinové. Namiesto odhaľovania rozmanitosti rodinných väzieb v rôznych kultúrach a subkultúrach tak vytvára homogénny koncept normality (normálnej rodiny) a akékoľvek odlišnosti považuje za patológiu či deviáciu (Burman, 2008).

Všetky tieto faktory vplývajú na to, že na Slovensku ešte stále nie je ústavná starostlivosť poslednou možnosťou, ale často prvým riešením pre deti žijúce v ťažkých životných podmienkach vo svojich biologických rodinách. Počet detí mimo biologických rodín z roka na rok postupne rastie napriek tomu, že celkový počet detí v populácii klesá.

Preto sme sa v ďalšej analýze zamerali na to, ako k deťom detské domovy pristupujú, keď sa ocitnú v zariadení na výkon rozhodnutia súdu. Vzápätí po príchode do detského domova dieťa prechádza diagnostickou fázou, ktorá má slúžiť ako podklad pre vypracovanie individuálnych plánov práce s dieťaťom. Ukazuje sa však, že jednotná forma diagnostiky a nízka citlivosť na špecifiká jednotlivých detí môže mať výrazný dopad na to, k akým záverom diagnostika vedie.

Výskum poukázal na to, že špecifický kontext, z ktorého deti prichádzajú, sa nie vždy berie do úvahy. Často sa nezohľadňuje už len fakt, že proces adaptácie na iné jazykové prostredie môže byť pre deti veľmi stresujúci. Pokiaľ sa tento aspekt neberie do úvahy, môže to objektivnosť diagnostiky výrazne narušiť. Ignorovanie kontextu tiež môže viesť k patologizácii správania, ktoré nie je úplne v súlade s normami a očakávaniami inštitucionálnej starostlivosti. Ústavné prostredie sa vyznačuje istým stupňom formalizácie, na ktoré deti nemusia byť pripravené. A to najmä rómske deti zo segregovaných osád, pre ktoré môže byť detský domov prvou inštitúciou nerómskeho sveta, s ktorou prichádzajú do kontaktu. V prípade, že sa dieťa hneď neprispôsobí pravidlám detského domova, existuje riziko, že mu budú pripísané poruchy správania, či nezvládnuteľnosť. Citlivá diagnostika je preto kľúčová pre získanie validných výsledkov.

Testovanie a interpretácia výsledkov by teda mali citlivo reflektovať kultúrne a sociálne prostredie detí. Poznanie kontextov, z ktorých deti (tak rómske, ako aj nerómske) prichádzajú, je preto pre psychológov, ale aj iných odborníkov nevyhnutné. Veľmi často sú totiž deťom v domovoch diagnostikované poruchy pozornosti, hyperaktivita či bližšie nešpecifikované poruchy správania, ktoré v princípe môžu byť len reakciou na zmenenú situáciu a prejavom adaptačných ťažkostí pri prechode do ústavnej starostlivosti. U rómskych detí to môže byť navyše do veľkej miery umocnené aj „kultúrnou cudzostou“ prostredia, do ktorého prichádzajú. Ak by boli všetky tieto aspekty brané do úvahy, diagnostika detí by mohla plniť dôležitú úlohu v nastavovaní citlivého prístupu k deťom. Ak však diagnostika slúži len na onálepkovanie dieťaťa, ktoré sa potom odráža v celkovom prístupe k nemu („toto je problémové dieťa“), môže byť veľmi kontraproduktívna. Ukazuje sa dokonca, že detské domovy pomerne často využívajú farmakoterapiu, aby deťom pomáhali tlmiť stavy „nezvládateľnosti“. Správanie, ktoré detské domovy často označovali za problémové, však môže byť do veľkej miery len určitou formou zvládania náročnej životnej situácie. Utlmovací lieky tento problém neriešia, skôr umožňujú jednoduchší chod domova a vytvárajú ilúziu normality.

Psychologická práca s deťmi v domove by mala byť zameraná na elimináciu dopadov záťažovej životnej situácie, ktorou vyňatie z rodiny nepochybne je. V praxi sa však psychológovia v detských domovoch orientujú skôr na korekciu „problémového“ správania. Ako sme uviedli vyššie, „problémové“ správanie nie je charakteristikou dieťaťa a často ani priamym dôsledkom vplyvov prostredia, z ktorého prichádza. Je to obvykle istá forma zvládacieho mechanizmu v reakcii na životné podmienky, v ktorých sa dieťa ocitlo, či už pred vyňatím z rodiny, alebo po príchode do domova. Deti často reagujú buď „únikom“ (do seba) alebo „útokom“ – teda agresívnym správaním. Práve agresívne správanie si zamestnanci detských domovov často vysvetľovali ako nevďačnosť. V prípade rómskych detí však navyše mali tendenciu takéto správanie interpretovať ako charakteristiku etnika. Kým agresívne prejavy nerómskych detí považovali za ich individuálne charakteristiky, v prípade rómskych detí sa toto správanie vníma ako typicky „rómske“.

Avšak postupne už aj v niektorých detských domovoch dochádza k oddeľovaniu problematickosti detí od problémového správania. Zamestnanci domovov si začínajú uvedomovať, že „nezvládateľné“ správanie môže byť reakciou na nové prostredie, a nie osobnostnou črtou či prejavom akejsi genetickej predispozície:

„...to, že on toto prostredie odmieta, to neznamená, že je on zlý alebo že sme zlí my, ale predstava toho, že niekde býval, mal svoju izbu a mal svoju mamu

a otca, ktorí boli akíkoľvek, a naraz je v skupine 10 detí, kde je nejaká teta, ktorá je takáto, nejaký ujo, ktorý je takýto, a on musí ráno vstať a umyť si zuby, musí ísť do školy a podobne, môže v ňom vytvárať napätie, tenziu.“

(sociálny pracovník, štátny detský domov, Trnavský kraj)

V období adaptácie na inštitucionálne prostredie sa ako veľmi problematická javí komunikácia s deťmi o dôvodoch ich vyňatia z rodiny a o ich budúcnosti. Mnohí zamestnanci domovov vyjadrovali presvedčenie, že deti je potrebné uistiť o tom, že nie sú v domove za trest a že umiestnenie v ústavnej starostlivosti je v ich najlepšom záujme. Či už vedome, alebo nevedome tým deťom naznačujú, že ich najbližšie okolie zlyhalo a štát sa vie o ne postarať lepšie ako vlastní rodičia. Pre deti však môže byť mimoriadne zraňujúce, ak počujú, že ich vlastná rodina je nefunkčná. Teraz, samozrejme, nehovoríme o prípadoch ťažkého zneužívania, týrania a zanedbávania detí zo strany rodičov. Ako sme už uviedli vyššie, vo väčšine prípadov deti nie sú z rodiny vyňaté preto, že rodičia sa o ne nechcú starať. Aj nepriama stigmatizácia rodiny môže potom skomplikovať, ak nie znemožniť úspešný návrat do rodiny, čo je primárnym cieľom práce orgánov sociálnoprávnej ochrany u detí, ktoré boli z rodiny vyňaté. Podľa platnej legislatívy má totiž ústavná starostlivosť prebiehať len dovtedy, kým sa neupravia rodinné pomery dieťaťa, a hlavným cieľom má byť čo najskorší návrat detí domov (Zákon č. 305/2005 Z. z.).

Zamestnanci detských domov vnímajú rôzne potreby detí vyplývajúce zo špecifickej situácie, v ktorej sa ocitli. Jednou z najzásadnejších potrieb je potreba vytvárania citových väzieb, ktoré majú nahradiť vzťahy vo svojej primárnej rodine. Vznikajú postupne a každé dieťa si v domove alebo v jeho blízkosti intuitívne hľadá tzv. väzbovú osobu. V profesionálnych rodinách je tento proces výrazne jednoduchší, keďže deti sú umiestnené do *de facto* rodinného prostredia, a deti tak netrpia neustálym striedaním sa vychovávateľov. V domove sa však väzby vytvárajú najmä s vychovávateľmi, ktorí sa pri deťoch síce striedajú, ale stále predstavujú osoby, ktoré majú s deťmi najintenzívnejší kontakt.

Ešte komplikovanejšie to majú rómske deti. Vytváranie väzieb a vzťahov v detskom domove je jednoduchšie pre deti, ktoré sú z podobného kultúrneho prostredia ako vychovávateľa. Na druhej strane je to však náročnejšie pre dieťa, ktoré má iný etnokultúrny pôvod alebo jeho materinským jazykom nie je slovenčina. Kľúčovým aspektom tu však nie je vnímaná blízkosť či podobnosť kultúrnych kontextov (pôvodov) detí a vychovávateľov, ale schopnosť a pripravenosť detských domovov pristupovať k deťom s rešpektom a citlivosťou voči celej ich osobnosti, vrátane špecifickej etnokultúrnej identity. Práve v tejto oblasti sme však identifikovali značné bariéry. Pre mnohé rómske deti, ktoré sú umiestnené v ústavnej starostlivosti, je kontakt s detským domovom prvým kontaktom s nerómskym svetom.

Čo v súčasnosti v detských domovoch veľmi chýba, je dostatok času a kapacít na intenzívnu prácu s biologickou rodinou. Napriek tomu, že v stratégii deinštitucionalizácie, ale aj v súčasne platnej legislatíve je úprava rodinných pomerov a čo najrýchlejší návrat detí domov absolútnou prioritou (Zákon č. 305/2005 Z. z.), práca za týmito cieľmi ešte stále pomerne vážne zaostáva.

Práca s biologickou rodinou by mala byť primárne v kompetenciách orgánov sociálnoprávnej ochrany, avšak detské domovy preberajú veľkú časť zodpovednosti na seba. Detské do-

movy sa snažia podporovať zachovávanie väzieb medzi deťmi a ich rodičmi všetkými možnými spôsobmi, pretože „nie je nič lepšie ako biologická rodina.“ Mnohí rodičia zdanlivo rezignujú a prestanú o svoje deti v domovoch prejavovať záujem. Často je však dôvodom ich socioekonomická situácia, kedy aj náklady na cestovné sú pre nich príliš veľkou položkou v skromnom rodinnom rozpočte. Obec im pritom takéto cestovné môže preplatiť. Veľká časť rodičov, najmä rómskych zo segregovaných lokalít, o podobných možnostiach nevie vzhľadom na ich priestorové i symbolické vylúčenie z majoritnej spoločnosti. Detské domovy tu často fungujú ako určitý sprostredkovateľ medzi biologickou rodinou a obcou či orgánom sociálnoprávnej ochrany. Zachovávanie väzieb však detské domovy považujú za prioritné. A to aj z toho dôvodu, že deti sa po ukončení ústavnej starostlivosti vo väčšine prípadov vracajú do svojich komunit, keďže nemajú iné sociálne siete mimo detského domova.

Zdá sa, že v súčasnosti sú zatiaľ najefektívnejším nástrojom práce s biologickou rodinou prípadové konferencie. Tie umožňujú zapojenie širokého spektra aktérov (od rodičov, cez samotné deti, až po učiteľov) do riešenia situácie rodiny. Ak ich realizácia nie je len formalistická (čo sa tiež často stáva), majú veľký potenciál dostať do centra pozornosti samotné dieťa. Hlavná výhoda prípadových konferencií spočíva najmä v tom, že všetky zúčastnené strany, vrátane biologických rodičov a detí, dostanú možnosť vyjadriť sa a spoločne hľadať riešenia vzniknutej situácie.

Prípadové konferencie tak umožňujú rôznym aktérom (napr. aj učiteľom a učiteľkám zo školy, ktorú dieťa navštevuje) urobiť si ucelenejší obraz o situácii a hľadať komplexnejšie riešenia. Ich participatívny charakter zas umožňuje navrhovať adekvátne kroky, ktoré by viedli k náprave situácie v rodine a čo najskoršiemu návratu dieťaťa do nej. Úspech prípadových konferencií stojí a padá na prístupe a zaangažovanosti zúčastnených aktérov, najmä však na strane iniciátorov konferencie, ktorými by mali byť orgány sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately. V prípade rómskych rodín je vhodné, ak sa dbá na kultúrnu citlivosť napríklad v prípade, že rodičia alebo deti neovládajú slovenčinu.

Prínosom by tiež bolo, ak by sa prípadovej konferencie zúčastnili pracovníci komunitného centra alebo ktokoľvek, kto v rómskej komunite vykonáva terénnu sociálnu alebo komunitnú prácu. Zároveň je potrebné zohľadňovať aj bariéry (či už fyzické, alebo symbolické), ktorým mnohé rómske rodiny najmä zo segregovaných komunit čelia v kontakte s nerómskym svetom. Ak sa prípadová konferencia zrealizuje efektívne, môže u rodičov fungovať ako moment posilnenia (empowerment) ich presvedčenia o svojich schopnostiach riešiť vzniknutú situáciu. Tým, že v rámci konferencie dostáva hlas aj samotné dieťa, je vysoká pravdepodobnosť, že bude naplnený jeho najlepši záujem.

Dostať hlas však neznamená len možnosť nebyť ticho, ale byť skutočne vypočutý. Hlas detí by sa mal brať do úvahy aj v prípade, že to, čo vyjadruje, nie je v súlade s predstavami a očakávaniami dospelých.

Do akej miery však hlas detí v detských domovoch skutočne zaznieva? Z našich zistení vyplýva, že im obvykle nikto nezakazuje vyjadriť sa k tomu, ako je organizovaný deň, aké krúžky si vyberú, aký účes si dajú urobiť u kaderníka. Ak však uvažujeme nad tým, či sú deti naozaj zapojené do rozhodovacích procesov v detských domovoch, musíme byť oveľa skeptickejší. Podobne ako v mnohých iných inštitúciách (napríklad v školách, nemocniciach, zariadeniach sociálnych služieb) sú deti vnímané ako príliš nezrelé na to, aby mohli samé robiť

rozhodnutia alebo participovať na vytváraní pravidiel. Odpovede takmer všetkých respondentov naznačovali, že deti nepovažujú za skutočných aktérov rozhodovania, na ktorých názor treba jednoznačne prihliadať. V žiadnom zo skúmaných detských domovov neboli deti zapájané do rozhodovania systematicky. Ak je hlas detí vypočutý, dochádza k tomu skôr na interpersonálnej úrovni, vo vzťahu medzi vychovávateľmi, psychológmi, sociálnymi pracovníkmi a konkrétnymi deťmi, v konkrétnych situáciách.

Deti v zásade musia prijať pravidlá, ktoré pre nich vytvoril detský domov. V rámci nich existuje určitý priestor na prejavovanie individuálnych názorov, potrieb a predstáv. V adaptačnej fáze sa tak od dieťaťa primárne očakáva, že sa podriadi pravidlám, ktoré nastavili dospelí. Priestor na to, aby si deti vytvorili niečo, čo patrí len im, je vo formalizovanom a inštitucionalizovanom prostredí len veľmi obmedzený.

Nemožnosť podieľať sa na vytváraní pravidiel často vedie k tomu, že si ich deti nezvútorňujú a považujú ich za nanútené zvonka. Pravidlá sú zas často veľmi jednostranné, platia výlučne pre deti, ale nikdy nie pre dospelých. Deti nesmú chodiť v topánkach, nesmú behať po chodbách, nesmú kričať. Utekajúcu vychovávateľku by však asi len málokto zahriakol, aby dodržiavala pravidlá.

Pri dodržiavaní pravidiel zároveň funguje výlučne forma odmien a trestov, pričom ako tresty sú často používané veci, na ktoré by deti mali mať automatický nárok – možnosť ísť na výlet, zúčastňovať sa skupinových aktivít, prijať návštevu rodičov. Funguje to aj opačne – stretli sme sa aj s tým, že návšteva rodičov bola deťom priznaná ako odmena za slušné správanie. Kontakt s rodičmi by pritom mal byť absolútnou prioritou. Systém odmien a trestov, predovšetkým ich verejné udeľovanie v podobe násteniek či na spoločných sedeniach, môže byť mimoriadne stigmatizujúci. Zároveň môže prispievať k určitému „kastovaniu“ detí na tie „slušné“ a „problémové.“ Aj toto sú dôvody, ktoré vedú k vymedzovaniu sa detí voči dospelým a k vytváraniu spomínaných rovesníckych kultúr.

Aj náš výskum potvrdil, že deti často držia spolu, vytvárajú koalície nielen voči zamestnancovi domovov, ale aj voči vonkajšiemu svetu. Naučili sa navzájom si pomáhať a podporovať sa. V prípade konfliktov s dospelými sa často zastanú jeden druhého podobne ako súrodenci. Samozrejme, aj medzi týmito deťmi vznikajú konflikty takisto ako v akýchkoľvek rovesníckych kolektívoch. Spoločný osud a podobnosť životnej situácie im však umožňuje pestovať vzájomné vzťahy, ktoré sa dajú vnímať ako rovesnícka kultúra. Čo je však v prípade našej témy dôležitejšie, sila rovesníckych vzťahov je silnejšia ako etnická deliaca línia. Identita „domovák“ je tu silnejšia ako identita „rómstva“ alebo „nerómstva“. V detských domovoch tak deti udržiavajú vzťahy viac na základe podobnosti individuálnych charakteristík a sympatií než na základe etnickej príslušnosti. Aj v prípade, že deti navštevujú školy spoločne s inými deťmi, „domovácke“ deti majú tendenciu držať viac spolu. Jedným z dôvodov je aj to, že si nesú svoju stigmata a bývajú ostatnými deťmi odmietané.

Dôležitou súčasťou procesu deinštitucionalizácie, teda prechodu od veľkých „chladných“ ústavov smerom k výchove dieťaťa v „rodine“, sú aj profesionálni rodičia, na ktorých sme sa vo výskume tiež zamerali. Profesionálne matky a otcovia sú zamestnancami detského domova, ale fungujú v bežnom prostredí svojej vlastnej rodiny. To uľahčuje adaptáciu detí, vytvára lepšie podmienky na formovanie citových väzieb a individuálnu prácu s konkrétnym dieťaťom. Vďaka procesu deinštitucionalizácie sa v uplynulých rokoch niekoľkokrát

novelizoval zákon o sociálnoprávnej ochrane detí a sociálnej kuratele tak, aby deti až do veku šiestich rokov museli byť umiestňované do profesionálnych rodín. Bol to veľký krok smerom k oslabovaniu negatívnych dôsledkov „odcudzenia“ v inštitucionálnom prostredí detských domovov internátneho typu.

Avšak aj koncept profesionálneho rodičovstva sa potrebuje oslobodiť od paradigmy dominantnej kultúry, podľa ktorej sú nerómski profesionálni rodičia normou. V tomto ponímaní sú schopní postarať sa dobre aj o rómske deti, pretože ich naučia fungovať podľa pravidiel „civilizovaného“ nerómskeho sveta. To sa dokonca považuje za najlepší záujem (rómskeho) dieťaťa a naznačuje to, čo sa vníma ako jediný správny model fungovania.

Nízka citlivosť k materinskému jazyku dieťaťa, nedostatočná komunikácia s biologickou rodinou („nemôžeme chcieť od profesionálnej matky, aby chodila do osady alebo sa stretávala s osadovými ženami“) prakticky znemožňuje úspešný návrat dieťaťa do biologickej rodiny. Mnohí profesionálni rodičia, ktorí si zoberú rómske dieťa do starostlivosti, navyše čelia odmietaniu zo strany svojho okolia, širšieho príbuzenstva, a to najmä v lokalitách, kde sú interetnické vzťahy veľmi napäté. Profesionálni rodičia sú tak ponechaní sami na seba v tom, aby sa vysporiadali so všetkými špecifikami, ktoré výchova rómskych detí prináša. Tieto špecifiká však nesúvisia s nejakými konkrétnymi „rómskymi“ vlastnosťami alebo charakteristikami detí. Spočívajú skôr v tom, že treba citlivo pristupovať k rozmanitosti a k tomu, ako ju vníma a (ne)prijíma aj širšie sociálne okolie. V tejto oblasti však momentálne profesionálni rodičia podľa ich slov nedostávajú žiadnu inštitucionálnu podporu.

To, že úloha profesionálnej rodiny sa vníma predovšetkým ako „prevýchovná“, sa premieta aj do neochoty prijímať do rodiny staršie rómske deti. Je pochopiteľné, že staršie deti majú väčšie ťažkosti s adaptáciou na novú rodinu. Tieto výhrady sa dajú pochopiť a s dostatočnou podporou aj úspešne manažovať. Avšak dôvody, ktorými vysvetľujú neochotu prijímať tieto deti potvrdzujú skôr hypotézu o vnímanej kultúrnej nekompatibilite a nechote reagovať citlivo na prípadné kultúrne špecifiká detí:

„Keď už je v staršom veku a je tam nejaký problém a žilo do pätnástich rokov niekde v osade, to už je veľmi ťažké bežať v nejakej rodine, keď ono už tie svoje návyky má a berie ich za samozrejmé a zrazu mu je povedané, že ty sa musíš učiť, atď. alebo správať sa podľa takých zásad, lebo toto je normálne. A to je veľmi ťažké vysvetľovať takému mladému Rómovi v pätnástich rokoch, že normálne je ešte nerobiť to, lebo v našej populácii je normálne, že sa to nerobí, keď u nich je to samozrejmé.“

(riaditeľ, neštátny detský domov, Prešovský kraj)

Celkovo však zamestnanci detských domovov profesionálne rodičovstvo vnímali ako veľmi efektívny krok na ceste k deinštitucionalizácii ústavnej starostlivosti. Tým, že je explicitne definované ako medzikrok medzi ústavnou starostlivosťou a návratom do biologickej rodiny (prípadne osvojením, ak nie je možný návrat do vlastnej rodiny), úlohy a poslanie profesionálnych rodičov sú pomerne jasné. Postupne sa rozvíja aj systém supervízie a podpory poskytovanej profesionálnym rodičom, čo skvalitňuje ich prácu.

Aj keď špecifická situácia detí s postihnutím (rómskych alebo nerómskych) nebola pôvodne v pláne nášho skúmania, vo výskume sme sa čiastočne zamerali aj na ne. Závažným ziste-

ním bolo, že deťom s postihnutím a ich rodičom býva odopierané právo na život vo vlastnej rodine namiesto života v inštitúcii. A to dokonca aj v prípadoch, kedy by sa rodičia o svoje deti dokázali postarať, keby mali vo svojej lokalite dostupné odborné služby. Dôvodmi umiestňovania detí s postihnutím v detskom domove totiž v mnohých prípadoch (tak ako aj u rómskych detí) bola úplná absencia podporných služieb pre rodičov. Detský domov sa tak stáva inštitúciou, „domovom sociálnych služieb“ pre deti, ktoré po dosiahnutí dospelosti opúšťajú detský domov a prechádzajú do ďalšej inštitúcie – domova sociálnych služieb pre dospelých. Preto je nesmierne dôležité budovať podporné siete pre deti a ich rodičov a prepájať obe oblasti deinštitucionalizácie, teda oblasť sociálnych služieb a ústavnej starostlivosti. Túto potrebu si však zamestnanci detských domovov uvedomovali veľmi málo.

Nemalú úlohu pritom zohráva aj stigmatizácia a objektivizácia dieťaťa s postihnutím (prípadne spojená so stigmou rómskeho dieťaťa s postihnutím). Práve deti s postihnutím bývajú teda akýmsi „lakmusovým papierikom“ úspešnosti prechodu od života vo veľkej budove smerom k plnohodnotnému životu v prostredí rodiny. Často bývajú poslednými, pri ktorých sa nad deinštitucionalizáciou uvažuje v absolútnych pojmoch – možnosť dieťaťa žiť v rodine namiesto inštitúcie.

Zámerom tejto knihy teda je poukázať na rôznorodosť životných situácií a potrieb (kultúrne aj inak) rozmanitých detí, ktoré stratili svoje rodinné zázemie a stali sa tzv. štátnymi deťmi. Štátne deti sú síce na jednej lodi ústavnej starostlivosti, ale ani zďaleka nemožno hovoriť, že pre každé z nich je plavba touto loďou rovnaká. Veríme, že perspektívy, ktoré v tejto knihe ponúkame, ju pomôžu urobiť ľahšou.

Summary

„You think the only people who are people, are the people who look and think like you. But if you walk the footsteps of a stranger, you'll learn things you never knew you never knew.“

– Pocahontas –

The book „State children on one boat“ is primarily about children. Children, because of their age, cannot yet decide about themselves and depend on us adults in many ways. In this book, we write about children, who are for various reasons removed from their biological families. We address the situation of children whose crucial bonds with relatives have been lost. Above all, every day life and destiny of these children is currently decided upon and rests with the state. Since most of the children placed in foster homes in Slovakia are Roma, we write about Roma children. Roma as the most rejected group in Slovakia face many insuperable barriers preventing them from taking part in the functioning of a regular society. They do not feel a part of it and in many localities, they live behind the walls – being physical or symbolical. Children with severe physical disabilities who in addition live in foster homes face even more complicated situation comparing to other children in institutional care.

All these aspects were for us, authors of this publication a great challenge and another important source of knowledge. Work on this research helped us to complete the mosaic of stories of mutual coexistence in the country on another aspect – children from minorities who are looked after by the state. Our perception of Slovakia as a country where everyone should feel respected and live with dignity was also reflected in how we framed individual research topics, how we interpreted research findings and what conclusions we have reached. Statements made by the respondents are interpreted through the lens of respect for the unique and specific needs of each child. The perspective of the best interest of the child is one of the fundamental principles also in strategic government documents and legislation in force. Although it is difficult to define what is best for the child, we believe that in any proceedings affecting children, it is above all the consequences of such actions for the children themselves, that need to be born in mind.

No precise and uniform „instructions“ on how to treat children exist. The truth is that they cannot exist because every child is unique. The conditions in which the child lives, the region that he or she comes from as well as the people the child is surrounded by on a daily basis form a very specific context which needs to be taken into consideration at all times. This is why we will primarily focus on the summary of the main findings and we will try to highlight the most significant pitfalls faced by the staff of foster homes in treatment of culturally or otherwise different children. Secondly, we will also discuss direct implications

on children themselves arising from the conduct of the staff of foster homes or professional parents.

We argue that childhood is not as obvious period of life as it may seem at a first glance. It is not only a season of games and innocence, as often interpreted also in academic literature. Childhood is life *per se*, not only a preparation for adulthood. When adults treat children in a concrete way, it does not mean that children perceive, interpret and feel about such conduct the same way as adults do. Children are not just objects of our actions. They are themselves social actors with unique capacities and sufficient maturity (appropriate to their age) to interpret our behaviour and to enter into fully-grown interpersonal relations with us, adults. At the same time a specific kind of „children culture“ exists. Children in their peer groups can create their own rules, codes of conduct and ways to organize relationships, not obvious to adults at a first glance. This holds true specifically for children in institutional care. In instances where primary bonds in the biological family were damaged, it is clear that children have to create them over again in some way. What is crucial – being reflected also in the socio-constructivist theories of childhood – is the fact that children can indeed develop such relations actively and effectively. This is the reason why we also address the possibilities children have to express their views freely in all matters affecting the child.

Sociologists point out to the fact that the life of a child is a kind of „orbital network“. The center of such network are those having closest ties with the child. Children gradually leave the center of their „orbital network“ and set on new „orbits“ such as extended family, playground, pre-school, school, hospital, friends and other numerous institutions which children progressively enter into contact with. Usually though, children do come back to their „center“, to their closest ties and know how to adapt proper behaviour to the rules in individual „orbits“.

In case of „state children“ this mechanism is much more complicated. Social ties and other relations do not cease to exist upon the removal of the child from his/her biological family and his/her placement in institutional care. That said, at least for some time, a foster home or a professional family become a center of the child's orbital network. Still, the feeling of safety and security, the intensity of ties and quality of relations in institutional care can never be of the same quality as in the child's own family. This is why it is often extremely challenging for the children to set on further move on one's „orbital network“, enter into new relationships and move confidentially in other institutional set ups. Return to „safety“ is not so evident as in the case of other children. Moreover, biological family of the child does not disappear following the child's placement in institutional care. Clearly, for many children their biological families remain the centre of child's orbital network – a place where children crave to return. Also this is one of the reasons why „state“ children (according to our study as well) always defend their parents, often think about them and long for returning home.

This picture gets even more complicated when discussing Roma children. Removal from the biological family and its substitution by the child's centre of orbital network which functions according to the rules and norms of mainstream society can be even more difficult and painful for Roma, comparing to non-Roma children. Furthermore, the stigma of „Romahood“ is so persistent in Slovakia, that children are entering the world where they are not welcome. This may not be necessarily manifested by discriminative conduct of the

foster home staff towards Roma children. Symbolic, invisible and implied walls may exist, be present and cause harm.

Many studies argue that in Slovakia, Roma are often perceived through the prism of being a „non-adaptable“ and „uncivilized“ ethnic group. They are seen as „different“ and such „otherness“ is interpreted as a problem. Any failures in life they may face such as poverty, low education, poor housing conditions, and so on are interpreted by the society as lapses actually caused by being Roma. Surprisingly, our research showed that such interpretations occur significantly less frequently in the foster homes comparing to other environments (e.g. schools attended by Roma children from foster homes). We assume that this finding is linked to the way the system of institutional care is organized, namely the fact that the social workers in foster homes spend much more time with the children and are well aware of individual situation of each and every one. They know that often, despite great efforts, parents of the children are not able to sufficiently take care of them. Consequently, many social workers perceive the children as victims of dysfunctional social welfare system or victims of other causes leading to insufficient and neglected care by their parents, regardless of being Roma or from the mainstream society.

That said, the staff of foster homes is not always ready to leave their comfort zone and reflect upon (and respect) individuality of Roma children in its complexity. We detected two dominant approaches to cultural diversity in foster homes. First, it was so called cultural blindness and second, we observed the approach stemming from the so-called paradigm of dominant culture. Both of these principles are to a great extent intertwined.

As for the cultural blindness, efforts of non-discriminatory approach to children is present. However, non-discrimination is understood as setting the same – uniform conditions for all children. Such understanding of equality is very frequent also in other aspects of social practise in Slovakia. Staff of foster homes stressed at numerous occasions that no differences between Roma and non Roma children are being made and all children are treated at the same footing.

That said, respect for individual needs of children cannot always be achieved by setting the same conditions for all of them. Uniformity cannot be considered equality. Taking into account individual specificities of each child does not entail discrimination (positive or negative). Family, socioeconomic, cultural and personality context as well as individual situation is different with every child, and this needs to be born in mind.

Theories of multi-culturalism suggest that values and rules of a single individual's culture in its broad sense, engrained in „where he or she comes from“, are crucial for every person and form a sort of individual's „cultural luggage“.

Forming of a notion of self-concept is also greatly linked to the consciousness of belonging to a particular group (cultural or ethnical). Self-concept itself consists of two separate aspects, a personal identity and a social identity. While personal identity represents ways an individual perceives him/herself (including his/her personality, value orientation, skills and abilities), social identity refers to individual's perceptions as a member of a particular social group(s). Therefore, social identity is an important component of the overall development of an individual's self concept (Luhtanen, Crocker, 1992).

Since culture is not static, it is neither possible, nor necessary, to specify exactly what cultural characteristics of individual children are. Culture is to be understood very broadly, based on the assumption of uniqueness of every (Roma) community, despite possible perceptions by the mainstream society of Roma as a homogeneous group. That is the reason why it is not possible to compile a sort of „list“ of cultural characteristics which need to be taken into account in the approach to Roma or other „different“ children. In the course of our research, cultural blindness was identified mainly in viewing all „state children“ as principally being „on one boat“ by the staff of foster homes. According to our respondents, children share similar life situation, traumas or come from a similar family environment. Questions of ethnic, cultural or language identity were almost completely absent among the staff of foster homes. Not seeing differences among children in consequence leads to perceptions of children as a homogeneous and static group. Involuntarily, this can lead to the denial of the value of individuality of children (reflected also in the group identity) and to many misunderstandings in the children’s education and upbringing.

The second aspect of low sensitivity towards ethnic identity of children can be seen in the so-called paradigm of dominant culture. Such paradigm stems from the supposition that values and norms of the mainstream culture are obvious and prevailing to such an extent that they become the only right ones. In institutional care, such approach is reflected to a greater degree comparing to other institutions. „State children“ are subject to rules and norms defined by the state. Ethnocentric attitudes according to which Slovakia is above all a state of Slovak nationals which recognizes national minorities, but such recognition is considered rather an exception from rules and norms given by dominant culture, are still prevalent in Slovakia. Minorities are then not perceived as full-fledged part of the society.

In foster homes, these two principles are manifested in several areas. Roma staff is almost completely missing at foster homes that we visited. Given a high proportion of Roma children, employing Roma social workers and other staff could be beneficial. The proportion of professional parents from among the Roma is gradually increasing. However, high qualification requirements and fear of abuse of the system by Roma (feeling that Roma professional parents would take children into foster parent care because of financial benefits) is still prevalent. Paradigm of dominant culture in foster parent care is reflected mainly in the fact that while non-Roma professional parents take care of both Roma and non-Roma children, Roma foster parents are being entrusted with care of exclusively Roma children. It is considered perfectly natural that non-Roma parents are sufficiently able to take care of Roma children (being true in majority of cases), but trust that Roma parents will equally well care for a non-Roma child is much lower.

The second line which is strongly present in the discussions on the perception of cultural diversity in children’s homes, is the use of mother tongue. It can be said that a rule „state children – state language“ is universally applied in the children’s homes. In foster homes where children of Hungarian nationality are placed, Hungarian is occasionally used as a communication language. However, in case of Roma children such possibility is practically excluded. During interviews with the staff of foster homes, a strong implicit supposition was expressed that children need to learn official Slovak language as soon as possible. Use of their mother tongue is considered inappropriate. If Roma siblings use Romani to communicate among themselves, they are being jawed and corrected by their educators. Moreover, communication in Romani between children and parents is also considered improper.

A clear signal is being sent to the children by the staff of foster homes that their mother tongue does not belong to the place where they temporarily live and best is to eliminate it speedily.

Direct consequences of these two phenomena are attempts by the children to hide their ethnic identity. Inappropriateness of displaying one's ethnic identity is combined with the stigma of Romahood, which is being internalized in the process of secondary socialization – in the transition from home environment to institutions, schools, doctors' offices, outside world, etc. As a logical strategy, children comply with the set of conditions and conceal or deny their Roma identity. Many children speak Romani only when no one sees them. However, the result is that the staff of foster homes perceive Roma and non-Roma children as alike, without particular importance attributed by the children to their own ethnicity. Children are considered well adapted to the foster home environment. In this way, a vicious circle is being created – manifestations of ethnic identity are viewed as improper and as such, Roma children suppress them. This in turn leads to the conclusions by the staff of foster homes that sustaining the use of mother tongue for example is unnecessary because its use is not considered important by the children.

Paradigm of dominant culture is projected also in considering institutional care more suitable for the children of those families which do not fulfill the implicit criteria of normality. It is precisely Roma families that are very often excluded from the categories of normality. Such thinking is to a certain extent heritage of the socialism when the way of life of Roma was considered uncivilized and upbringing of children in this environment was viewed as undesirable. There is no doubt that many Roma families in Slovakia live in the conditions of absolute poverty. In such conditions, it is extremely complicated to ensure that children are cared for in a way which would fulfill all their needs. That being said, social work directly in the families should be supported by the state instead of prevailing tendencies to remove children from such families.

According to the current legislation in force, material and housing conditions cannot be the reasons for removing the child from his/her family. And yet, according to a majority of respondents, this is being done rather frequently (not only in cases of Roma children). So the idea is enhanced that the state knows best what conditions are the most suitable for child's upbringing. It is redundant to remind the reader about the impressive costs of institutional care. Not only the authors of this research, but also staff of foster homes shared the view that intensive work with the family in its natural environment as effective preventive tool to removals would lead to greater protection of and respect for the best interest of the child. If the financial costs of institutional care were re-channeled/re-directed to social work with families in danger, this would bring much more sustainability into the system. Currently, social guardianship mostly focuses on tracing of problematic families. What could be then considered a successful social field work? If it is only tracing and identification of a „failing“ family, a high percentage of Roma children in institutional care would indicate a well-done job by the organs of socio-legal protection and social guardianship. If, however, the aim of social work rests in preventing child removals from their families, a high percentage of Roma children in institutional care would point to low effectiveness of the work done by the state.

The fact that majority of children in foster care are Roma is apart from the quality of social work directly linked to the low social capital of Roma, mainly those living in segregated

localities. While non-Roma (or Roma in integrated environment) usually have sufficient social networks which can intervene and provide help in cases when the family fails to take care of the child, in segregated communities of absolute poverty such mechanisms do not exist. There is simply no one, who could help a family in question. Greater and systematic social and community work with most endangered families by the state would be therefore needed. The greater social exclusion, the more of such work by the state needs to be done. In this area, however, state is often being substituted by the interventions of NGOs.

Last but not least, excessive removals of Roma children from their families is related to greater attention the bodies of socio-legal protection and guardianship pay to Roma communities. According to a number of respondents, Roma families are „in the centre of attention“ of the social services and given their geographical concentration, also under greater control. At the same time, a certain conflict exists with respect to what is considered a „normal family“ and a „normal childhood“. Again, childhood is to be viewed as a social construct. Certain aspects of upbringing of Roma children are considered as deviance from the norm, as pathological in the views of „dominant culture“ represented by the state. More exact than any analysis, this opinion is reflected in the statement of one of the employees of the foster home:

„One of the reasons is that their (Roma) way of life, is not accepted by us, the majority. They are more carefully looked at because they live at the edges of the society and consequently more attention is paid to them. Issues tend to be overlooked in some cases in the mainstream society, but in their case can lead to children being placed in the foster home.“

(social worker, state foster home, Nitra self-governing region)

The norm of a „correct“ family is deeply rooted in the tradition of classical developmental psychology. Its conclusions derive from researches carried out in the mainstream middle class industrial society families of so-called western civilization. Classical developmental psychology has consequently set a certain standard of optimal conditions for child development, which are being used as a comparative reference point also for minority families. Instead of clarifying diversities of family ties in different cultures and subcultures, a homogeneous concept of normality (normal family) is being created and any alterations are considered pathological deviations (Burman, 2008).

All these factors influence the fact that in Slovakia, institutional care is still not a last resort but, on the contrary, the first solution for the children living in difficult situations in their biological families. The number of children living outside their biological families continues to grow gradually year after year, despite the fact that the overall number of children in the population decreases.

This is why in our next analysis, we concentrated on the steps taken following the placement of a child in institutional care in terms of individual plan development. Upon arrival of a child, diagnostic phase aimed at creation of an individual work plan with the child begins. Nevertheless, uniform format of diagnostics and low sensitiveness towards the specificities of children may have significant impact on the diagnostics conclusions.

Research suggests that the distinct context that children come from is not always taken into consideration. Often, the fact that the process of adaptation to a new language environment may be highly stressful for the children is not acknowledged. Objectiveness of diagnostics may be significantly impaired if this aspect is not accepted. Ignoring the context may also lead to pathological behaviour of the children, falling short of respecting the norms and expectations of institutional care. Institutional care is characterized by a certain form of formalized relationships which children may not be prepared to cope with. In particular, Roma children from segregated settlements may for the first time ever come into contact with non-Roma world precisely in the foster home. In instances that the child immediately does not adapt to the rules of foster home the risk exists that he/she will be marked as having behaviour disorders.

Testing and results interpretation should therefore closely reflect child's cultural and social environment. Knowing the context that children come from is indispensable for all the experts dealing with the child, not only psychologists. Children are often being diagnosed with attention deficit disorders, hyperactivity or unspecified behavioral disorders while in principle their behaviour may very likely only be the reaction to a new situation and manifestation of serious difficulties in adapting to institutional care. Culturally extraneous environment that Roma children come from may even increment these difficulties. If all these aspects were taken into consideration, diagnostic phase could fulfil an important task in setting the overall sensitive approach to children. However, if it serves only to „label“ the child and in consequence such labelling is mirrored in general approach towards the child („this child is problematic“), it can be extremely contraproductive. Moreover, it turns out that in foster homes, pharmacotherapy is often used to attenuate conditions of „uncontrollability“ of the children. Use of pharmacotherapy may be unethical, not resolve the real problem, facilitate only the „smooth functioning“ of the foster home and create the illusion of normality.

Psychological work with children in institutional care shall focus on eliminating the impacts of the removal of children from their biological families, which is extremely stressful life situation for all of them. In reality though, psychologists concentrate more on correcting „problematic“ behaviour of the children. As stated above, „problematic“ behaviour is neither a characteristic of the child, nor a direct consequence of the influence of his/her living environment, but it usually represents a certain coping mechanism as a reaction to a new life situation. Children frequently react either by „escape“ (to one's inner self) or by „attack“ – aggressively. Precisely aggressive behaviour is interpreted by the staff of foster homes as a lack of gratitude and in case of Roma children also as a characteristic feature of the Roma ethnic group. While aggressive behavior of non-Roma children was considered an individual characteristic of the child, in case of Roma, it was regarded a „typically Roma behavior“.

„...the fact that he refuses this environment does not mean that he is bad or that we are bad. But the idea that he lived somewhere, had his room, his Mum, his Dad – no matter how careless they were, and suddenly he finds himself in a group of 10 children, with some lady that is so and so, and some gentleman who is all the way different, and he has to wake up in the morning, brush his teeth, go to school and similar, all can cause in him an immense amount of tension.“

(social worker, state foster home, Trnava self-governing region)

Communication with children in the period following their removal from the family precisely about reasons of such removal and plans for the future appears particularly problematic. Opinion was expressed by a number of experts from the foster homes about the need to reassure the children that their placement in institutional care is not a form of punishment, but an attempt to follow their best interest. Knowingly or not-knowingly, these experts suggest to the children that their closest relatives have failed their role and that the state can take a better care of them. For the children, it can be extremely painful to hear that their own family is dysfunctional. Clearly, we are not talking about cases of extreme abuse or neglect of the children by their parents. As stated above, in the majority of cases, the children are not removed from their families because parents would not want to take care of them. Also indirect stigmatization of the family can later complicate chances of a successful return to the family, which ought to be the ultimate aim of the work of socio-legal protection and social guardianship. According to the legislation in force, the principal goal is speedious return of the child to his/her family upon the improvement of the family conditions, with institutional care being of inherently temporary nature.

Staff of foster homes perceive different needs of children stemming from the specific situation they find themselves in. One of the most fundamental needs of the children is the creation of emotional bonds which may substitute relations in their own primary family. Such bonds are created gradually and every child in the foster homes looks intuitively for a close person to create an emotional bond with. In professional families, this process is significantly easier, since the children are placed in *de facto* family environment and do not suffer from the continuous changes in their educators. In foster homes however, bonds are created mainly with educators who change all the time, but still these workers have the most intensive contact with the children.

Even more complicated is the situation of Roma children. We suppose that the creation of emotional bonds in foster homes is easier for children who come from a similar cultural environment as their educators. For a child who has a different ethno-cultural origin or mother tongue, this process proves much more challenging. The key aspect, however, is not a perceived similarity of cultural contexts (origins) of the children and their educators, but rather the capacity and readiness of foster homes to treat children with respect and sensitivity towards their personalities as a whole, including their ethno-cultural identity. This is precisely the area where we identified a number of barriers.

Sufficient time and capacities for intensive work with biological families is what is currently missing most in the foster homes. Despite the fact that in the strategy of de-institutionalization as well as in the legislation in force, adjustment of a family situation and speedious return of the children back home remain absolute priorities, real practise seriously falls back in reaching these goals.

Work with biological family shall be primarily the competence of the bodies of socio-legal protection. However, foster homes take over a great deal of responsibility to themselves. Foster homes attempt to preserve contacts and relations between children and their parents in all possible ways, because „*nothing is better than a biological family*“. Many parents seem to resign and cease to show interest in their children in foster homes. Often though, this is caused by their socioeconomic situation when the travel costs to visit their children in foster care are too high to be sustained by a modest budget at the family's disposal. Despite the

fact that municipalities can reimburse such costs, many parents, mainly from segregated localities, are not aware of such possibilities due to their exclusion from the mainstream society and services offered. Foster homes thus often function as a kind of mediator between biological family, municipality and the body of socio-legal protection. Preservation of contacts is considered of paramount importance by the foster homes also due to the fact that upon the conclusion of institutional care, children, not having other social networks, mostly return to their families and communities.

Case conferences appear to be the most effective tool for remedying situations of biological families. They allow for involvement of a large spectrum of stakeholders (from parents to children and teachers) in resolving the situation of the family. If their realization is not only formalistic (which is often the case), they carry a great potential to bring the child to the centre of attention. The core advantage of case conferences rests mainly in the fact that all participating stakeholders including biological parents and the children are given a possibility to express their views and together look for the solutions of their situation.

In this manner, case conferences allow different stakeholders including teachers to create a more complete picture about the situation of the children and to seek more complex solutions. Participatory character of case conferences at the same times allows to come up with adequate steps leading to the adjustment of a family situation and more speedious return of the child. Success or failure of these tools dwell on the approach and the level of involvement of participating stakeholders, namely on the side of the organizers of the conference, who are to be the bodies of socio-legal protection and social guardianship. In case of Roma families where either parents or the children do not speak Slovak, it is desirable to pay attention to issues of cultural sensitiveness.

It would be of additional value, if the staff of community centres or anyone carrying field social or community work could also take part in the case conference. At the same time, barriers (physical or symbolical) faced by many Roma families mainly from segregated localities in contact with non-Roma world need to be reflected upon. If organized effectively, case conference can serve as a moment of empowerment for the Roma parents, in making it possible for them to acknowledge their own abilities to seek a solution to the situation of the family. By letting the voices of the children to be heard in this context, it is highly probable that their best interest will be upheld.

To be given the floor shall entail not only a possibility to avoid staying silent but a chance to be truly heard. Opinions of the children shall be taken into account also in instances where they differ from the expectation and opinions of adults.

To what extent then are the „voices of the children“ heard in the foster homes? Our research shows that children can generally express their views on the organization of the day, choice of extra-curricular activities, or a hairstyle. That said, we need to be much more sceptical when assessing inclusion of the children in decision-making processes in foster homes. Children are, similar to other institutions such as schools, hospitals, etc. considered too immature to be ready to create rules and make decisions themselves. Statements of almost all respondents in our research suggest that children are not recognized as real actors of decision-making whose views and opinions need to be reflected by all means. In none of the foster homes researched were children systematically included in the decision-making processes. Views

of the children are given more room to be heard on interpersonal level, in mutual relations between the child and his/her educators, psychologists, social workers, in concrete situations.

As a principle, children need to accept rules created by the foster home. There exists some margin of appreciation within such rules to express individual opinions, needs and ideas. In adaptation phase however, it is primarily expected from the children that they subordinate to the principles created and set by the adults. In the formalized and institutionalized environment, space for the children to create what belongs only to them is scarce.

Impossibility to participate in the process of creating the rules often results in the lack of their endorsement by the children. Children feel such „rules of engagement“ are being imposed on them externally. Rules are often very one-way oriented, applicable only to the children and never to adults. Children cannot wear outdoor shoes while indoors, they cannot run in the corridors, then cannot shout. A running social worker in the corridor would certainly not be asked by anyone to respect the rules.

At the same time, rules are being enforced exclusively through the system of rewards and punishments. Children are being punished by taking away from them the possibility to do things which they should be entitled to automatically at all times, such as going for a trip, taking part in group activities, having a visit from their parents. This works also the other way around. We witnessed situations when the parental visit was „awarded“ to a child as a reward for his/her good behaviour, while preserving the contact with parents should be an utmost priority. The system of rewards and punishments, and in particular its public form – meaning using flipcharts or common get-togethers where proper and improper conduct is discussed in front of all the children – can be extremely stigmatizing. It can moreover lead to certain division of children into „casts“ of problematic and well-behaved. Also, these are the reasons leading to children disrespecting the adults and to the creation of peer culture.

Our research confirmed that children often stick together as a group, they create coalitions not only against the staff of foster homes, but also against the outside world. They have learned to help each other and support each other. In case of conflicts with adults, they often defend each other similarly as siblings. Clearly, conflicts arise among these children in the same fashion as in any peer groups. However, similarities in their life situations allow them to nurture mutual relations which can be considered a peer culture, being stronger than dividing lines defined by their ethnicity. Identity of being a „foster home child“ is stronger than being a „Roma“ or „non Roma“. In foster homes, relations among children are created more on the basis of individual characteristics and sympathies than on the basis of a membership in the particular ethnic group. „Foster care children“ also support each other when going to school with other children who often refuse them.

An important aspect of the process of de-institutionalization towards upbringing of the children in the family environment are professional parents. Professional mothers and fathers are employed by the foster home, but live and work in their own families, which leads to the creation of more favourable conditions for adaptation of children, creation of emotional bonds and individual work with them. In the recent years, the Act on Socio-Legal Protection and Social Guardianship, has been amended numerous times. It currently provides that children up to six years of age must be placed in a professional family care.

Nevertheless, the concept of professional parenthood needs to relieve itself from the paradigm of dominant culture, according to which non-Roma professional parents are the only ones suited for this type of care. Currently, teaching children how to cope with the rules of civilized, non-Roma world is considered the only valid model. Moreover, it is considered to be in the best interest of the child.

Low sensitiveness to child's mother tongue, insufficient communication with biological family („we cannot expect a professional mother to go to the Roma settlement or meet with the women from the settlement“) practically rules out successful return of the child to his/her biological family. Many professional parents with Roma children face rejection from their surroundings and extended family mainly in localities with tensed inter-ethnic relations. In this way, professional parents are left to themselves in coping with all the specificities brought about by upbringing Roma children. Such specificities, however, are not related to concrete „Roma“ characteristics but are rather engrained in the need to adopt a sensitive approach to diversity and to the ways and modes such diversity is viewed and accepted by larger social surroundings. Professional parents currently do not receive any type of institutional support in this area.

There is a great reluctance in accepting older Roma children to professional families. It is understandable that older children face greater difficulties in adapting to their new families. That said, such reservations can be mitigated and successfully managed with sufficient support available. Nevertheless, opinions expressed by the experts from foster homes indicate reluctance to accept these children due to notions of cultural incompatibility and general unwillingness to react in culturally sensitive ways.

„When they are older and there is some problem and the child has lived for 15 years somewhere in the settlement, it is very difficult to get going in some family, since the child already has his habits and considers them normal and suddenly, someone tells him you need to study, behave, etc, because this is normal. It is very difficult to explain to such a young Roma person who is 15, that it is normal not to do some things at that age, in our population it is normal but for them, it is not.“

(director, private foster home, Prešov self-governing region)

Generally though, professional parenthood was considered a positive and effective step to de-institutionalization of foster care by all the staff of foster homes where we conducted our research. Role of professional parents is rather clear owing to the definition in law, being an intermediate step between institutional care and return to biological family (or adoption if such return is not possible). Slowly, the system of supervision and support to professional parents is evolving, leading to increased quality of their work.

Although distinctive situation of the children with disabilities (both Roma or non-Roma) was not originally a subject of our research, we have partially focused on the situation of such children in foster homes. The fact that children with disabilities are being deprived of their right to live in their biological families was a major finding. This is the case also in instances, where parents are able and willing to care for their children, if in their surroundings, support services would be available. The reason for placing children with disabilities in institutional care is in many instances a direct result of a complete lack of support services

for parents. Foster homes in this way become homes of social services for the children who after reaching the adulthood leave them just to enter to another institution – homes of social services for adults. It is enormously important to build support networks for children and their parents and to interconnect both areas of deinstitutionalization, namely, social services and institutional care. Not many employees of foster homes realized this.

Stigmatization of a Roma child with disability plays a great role in this respect. It is precisely a child with disability who is considered a kind of „litmus test“ of the successful transition from institutional care to a life in family. Possibility for such children to live in families is often considered as a last issue when designing de-institutionalization in absolute terms.

This book aims to point out the variety of life situations and needs of (culturally and otherwise) diverse children that have lost their family grounds and have become so called state children. State children may be on one boat of institutional care, but that does not at all mean that all children experience this boat's voyage the same way. We believe that perspectives offered by this book will make the voyage easier for them.

Príloha

Organizácia náhradnej starostlivosti detí

Náhradná starostlivosť sa na základe rozhodnutia súdu vykonáva v troch rôznych formách: **náhradná osobná starostlivosť, pestúnska a poručnícka starostlivosť a ústavná starostlivosť**. Výkon (t. j. zabezpečenie) náhradnej starostlivosti detí patrí pod gesciu Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR a je legislatívne upravená v Zákone o rodine (Zákon č. 36/2005 Z. z.) a Zákone o sociálnoprávnej ochrane detí a sociálnej kuratele (Zákon č. 305/2005 Z. z.).

Vo všetkých typoch náhradnej starostlivosti platí zásada zachovania súrodeneckých väzieb, umiestnenia detí čo najbližšie k svojej rodine a integrácie detí, ktoré potrebujú osobitnú starostlivosť (telesné, mentálne alebo zmyslové postihnutie, poruchy správania, závislosti, týranie alebo zneužívanie) (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 2).

Náhradná osobná starostlivosť

Náhradnou osobnou starostlivosťou sa rozumie starostlivosť predovšetkým príbuzného maloletého dieťaťa, respektíve, na základe existujúcich judikátov, osoby, ktorá má k dieťaťu dlhodobý vzťah a ktorá vykonáva osobnú starostlivosť o dieťa v takom rozsahu ako rodičia (Zákon č. 36/2005 Z. z., §45).

Pestúnska starostlivosť

Súd môže rozhodnúť o zverení dieťaťa do pestúnskej starostlivosti fyzickej osobe, ktorá má záujem stať sa pestúnom. Pestúni sa zapisujú do zoznamu žiadateľov. Takáto osoba musí spĺňať určité kritériá (spôsobilosť k právnym úkonom, bezúhonnosť a pod.) a prejsť posudzovacím procesom (t. j. musí preukázať, že má zdravotný stav, ktorý sa nevylučuje so starostlivosťou o dieťa, že jej morálny/občiansky profil je v súlade s dobrými mravmi a pod.). Budúci pestúni a pestúanky musia prejsť prípravou na náhradnú rodinnú starostlivosť, ktorú realizuje úrad práce, sociálnych vecí a rodiny alebo iný subjekt, ktorý je akreditovaný Ministerstvom práce, sociálnych vecí a rodiny SR. Rozhodnutie o umiestnení dieťaťa do pestúnskej rodiny musí byť v najlepšom záujme dieťaťa (Zákon č. 36/2005 Z. z., §48).

Ústavná starostlivosť

Náhradná osobná starostlivosť alebo pestúnska starostlivosť má prednosť pred ústavnou starostlivosťou (Zákon č. 36/2005 Z. z., §54), pričom súd „*môže nariadiť ústavnú starostlivosť len vtedy, ak výchova maloletého dieťaťa je vážne ohrozená alebo vážne narušená a iné vý-*

chovné opatrenia nevedli k náprave“, alebo ak nie je možné zabezpečiť iné formy náhradnej starostlivosti (§54/2). Ak súd nariadi ústavnú starostlivosť, výchova v profesionálnej rodine detského domova má prednosť pred inými organizačnými zložkami ústavnej starostlivosti. Ďalej nasleduje zásada prednosti výchovy detí v samostatných bytoch alebo domoch a umiestňovanie v domovoch detí pred centrami detí (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 2).

Ústavná starostlivosť sa vykonáva v rôznych typoch zariadení: detský domov, krízové stredisko, alebo resocializačné stredisko. Ich zriaďovateľmi sú Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, obce, vyššie územné celky a akreditované subjekty (Zákon č. 305/2005 Z. z., §45/1-2).

Detský domov je prostredím, kde sa vykonáva súdom nariadená ústavná starostlivosť, výchovné opatrenie alebo predbežné opatrenie. Zároveň sa v prostredí detského domova vykonáva aj diagnostika v špecializovaných diagnostických skupinách. Z definície má detský domov dočasne nahrádzať dieťaťu jeho rodinné prostredie (Zákon č. 305/2005 Z. z., §49/2).

Deti sú v detskom domove rozdelené do:

- a) **profesionálnych rodín** – v bytoch alebo domoch zamestnancov detských domovov, ojedinele v budove či areáli detského domova
- b) **samostatných skupín**
- c) **samostatných špecializovaných skupín** – deti s poruchami správania, závislosťou, týrané a zneužívané deti, maloletí bez sprievodu, deti s telesným alebo mentálnym postihnutím, alebo duševnou poruchou, mladí dospelí, maloleté matky s deťmi (Zákon č. 305/2005 Z. z., §53/4a)
- d) **samostatných diagnostických skupín** – diagnostika trvá najviac dvanásť týždňov (ak sa nejedná o výchovné opatrenie určené súdom), pre deti do šiestich rokov je diagnostika znížená (Zákon č. 305/2005 Z. z., §53/2-4).

Každá samostatná skupina je organizovaná so svojim vlastným stravovaním, hospodárením, rozpočtom a býva v samostatnom byte, dome alebo časti detského domova. Deti vychovávajú vychovávatelia a ostatní zamestnanci (Zákon č. 305/2005 Z. z., §52).

Dieťa býva prednostne umiestňované v profesionálnej rodine, pričom profesionálny rodič je zamestnancom detského domova. Deti do 6 rokov bývajú po diagnostike, ktorá by mala trvať najviac 4 týždne (Zákon č. 305/2005 Z. z., §53/2 s ohľadom na zmeny po roku 2011, §100j/8), umiestnené výlučne do profesionálnej rodiny.

Ústavná starostlivosť o deti končí plnoletosťou, s možným predĺžením o jeden rok. Až do času, kým je mladý dospelý schopný sa osamostatniť (nájsť si prácu a bývanie), je prípadne možné predĺžiť pobyt v detskom domove (vrátane profesionálnej rodiny) až do veku 25 rokov (Zákon č. 305/2005 Z. z., §49/3).

Kapacita detských domovov, ktoré nie sú samostatným bytom alebo domom, je maximálne 40 postelí. V súčasnosti však stále existujú „kmeňové budovy“ detských domovov, ktoré

presahujú takúto kapacitu (v roku 2011 to bolo 12 detských domovov, napr. do 100 detí žijúcich v jednej takejto budove v detskom domove vo Veľkých Kapušanoch) (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 28). V niektorých prípadoch si detské domovy v rámci decentralizácie budujú areály, kde je sústredených niekoľko rodinných domov, deti teda žijú v akoby samostatných domčekoch, ale *de facto* stále v areáli domova (napr. Liptovský Hrádok). Takéto príklady riešení spočívajú teda skôr v budovaní inštitúcií v „menšom“, a nie celkovú zmenu filozofie náhradnej starostlivosti o deti.

V súčasnosti je zriadených 66 štátnych³² a 26 neštátnych detských domovov³³. Koncepcia deinštitucionalizácie detailnejšie rozoberá transformáciu jednotlivých detských domovov a ich „roztříšťovanie“ na menšie jednotky (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2011, s. 38 – 59).

Koľko detí je v náhradnej starostlivosti?

V súčasnosti žije mimo svojej biologickej rodiny 14 115 detí, čo predstavuje cca 1,4 % detí v krajine (údaje za rok 2013³⁴). Podiel detí vyrastajúcich mimo svojej biologickej rodiny pritom mierne stúpa (z 1 % z celkového počtu detí v roku 2000 na 1,4 % v roku 2013)³⁵.

Napriek deklarovanej postupnej transformácii náhradnej starostlivosti počet detí v ústavnej starostlivosti rokmi neklesá. V roku 2013 bolo v ústavnej starostlivosti celkom 4 798 detí³⁶ (z toho 2 151 dievčat a 730 detí s druhom postihnutia, ktoré si „vyžaduje osobitnú starostlivosť výlučne pobytovou formou“), pričom z toho v profesionálnych rodinách bolo 1 394 detí³⁷ (z toho 179 detí s postihnutím, duševnou poruchou alebo poruchami správania). Priemerná doba pobytu v ústavnej starostlivosti bola v roku 2013 4,58 roka (približne rovnaká ako v predchádzajúcich dvoch rokoch)³⁸. V pestúnskej starostlivosti bolo v roku 2013 2 060 detí a v náhradnej osobnej starostlivosti (ktorú vykonávajú najmä blízki príbuzní) 5 960 detí³⁹.

32 Údaje za rok 2015. Dostupné na http://www.upsvar.sk/buxus/docs/SSVaR/OVOZ/Zoznam_statnych_detskych_domovov_v_SR_2015_1.pdf

33 Údaje za rok 2015. Dostupné na <http://www.upsvar.sk/buxus/docs/SSVaR/OVOZ/zoznam-akreditovanych-subjektov-detske-domovy.pdf>

34 Údaje poskytnuté Inštitútom pre výskum práce a rodiny MPSVaR.

35 Údaje poskytnuté Inštitútom pre výskum práce a rodiny MPSVaR.

36 Ročný výkaz Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny V05 2013, modul 1.

37 Ročný výkaz Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny V05 2013, modul 4.

38 Ročný výkaz Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny V05 2013,2012,2011 modul 2b.

39 Údaje poskytnuté Inštitútom pre výskum práce a rodiny MPSVaR.

Zoznam literatúry

Autorské publikácie

Ariès, P. (1962). *Centuries of childhood. A social history of family life*. New York: Vintage.

Bechyňová, V., & Konvičková, M. (2008). *Sanace rodiny. Sociální práce s dysfunkčními rodinami*. Praha: Portál.

Běhounková, L. (2011). *Rozvoj sociálních dovedností ohrožených dětí v institucionální výchově v kontextu přípravy na samostatný život* (Dizertačná práce). Brno: Masarykova Univerzita, Pedagogická fakulta, Katedra speciální pedagogiky.

Berger, B., & Berger, P. (1983). *The war over the family: Capturing the Middle Ground*. Harmondsworth: Penguin.

Berry, J. W. (1984). Towards a universal psychology of cognitive competence. *International Journal of Psychology*, 19, 335-361.

Bittner, P., Havigerová, J., Janišová, I., & Langhasová, H. (2007). *Děti z ústavů! Právní a psychologické dopady ústavní výchovy z pohledu ochrany rodiny a nejlepšího zájmu dítěte*. Brno: Liga lidských prav.

Bodnárová, B. (2009). *Zmapovanie súčasnej siete všetkých typov zariadení pre deti na území Slovenskej republiky*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny.

Botíková, M., Jakubíková, K., & Švecová, S. (1997). *Tradiície slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, Bratislava.

Buchanan, A. (1995). Young people's views on being looking after in out-of-home care under the Children Act 1989. *Children and Youth Services Review*, 17, 681 – 696.

Burman, E. (1994). *Deconstructing Developmental Psychology*. London: Routledge.

Burman, E. (2007). *Deconstructing Developmental Psychology* (2nd ed.). London&New York: Routledge.

Bútorová, Z., et al. (1996). *Ona a on na Slovensku: Ženský údel očami verejnej mienky*. Bratislava: Focus.

-
- Byrne, P. (2001). Psychiatric stigma. *British Journal of Psychiatry*, 178, 281-284.
- Carter, R. (1995). *Family Matters. A study of institutional childcare in Central and Eastern Europe and the former Soviet union*. London: Every Child.
- Casas, F. (2010). *Subjective Social Indicators and Child and Adolescent Well-being*. London: Springer.
- Centre for Parenting & Research. (2006). *The importance of attachment in the lives of foster children: Key messages from research*. Ashfield: Centre for Parenting & Research.
- Chamberlain, P., Price, J., Leve, L. D., Laurent, H., Landsverk, J. A., & Reid, J. B. (2008). Prevention of Behavior Problems for Children in Foster Care: Outcomes and Mediation Effects. *Prevention Science*, 9, 17-27.
- Corsaro, W. A. (1997). *Sociology of Childhood*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Corsaro, W. A. (2005). *Sociology of Childhood*. London: Sage Publications.
- Corsaro, W. A. (2009). Peer Culture. In Quorstrup, J., Corsaro, W., & Honig, M. S. (Eds.), *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*. London: Palgrave Macmillan
- Cunningham, H. (1991). *The Children of the Poor: Representations of Childhood since the Seventeenth Century*. Oxford: Blackwell.
- Cviková, J., & Juráňová, J. (Eds.) (2001). *Piata žena*. Bratislava: Aspekt.
- Dinos, S., et al. (2004). Stigma: the feelings and experiences of 46 people with mental illness. *British Journal of Psychiatry*, 184, 176-181.
- Doyle, J. J. Jr. (2007). Child Protection and Child Outcomes: Measuring the Effects of Foster Care. *The American Economic Review*, 97(5), 1583-1610.
- Dozier, M. (2012). Institutional care for Young Children: Review of Literature and Policy Implications. *Social Issues and Policy Review*, 6(1), 1-25.
- Durkheim, É. (1922). *Education and Sociology*. Glencoe, IL: Free Press
- Džambazovič, R. (2012). *Rodinné správanie v demografických dátach*. Bratislava: Stimul.
- Eccles, J., & Gootman, J. (2002). *Community programs to promote Youth Development*. Washington, D.C.: National Academies Press.
- Fico, M. (2012). *Mladí ľudia odchádzajúci z detských domovov a ich uplatnenie na trhu práce*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny.

Fico, M. (2013). *Zlepšenie udržateľnosti náhradného rodinného prostredia a monitoring dôvodov predčasného ukončovania náhradnej rodinnej starostlivosti*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny.

Filadelfiová, J. (2008). *Zvyšovanie kvality poskytovania starostlivosti a výchovy deťom v detských domovoch – zameranie na profesionálne rodiny zamestnancov*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny.

Finklehor, D., & Dziuba-Leatherman, J. (1994). Victimization of children. *American Psychologist*, 49, 173-183.

Firda, M. (2012). Jeden krok vpred a opäť vzad (Význam prostredia rodiny a sanácia). *Mosty k rodine*, 3/2, 20-21.

Friedman, E., Gallová Kriglerová, E., Kubánová, M., & Šlosiarik, M. (2009). *Škola ako geto. Systematické nadmerné zastúpenie rómskych detí v špeciálnom školstve*. Budapest: Roma Education Fund.

Gallová Kriglerová, E., & Gažovičová, T. (Eds.). (2012). *Škola pre všetkých. Inkluzívnosť opatrení vo vzťahu k rómskym deťom*. Bratislava: CVEK.

Gallová Kriglerová E., Kadlečíková, J., & Lajčáková, J. (2009). *Migranti. Nový pohľad na staré problémy*. Bratislava: CVEK

Green, S., Davis, Ch., Karshmer, E., Marsh, P., & Straight, B. (2005). Living Stigma: The Impact of Labelling, Stereotyping, Separation, Status Loss, and Discrimination in the Lives of Individuals with Disabilities and Their Families. *Sociological Inquiry*, 75(2), 197-215.

Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Glasser, B.G. & Strauss, A.L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. New Jersey: Transaction Publishers.

Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Goodyear, A. (2011). *Child centered foster care*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Gordon, T. (2012). *Výchova bez poražených*. Praha: Malvern.

Griffin, C. (1993). *Representations of Youth*. Cambridge: Polity Press.

Guráň, P., & Filadelfiová, J. (1998a). Rodina na Slovensku. *Mozaika rodiny*, 5 (2).

Guráň, P., & Filadelfiová, J. (1998b): Rodinné správanie a rodinné stratégie. *Empatia*, 5 (2).

Hapalová, M., & Gallová Kriglerová, E. (2013). *O krok bližšie k inklúzii*. Bratislava: CVEK, & Člověk v tísni Slovensko.

-
- Harris, C. C. (1983). *The Family and Industrial society*. London: Routledge.
- Hašková, L. (2009). *Deprivace a subdeprivace dětí v ústavní péči* (Diplomová práce). Brno: Masarykova Univerzita, Pedagogická fakulta.
- Heluš, Z. (2004). *Dieťa v osobnostnom pojatí*. Praha: Portál.
- Herzánová, Ľ. (1999). Aplikácia metódy ekotypu pri výskume rodiny na Kysuciach. *Etnologické rozpravy*, 1999 (2), 96-106.
- Herzánová, Ľ. (2002). Sčítanie ľudu z roku 1930 ako prameň pre výskum rodiny. *Slovenský národopis*, 2002 (1), 25-44.
- Howard, G. R. (2006). *We can't teach, what we don't know. White teachers and multiracial schools*. New York: Teachers College Press.
- Hoza, B. (2007). Peer Functioning in Children with ADHD. *Journal of Pediatric Psychology*, 32(6), 655-663.
- Hrdy, S. B. (1999). *Mother nature: Maternal instincts and how they shape the human species*. New York: Ballantine Books.
- Hrubý, R., & Hašto, J. (2013). Integratívne neurovedecké aspekty vzťahovej väzby. *Psychiatria-psychoterapia-psychosomatika*, 20(1), 46-49.
- Charta 77. (1978). O postavení Cikánů-Rómů v Československu. Dostupné na <http://www.romea.cz/cz/zpravy/historicke-okenko-dokument-charty-77-o-postaveni-cikanu-romu-v-ceskoslovensku-z-prosince-1978>.
- James, A., & James, A. (2004). *Constructing Childhood. Theory, Policy and Practice*. London: Palgrave Macmillan.
- James, A., & Prout, A. (1990). *Constructing and Reconstructing Childhood*. Basingstoke: Falmer Press
- James, A., & Prout, A. (1997). Representing childhood: Time and transition in the study of childhood. In James, A., & Prout, A. (Eds.), *Constructing and Reconstructing Childhood*. London: Farmer.
- James, A., Jenks, C. H., & Prout, A. (1998). *Theorising Childhood*. Cambridge: Polity.
- Jenkins, P. (1992). *Intimate enemies: Moral panics in contemporary Great Britain*. New York: Aldine de Gruyter.
- Jenks, Ch. (2009). Constructing childhood sociologically. In Kehily, M. J. (Ed.), *Childhood Studies*. Berkshire: Open University Press.

Jurová, A. (1992). Riešenie rómskej problematiky na Slovensku po druhej svetovej vojne. In Mann, A. B. (Ed.), *Neznámi Rómovia*. Bratislava: SAV.

Jurová, A. (1993). *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.

Jussim, L. (1986). Self-Fulfilling Prophecies: A Theoretical and Integrative Review. *Psychological Review*, 94(4), 429-445.

Kanovský, M. (2011). Editorial: Deti a detské kultúry. *Slovenský národopis*, 50 (3), 256–262.

Kanovský, M., & Turanská, M. (2014). Sociálna štruktúra v detskej skupine a sociálny habitus predškolských detí. *Sociální studia*, 2, 3-26.

Kaščák, O., & Pupala, B. (2012). Deti medzi emancipáciou a sociálnou využiteľnosťou: Nová sociológia detstva a našepkaná emancipácia. *Sociální studia*, 2.

Kehily, M. J. (2009a). The Future of Childhood. In Kehily, M. J. (Ed.), *Childhood Studies*. Berkshire: Open University Press.

Kehily, M. J. (2009b). Understanding Childhood: An introduction to some key themes and issues. In Kehily, M. J. (Ed.), *Childhood Studies*. Berkshire: Open University Press.

Kohn, A. (1993). *Punished by Rewards*. Boston: Houghton Mifflin Company.

Křivohlavý, J. (2001). *Psychologie zdraví*. Praha: Portál.

Kundráťová, B. (2008). Longitudinálne sledovanie kognitívnych schopností rómskych detí. Zborník z konferencie *Psychologické dni: Já & my a oni*. Olomouc.

Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press.

Labáth, V. (Ed.) (2001). *Riziková mládež*. Praha: Slon.

Landau, E. (1994). Many factors contribute to child abuse. In de Koster, K. (Ed), *Child abuse: Opposing Viewpoints* (s. 114 – 122). San Diego, CA: Geernhaven Press.

Langmeier, J., Matějček, Z. (1974). *Psychická deprivace v dětství* (3rd ed.). Praha: Avicenum, zdravotnícké nakladatelství.

Leathers, S. J. (2005). Separation from Siblings: Associations with placement adaptation and outcomes among adolescents in long-term foster care. *Children and Youth Services Review*, 27, 793-819.

Locke, J. (1693). Some thoughts concerning education.

Luhtanen, R., & Crocker, J. (1992). A Collective Self-Esteem Scale: Self-Evaluation of One's Social Identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18(3), 302-318.

-
- Mac Naughton, G., et. al. (2007). Early Childhood professionals and children's rights. *International Journal of Early Years Education*, 15(2), 161-170.
- Matějček, Z. (2005). *Výbor z díla*. Praha: Karolinum.
- Matoušek, O. (1999). *Ústavní péče* (2nd ed.). Brno: Sociologické nakladatelství.
- de Mause, L. (Ed.) (1976). *The History of Childhood*. London: Bellew.
- Mayall, B. (2002). *Towards a sociology for childhood*. Buckingham: Open University Press.
- Mc Auley, C. (1996). Children's Perspective on Long Term Foster care. In Aldgate, J., & Hill, M. (Eds.), *Child Welfare Services*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Mead, M. (1970). *Culture and Commitment*. London: The Bodley Head.
- Mental Disability Advocacy Center. (2014). *Czech Supreme Court enforces legal right for children with disabilities to live in the community*. Dostupné na <http://www.mdac.info/en/news/czech-supreme-court-enforces-legal-right-children-disabilities-live-community>.
- Mikloško, J. (2013). *Ohrozená rodina na Slovensku. Analýza kontextu vyňatia detí z prirodzeného prostredia v rokoch 2006 a 2010*. Bratislava: Úsmev ako dar.
- Minarovičová, K. (2009). Emocionálna frustrácia u detí žijúcich v detských domovoch. *Psychiatria-psychoterapia-psychosomatika*, 16(3), 128-133.
- Morgan, D. J. L. (1996). *Family connections*. Cambridge: Polity.
- Možný, I. (1999). *Sociologie rodiny*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Možný, I. (2006). *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Nadácia Milana Šimečku. (2006). Svedectvá. In Nadácia Milana Šimečku, *Rómovia a druhá svetová vojna*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.
- Návrat (2010). *Vzdelávanie a život v profesionálnej rodine*. Dostupné na <http://www.navrat.sk/?lang=SK&cat=f82cdc49e58fdaf5350846912dac230c>.
- Návrat (2012). *Transformácia náhradnej starostlivosti o deti po roku 1989*.
- Návrh Dr. Štampacha, ústredného inšpektora pro mládež vadnou zo dňa 1. augusta 1946. In Jurová, A. (2008), *Rómska menšina v rokoch 1945 – 1975 v dokumentoch*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Nečas, C. (1994). *Českoslovenští Romové v letech 1938 – 1945*. Brno: Masarykova univerzita.
- Parsons, Talcott. (1951). *The Social System*. Glencoe, IL: Free Press.

- Parton, N. (1996). The new politics of child protection. In Pilcher, J., & Wagg, S. (Eds.), *Thatcher's Children? Politics, Childhood and Society in the 1980s and 1990s*. London: Falmer.
- Pavelčíková, N. (2004). Romové v českých zemích v letech 1945-1989. *Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu*, 12.
- Pavelčíková, N. (2012). Historie romského obyvatelstva českých zemí v letech 1945 – 1989. *Moderní dějiny*. Dostupné na <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/historie-romskeho-obyvatelstva-v-ceskych-zemich-v-letech-1945-1989-studie/>
- Plichtová, J. (2002). *Metódy sociálnej psychológie zblízka. Kvalitatívne a kvantitatívne skúmanie sociálnych reprezentácií*. Bratislava: MÉDIA.
- Pollock, L. H. (1983). *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ratica, D. (1982). Etnografické štúdium rodinnej výchovy. *Slovenský národopis*, 30 (2), 219-228.
- Ratica, D. (1983). Rodinná výchova ako forma integračného prenosu etnokultúrnych tradícií. *Slovenský národopis*, 30 (1), 96-102.
- Rogers, W. S. (2009). Promoting better childhoods. In Kehily, M. J. (Ed.), *Childhood Studies*. Berkshire: Open University Press.
- Ruisel, I. (2003). Niektoré aktuálne problémy výskumu inteligencie. *Človek a spoločnosť*, 6(3), 69-82.
- Salner, P. (1979). K postaveniu detí v súčasnom dedinskom a mestskom spoločenstve. *Slovenský národopis*, 27 (4), 531-535.
- de Singly, F. (1999). *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- Schmidtová, E. (1992). Problém rómskych detí odkázaných na spoločnosť. In Mann, A. B. (Ed.), *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Národopisný ústav SAV.
- Smyke, A. T., et al. (2007). The caregiving context in institution-reared and family-reared infants and toddlers in Romania. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48(2), 210-218.
- Smyke, A.T., et al. (2010). Placement in Foster Care Enhances Quality of Attachment Among Young Institutionalized Children. *Child Development*, 81(1), 212-223.
- Svoboda, M., Krejčířová, D., & Vágnerová, M. (2009). *Psychodiagnostika dětí a dospívajících*. Praha: Portál.

-
- Širůčková, M. (2010). Rizikové chování a jeho psychosociální souvislosti. In Miovský, M., Skácelová, L., Zapletalová, J., & Novák, P. (Eds.), *Primární prevence rizikového chování ve školství* (s. 30-39). Praha: Togga.
- Škoviera, A. (2007). *Trendy náhradnej výchovy*. Bratislava: Petrus.
- Thane, P. (1981). Childhood in history. In King, M. (Ed.), *Childhood, Welfare and Justice* (s. 6-25). London: Batsford.
- Timimi, S. (2002). *Pathological Child Psychiatry and the Medicalization of Childhood*. Hove: Brunner-Routledge.
- Timimi, S., & Taylor, E. (2004). ADHD is best understood as a cultural construct. *British Journal of Psychiatry*, 184, 8-9.
- Tomatová, J. (2004). *Na vedľajšej kolaji: Je proces zaradovania rómskych detí do špeciálnych základných škôl znevýhodňujúcim činiteľom?* Bratislava: Slovak Governance Institute.
- Tužinská, H. (2009). Kultúrna citlivosť. In Mittelmannová, M., Volanská, M., Tužinská, H. (Eds.), *Vybrané práva cudzincov na území SR a kultúrna rozmanitosť. Princíp nenavrátania, zlúčenie rodiny a kultúrna citlivosť* (s. 79-110). Bratislava: Stimul.
- Tužinská, H. (2010). *Otázky opisu a prekladu: využitie poznatkov antropológie a etnografie vo vedení a tlmočení interview s imigrantmi*. Bratislava: Stimul.
- Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny. *Profesionálne rodiny*. Dostupné na http://www.upsvar.sk/socialne-veci-a-rodina/socialno-pravna-ochrana-deti/professionalne-rodiny.html?page_id=12846.
- Urgencie ministerstva spravodlivosti určené ministerstvu vnútra v máji 1946 na zvolanie porád ohľadom zamestnanosti a potulovania sa Rómov. In Jurová, A. (2008), *Rómska menšina v rokoch 1945 – 1975 v dokumentoch* (s. 149) Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Vágnerová, M. (1999). *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál.
- Wyness, M. (2006). *Childhood and Society. An Introduction to the Sociology of Childhood*. New York: Palgrave.
- Zeanah, Ch.H., et al. (2005). Attachment in Institutionalized and Community Children in Romania. *Child Development*, 76(5), 1015-1028.
- Zeiger, H. (2009). Institutionalization as a secular trend. In Quorstrup, J., Corsaro W.A., Honig, M.S. (Eds.), *The Palgrave Handbook of Childhood Studies*. London: Palgrave Macmillan.

Strategické dokumenty

Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2011a). *Stratégia deinštitucionalizácie systému sociálnych služieb a náhradnej starostlivosti v Slovenskej republike.*

Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2011b). *Ročný výkaz o poskytovaní starostlivosti a výchovy deťom v detskom domove a v detskom domove pre maloletých bez sprievodu za rok 2010.*

Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2013). *Informácia o plnení opatrení Stratégie deinštitucionalizácie systému sociálnych služieb a náhradnej starostlivosti v Slovenskej republike za rok 2012.*

Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2014a). *Informácia o plnení opatrení Stratégie deinštitucionalizácie systému sociálnych služieb a náhradnej starostlivosti v Slovenskej republike za rok 2013.*

Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR (2014b). *Ročný výkaz o poskytovaní starostlivosti a výchovy deťom v detskom domove a v detskom domove pre maloletých bez sprievodu za rok 2013.*

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny (2011). *Koncepcia zabezpečovania výkonu súdnych rozhodnutí v detských domovoch na roky 2012-2015 s výhľadom do roku 2020. Plán transformácie a deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti.*

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny (2012). *Interná norma č. IN – 067/2012: Plánovanie sociálnej práce pri vykonávaní opatrení sociálno-právnej ochrany a sociálnej kurately.*

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny (2013). *Inovatívny model manažmentu sanácie rodiny.*

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny. *Národný projekt Podpora deinštitucionalizácie náhradnej starostlivosti.* Dostupné na http://www.upsvar.sk/europsky-socialny-fond/narodne-projekty-v-programovom-obdobi-2007-2013/narodny-projekt-podpora-deinstitucionalizacie-nahradnej-starostlivosti.html?page_id=269820.

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny. *Príprava detí v DeD na budúce povolanie.* Dostupné na http://www.upsvar.sk/buxus/docs/SSVaR/OVOZ/statisticke_ukazovte/Prirava_deti_v_DeD_na_buduce_povolanie.pdf.

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny. *Ročné výkazy V12 MPSVR SR o vykonávaní opatrení sociálnoprávnej ochrany detí a sociálnej kurately 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013.* Dostupné na http://www.upsvar.sk/statistiky/rocne-vykazy-mpsvr-sr/rocne-vykazy-v12-mpsvr-sr-o-vykonavani-opatreni-socialnopravnej-ochrany-deti-a-socialnej-kurately-2008-2009-2010-2011.html?page_id=77297.

Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny. *Ročné výkazy V05 MPSVR SR o poskytovaní starostlivosti a výchovy deťom v detskom domove a v detskom domove pre maloletých*

bez sprievodu za roky 2008 – 2013. Dostupné na http://www.upsvar.sk/statistiky/rocne-vykazy-mpsvr-sr/rocne-vykazy-v05-mpsvr-sr-o-poskytovani-starostlivosti-a-vychovy-detom-v-detskom-domove-a-v-detskom-domove-pre-maloletych-bez-sprievodu-za-roky-2-00820092010201120122013.html?page_id=107264.

Medzinárodné dokumenty

Evropský soud pro lidská práva. *Věc Havelka a ostatní proti České republice*, stížnost č. 23499/06, rozsudok zo dňa 21. júna 2007. Dostupné na <http://www.poradna-prava.cz/folder05/Havelkovi-rozsudek.pdf>.

Rozsudok Najvyššieho správneho súdu Českej republiky, A Ads 134/2014. Dostupné na http://www.nssoud.cz/files/SOUDNI_VYKON/2014/0134_4Ads_1400029_20141119104139_prevedeno.pdf.

United Nations (2013). *Summary prepared by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights in accordance with paragraph 15 (b) of the annex to Human Rights Council resolution 5/1 and paragraph 5 of the annex to Council resolution 16/21, 8 November 2013*. Dostupné na <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G13/184/66/PDF/G1318466.pdf?OpenElement>.

Legislatíva

Dekrét prezidenta republiky č. 88/1945 Sb.

Vládne nariadenie č. 68/1928 Sb. k zákonu č. 117/1927 Sb.

Zákon č. 117/1927 Sb. o potulných cikánech.

Zákon č. 74/1958 Sb. o trvalom usídlení kočujících osob.

Zákon č. 279/1993 Z. z. o školských zariadeniach v platnom znení.

Zákon č. 305/2005 Z. z. o sociálno-právnej ochrane detí a sociálnej kuratele v platnom znení.

Zákon č. 36/2005 Z. z. o rodine v platnom znení.

Zákon č. 300/2005 Z. z. Trestný zákon v platnom znení.

Zákon č. 448/2008 Z. z. Zákon o sociálnych službách a o zmene a doplnení zákona o živnostenskom podnikaní v platnom znení.

Zákon č. 417/2013 Z. z. o pomoci v hmotnej núdzi v platnom znení.

O autorkách

Elena G. Krigerová (1980) vyštudovala sociológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od roku 2012 je riaditeľkou Centra pre výskum etnicity a kultúry (CVEK). Prácu v treťom sektore začala ako výskumníčka v Inštitúte pre verejné otázky v roku 2001. Kultúrna integrácia, prístup detí z prostredia menšín k vzdelávaniu, interetnické vzťahy a inklúzia sú témy, ktorými sa zaoberá najčastejšie. V minulosti realizovala viacero výskumných projektov zameraných na situáciu Rómov a migrantov na Slovensku. Je autorkou a spoluautorkou mnohých publikácií venovaných uvedeným témam. Má dcéru Lilu, ktorá sa zaujíma o jednorožce a ich vzťahy s ľuďmi. Keď nepracuje a nehrá sa s dcérou na zvieratá v savane, hľadá útechu v dobrých knihách.

Alena Chudžíková (1984) vyštudovala aplikovanú sociálnu psychológiu na University of Sussex v Brighton. Aj vlastná migrantská skúsenosť ju priviedla k tomu, aby sa aj profesijne začala venovať interetnickým vzťahom a kultúrnej rozmanitosti. V Centre pre výskum etnicity a kultúry pôsobí od roku 2009. Zameriava sa na témy politického diskurzu o menšinách a národnej identite a tiež na otázky stereotypov, predsudkov a sociálnej identity. Od roku 2011 sa podieľa na vydávaní kritického štvrťročníka Menšinová politika na Slovensku. Relaxuje pri dobrom filme alebo knihe, ideálne na chorvátskom pobreží. Rada chodí do divadla.

Katarína Medlová (1987) vyštudovala európske štúdiá na Fakulte sociálnych a ekonomických vied UK a ľudské práva na Central European University v Budapešti. V CVEKu začínala v roku 2011 ako stážistka a od roku 2014 pracuje v organizácii ako výskumníčka. Profesijne aj osobne ju zaujímajú témy ľudských a menšinových práv, najmä práv detí a ľudí s postihnutím, a témy diskriminácie, práva na súkromie a inkluzívneho vzdelávania. Venuje sa aj organizovaniu podujatí, kreatívnym nápadom a komunikácii. Po práci spieva v zbere a cestuje vlakmi.

Štátne deti na jednej lodi?

RÓMSKE DETI V DETSKÝCH DOMOVOCH

Editorka: Elena G. Kriglerová
Autorky: Elena G. Kriglerová, Alena Chudžíková, Katarína Medľová
Recenzentky: PhDr. Ida Želinská a Mgr. Helena Tužinská, PhD.

Jazyková korektúra: Veronika Škultétyová
Preklad: Alexandra Malangone
Návrh obálky: Petra Macková
Grafická úprava a tlač: DEVELSKI, s. r. o.
Náklad: 500 ks
Vydanie: prvé

ISBN 978-80-970711-8-9

© Centrum pre výskum etnicity a kultúry

Projekt Rasové predsudky a diskriminácia v detských domovoch – čas na zmenu bol podporený sumou 44 235 eur z Fondu pre mimovládne organizácie, ktorý je financovaný z Finančného mechanizmu EHP 2009-2014. Správcom Fondu je Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation. Cieľom projektu Rasové predsudky a diskriminácia v detských domovoch – čas na zmenu je Podpora demokratických hodnôt, vrátane ľudských práv.

Knihá Štátne deti na jednej lodi? doplňa mozaiku príbehov spolužitia menšín a väčšiny na Slovensku o nový aspekt – deti z prostredia menšín v starostlivosti štátu. Je najmä o rómskych deťoch, pre ktoré je umiestnenie v ústavnej starostlivosti často prechodom do cudzieho sveta, v ktorom je ťažké sa orientovať. Autorky hľadajú odpovede na otázku, ako štát pristupuje ku kultúrne rôznorodým modelom rodinného života a výchovy detí. Čo sa považuje za štandard a normu v tejto oblasti? Ako sa do týchto noriem zmestia rómske rodiny? Ako detské domovy pristupujú ku kultúrnej rozmanitosti a etnickej identite detí? Je dieťa v starostlivosti štátu iba objektom výchovy alebo má možnosť o sebe rozhodovať?

V ideálnom svete by deti v ústavnej starostlivosti vôbec nemali byť. Ak však štát preberá za ich výchovu zodpovednosť, nemal by byť slepý voči ich rozmanitosti. Jedinečnosť každého dieťaťa je podľa autoriek základnou optikou, ktorou by malo byť na deti nazerané.

„U domovákov sa to nebralo, že ty si Róm a ty gadžo, ty si Čiňan, my sme sa brali ako jedna rodina. Jedna bunka sme sa brali ako jedna rodina. Sadli sme si do kuchyne, jeme všetci, ideme von ako partia, ideme všetci spolu.“

(mladý dospelý, Prešovský kraj)

ISBN: 978-80-970711-8-9

